

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СХОДОЗНАВСТВА ім. А. КРИМСЬКОГО

XI СХОДОЗНАВЧІ ЧИТАННЯ А. КРИМСЬКОГО

Тези доповідей
міжнародної наукової
конференції

м. Київ
7–8 червня 2007 р.

КИЇВ – 2007

Організаційний комітет

Матвєєва Л.В.

Радівілов Д.А.

Мавріна О.С.

Рибалкін В.С.

Скоробогатько І.В.

Бубенок О.Б.

Дудка Ю.П.

Литвин О.М.

Литвин М.О.

Ленго Я.Є.

Приймаченко В.В.

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Матвеева Л.В. (г. Киев)

ІСТОРІЯ ВОСТОКА

(по роботам В.П. Бузескула)

Многогранность исследований В. Бузескула отличалась тем, что ученый шел неизведанными тропами. Так случилось и с историей Востока, понимание которой, кроме бедности фактических данных, длительное время усложнялось для европейских ученых предвзятым отношением к предмету исследования. Как отмечал известный востоковед В. Бартольд, до середины XIX столетия бытовало мнение, что исследование Востока проводить невозможно вследствие отсутствия достаточного количества фактов, которые наполнили бы собой целую отдельную науку.

Предвзятость усугублялась тем, что отдельные видные ученые поддерживали мнение о величайшем значении, прежде всего, европейской культуры, проявляя пренебрежительное отношение к истории Востока, народы которого признавались «неисторическими».

В. Бартольд называет немецкого историка профессора Гейдельбергского университета Шлоссера Фридриха Кристофа (1776–1861), мировоззрение которого сложилось под влиянием идей Просвещения и немецкой классической философии. Во введении к «Истории XVIII века» Ф. Шлоссер выразил свой взгляд на изучение истории Востока с наибольшей полнотой и последовательностью. В. Бартольд указывает, что Шлоссер видел коренное различие между историей Востока и историей Европы в том, что в государствах Востока, с их деспотическим и иерархическим устройством, религия, обряды, литература, светское государственное устройство, даже искусство основаны на том, чтобы все существующее оставалось неизменным, чтобы не допускалось ни дальнейшее развитие собственной культуры, ни влияние культуры иностранцев.

Показательным является также позиция известного отечественного историка XIX века Т.М. Грановского. Как в свое время Гегель признавал Восток колыбелью человечества – «Солнце, свет восходит на Востоке», – но отказывал ему в способности к развитию, так и Грановский говорил о Востоке как о «дряхлах,

неподвижных общинах... коих поучительные развалины до сих пор призывают к созерцанию первобытных форм жизни». Грановский неоднократно возвращался к мысли, что на Востоке нет движения вперед, нет развития.

Со временем великие открытия древних восточных памятников в XIX и в начале XX в., сравнение их с европейскими привели ученых к мысли, что прошлое Востока может быть исследовано только путем тех же научных методов, которые применялись и к истории Европы, что в первой развитие и падение культуры объясняется сближением с иными народами или отчуждением от них, что в этой цепи духовного взаимодействия нет промежутка между Востоком и Западом. Именно этим определялась необходимость изучения последнего для понимания всемирной истории, под которой уже невозможно было подразумевать только историю Европы, опираясь лишь на факты с прошлого ее народов.

XIX и начало XX века – этот период называют «историческим», что связано с расцветом исторической науки. Вместе с тем с полным правом его можно назвать и «археологическим», ибо он ознаменовался великими открытиями ряда новых культур, племен, государств и рас.

Успехи востоковедения в XIX – начале XX в. определились не только великими открытиями, но и достижениями на то время европейской научной мысли в целом, главным образом в сфере гуманитарных наук. В языковедении, истории и этнографии только в это время были выработаны те методы исследования, благодаря которым эти отрасли знания впервые приобрели характер научных дисциплин.

История древнего Востока – первая глава прошлого человечества, история цивилизаций, которые генетически предшествовали эллинизму и христианству. Изучение их имеет очень большое значение для истории. Эту истину знал и В. Бузескул, работая над исследованием этой проблемы.

Выдающимся вкладом в развитие истории востоковедения является монография В. П. Бузескула «Открытия XIX и начало XX века в области древнего мира» (1923 г.), первая часть которой называется «Восток». На то время книга была совершенно новым исследованием не только в отечественной историографической

литературе, но и в зарубежной. Она может служить прекрасным вступлением к истории древнего Востока.

В. Бузескул впервые дал общий историографический очерк истории Востока, обозрение знаменитых открытий из этой области, которые состоялись на рубеже XIX и XX веков. Это – захватывающие страницы из истории науки. Обзор доведен до начала Первой мировой войны.

В. Бузескул поставил себе цель: дать обзор исследований древнего Востока, а во втором томе – древнегреческий мир.

Книга В. Бузескула состоит из трех основных частей: первые две из них посвящены Египту и Ассирио-Вавилонии, а третья часть охватывает и остальные страны Передней Азии, т.е. Персию, Аравию, Палестину, Финикию, Сирию, страну хеттов, Ван, Фригию, Лидию, Карию. В первых двух частях автор придерживается хронологической последовательности открытий, сделанных в Египте и Месопотамии, третья часть содержит довольно полное изложение открытий названных стран.

XIX и начало XX века ознаменовались великими открытиями прежде всего в отрасли изучения древнего Востока. В. Бузескул считал, что Восток – это начало истории человечества, охватывающей целые тысячелетия. О его прошлом говорит Библия, труды древних историков, но главным образом – о Востоке рассказывают самые памятники, открытые и изученные в течение XIX и в начале XX века.

Владислав Петрович первую главу посвящает Египту, ибо, по его мнению, древнейшие культуры возникли и достигли высокого развития в долинах больших рек, подобных египетскому Нилу.

В. Бузескул пишет, что для греков Египет был «страной чудес, таинственной мудрости, странных верований и обычаев. С почтительным изумлением смотрели они на эту страну, на ее колоссальные сооружения... на этот народ, внешность, нравы и быт которого, казалось, так были своеобразны».

Писатели Греции сохранили для последующих поколений важнейшие материалы о Древнем Востоке. Среди них первое место принадлежит Геродоту.

В свое время Геродот более четырех месяцев путешествовал по Египту. О его путешествиях есть большая литература. В основу трудов Геродота большей частью положены личные наблюдения,

устная традиция, письменные источники. Его труды, включавшие массу культурно-исторического материала – важный источник по царству Ахеменидов, знакомят с ближайшими к нему тремя веками египетской древности.

Политические перемены, различные катастрофы уничтожали египетские памятники. Тысячелетняя история страны извлекалась из груды мусора и песка, и благодаря самоотверженности исследователей в последние сто лет, подчеркивал В. Бузескул в 1922 г., перед человечеством всего мира великая древняя культура Египта предстала в совершенно новом, ярком свете.

Разрабатывая источники по памятникам истории Древнего Востока, Владислав Петрович понимал, что последние могут быть доступными только с открытием ключа к дешифровке египетской письменности. Ученый заинтересовался историей этого процесса, ведь система египетского письма довольно сложная, иероглифы долго являлись тайной. И здесь В. Бузескул отдает должное французскому ученому Жану Франсуа Шампольону (1790–1832) – первооткрывателю тайны иероглифов, основателю египтологии как науки.

Великий французский ученый Шампольон, его талант в исследованиях древнего Востока остались на страницах мировой истории, несмотря на очень короткую жизнь ученого. Он умер в 42 года, но значение его трудов трудно переоценить. Это была воистину историческая великая правда в ее многоликом проявлении.

После успехов Шампольона в течение некоторого времени во Франции замечался упадок в египтологии, успехи как бы переходят к Германии. В своей книге В. Бузескул упоминает немецких исследователей в частности Лепсиуса (1810–1884), заложившего фундамент египетской хронологии.

В. Бузескул говорил о Лепсиусе как об ученом-новооткрывателе, заложившем фундамент научной хронологии Египта. Историк стремился ввести хронологическую точность, распределить памятники в историческом порядке, определить время каждого из них и установить историю Египта и его культуры на прочном документальном основании. Собственно, Лепсиус открыл древний период истории Египта. Положив начало правильной египетской хронологии, он первый установил деление египетской истории на три периода: Древнее, Среднее и Новое царство.

В. Бузескул считал, что эпоху в египтологии составляли труды немецкого ученого Г. Бругша (1827–1894). Владислав Петрович приводит о нем сведения в разделе книги, где рассматриваются открытия третьей четверти XIX в. Генрих Бругш – отец демонической грамматики, первого словаря египетского языка. Он автор «Истории Египта во времена фараонов», являющейся первым опытом детального изложения египетской истории на основании свидетельств памятников-надписей и папирусов. Бругш сам открыл, опубликовал и перевел немало памятников.

Немецкому историку Дюмихену, объездившему весь Египет, принадлежат исследования истории храмов в Сети. Он первый скопировал один из самых важных «культурно-исторических памятников человечества» – замечательные рельефы, изображающие экспедицию в Пунт. В. Бузескул указывал также на большую работу Дюмихена по расшифровке пояснительных надписей, воспроизводивших все подробности экспедиции.

Владислав Петрович уделил внимание и немецкому египтологу Георгу Эберсу (1837–1898) – профессору Йенского и Лейпцигского университетов, совершившему путешествие по Египту в 1872–1873 гг. Он открыл и в 1875 г. впервые опубликовал наиболее обширный древнеегипетский медицинский трактат, вошедший в науку под названием «Папирус Эберса». Благодаря Эберсу в науку впервые вошел текст надписи из гробницы египетского вельможи Аменемхеба, где интересно, со всеми подробностями изложена его биография.

«Неоценимая сокровищница фактов и статистических данных», – так назвал В. Бузескул «Большой папирус» английского ученого Гарриса, представлявший собой отчет, составленный к погребению Рамсеса III, последнего из великих фараонов. В нем детально описывается хозяйство храма, пожертвы, войны, победы, управление, забота об улучшении жизни населения и богатство египетских храмов. На то время (1876) египтологи считали наибольшим достижением своей науки в области письменности страны именно это открытие.

Новый этап в развитии египтологии начался с середины XIX века, и связанный он с именем Де-Руژه (1811–1872), убедившего мир в ее научности. Владислав Петрович говорил, что именно Де-Руژه вернул египтологию к здоровым началам. Кроме

упомянутого медицинского «Папируса Эберса», В. Бузескул указывает и об открытии учеными математического папируса Ринда, приобретенного последним у арабов. Этот папирус Ринд издал в 1877 г. Руководство древних египтян по математике называлось «Наставление, как достигнуть знания всех темных вещей..., всех тайн, содержащихся в предметах». Папирус Ринда содержал сведения и по теоретической и практической геометрии и являлся, по мнению ученых-историков математики древних египтян, сборником сведений, представлявших в зародышевом состоянии все развивавшееся в последующие тысячелетия роды произведений математической литературы.

Особое место в развитии египтологии в середине XIX в. принадлежит французским ученым Мариету Франсуа Огюсту Фердинану (1821–1881) и Масперо Гастону Камиллю Шарлю (1846–1916).

Мариет – археолог, который в 1851–1855 гг. во время раскопок в Египте открыл храм бога Сераписа в Мемфисе, 64 гробницы, начиная с 18-й династии и до времени Клеопатры, 300 гробниц эпохи Древнего Царства и множество других памятников. В. Бузескул замечал, что со времени открытий Мариета искусство Древнего Египта предстало в совершенно новом свете, не как примитивное, а с высокой техникой, с чертами реализма, удивительной жизненности, умения схватывать индивидуальность изображаемого лица. Источники истории Древнего Царства Мариета (*Mastaba* 1885) прекрасно изданы в серии *Aegyptische Urkunden*.

Величайший из египтологов конца XIX – начала XX Масперо в 1881 г. основал в Каире французский Институт восточной археологии. Ранее, в 1880 г., в Египте по инициативе Масперо была учреждена «Археологическая миссия». В 1881–1886 и в 1899–1914 годах он возглавлял «Службу древностей» в Египте. Его многочисленные открытия невозможно перечислить. В 1881 году был открыт тайник с мумиями фараонов XVII и XII династий в Дейр-эль-Бахари, «Тексты пирамид» – магические формулы, гимны богам, отрывки мифов на внутренних стенах пирамид V и VI династий Саккара и многие другие древности. При раскопках в Карнаке Масперо нашел указ царя Харамхлеба (вторая половина XIV в.) против вымогательства, взяточничества и злоупотребления чиновников, в защиту бедного люда.

С именем Масперо связаны попытки дать общий обзор Древнего Востока. Здесь едва ли не впервые история Древнего Востока изложена как цельный период всемирной истории, а не как механическое соединение историй отдельных государств. Масперо – великий египтолог, а потому в его труде написана по источникам и имеет самостоятельное значение главным образом история Египта...

Имя Масперо вводит нас уже во второй период истории нашей науки. Накопление материала и увеличение ученых сил... дали возможность углубиться в открытые источники, классифицировать их и распознавать эпохи.

Масперо внес больше организованности в дело исследования Египта. Работы велись планомерно, Египет исследовался во всех направлениях. На основе известных тому времени источников Масперо издал в 1875 г. «Древнюю историю народов классического Востока» и «Историю народов Востока». Он создал школу египтологов в Париже и в Каире.

Большой вклад в исследование египтологии внесла Берлинская школа. Достаточно вспомнить создание научной грамматики египетского языка профессором Берлинского университета Адольфом Эрманом (1854–1937). Ученый обратился к исследованию египетского языка и, в отличие от его предшественников, установил его грамматическую конструкцию и определил качественно отличные периоды развития, тем самым определив новое направление египтологии в Германии. Возникла школа египтологов, имевшая преимущественно филологическое направление. Со временем Эрман издал капитальный словарь древнеегипетского языка, издал, объяснил и перевел многие тексты, впервые осветив их смысл и значение. Эрман издал культурно-исторический очерк Египта и египетской жизни в древности, очерк египетской религии, обзор литературы Египта.

Среди многочисленных немецких, французских, английских исследователей В. Бузескул вспоминает и российских. Прежде всего В.С. Голенищева (1856–1947) – знатока, изыскателя и собирателя египетских древностей, бывшего хранителя Эрмитажа. Долгое время Владимир Семенович Голенищев работал в Каире и собрал весьма редкостную коллекцию египетских и среднеазиатских древностей. Посещая место раскопок и малоисследованные

местности на путях от Нильской долины к Черному морю, ученый открывал новые памятники. Государственная Дума в начале XX в. купила у Голенищева его богатую коллекцию для московских музеев.

В сферу научных интересов Голенищева, наряду с Египтом, входили и культуры Передней Азии. Большую работу он проводил в Эрмитаже, составил подробный научный инвентарь его коллекции, издал важнейшие папирусы.

Старейшим египтологом в России был О.Э. Лемм (1856–1918). О Лемме В. Бузескул говорит как о выдающемся египтологе России, великом знатоке египетских, эфиопских памятников, основоположнике российской школы и филологии Древнего Востока.

Благодаря открытиям XIX и начала XX века Древний Египет, его политическая история, культура, быт предстают перед современниками в совершенно ином свете.

Вторая глава книги В. Бузескула «Открытия XIX и начало XX века в области истории древнего мира» посвящена Ассирио-Вавилонии, и начинается она с истории Месопотамии. Ученый пишет о поразительных открытиях в Азии на месте древней Ассирио-Вавилонии. «Их история, – пишет автор, – полна неожиданностей, удивительных результатов, интересных эпизодов, героической борьбы с препятствиями, с опасностями, и временами походит на увлекательный роман».

Открытия в Месопотамии связаны с Вавилоном и Ниневией, упоминавшимися в Библии. В частности, раскопки первого, от которого, казалось, не осталось абсолютно ничего, привели к удивительным результатам. Они связаны с именем француза Рича (1787–1821) – резидента Ост-Индийской компании в Багдаде. Он первый планомерно исследовал местонахождение Ниневии, открыл дворец Навуходоносора.

Раскопки Эмиля Ботта – итальянца по происхождению, французского консула в Моссуле – составили целую эпоху в изучении ассирио-вавилонских древностей. В. Бузескул упоминает дворец Саргона, одного из могущественных властителей Ассирии VIII в. (722–705), покорителя Израильского царства. Широко используя эпиграфический материал, Ботт впервые вводит в науку сведения о культуре, быте, моральных законах ассирийцев, их искусстве, религии.

В деле раскопок ассирийских руин после Ботта центральной фигурой, по мнению В. Бузескула, был англичанин Лейярд, открывший Ниневию. Он продолжал раскопки, начатые Боттом.

В. Бузескул увлеченно рассказывает о многочисленных находках Лейярда, открывшего не только Калах, но и Ниневию. Интерес общества к этим открытиям был велик, — пишет Владислав Петрович. Даже модные журналы помещали снимки с ассирийских памятников и портреты Лейярда.

В 50-х годах XIX в. особое внимание исследователи в Месопотамии обращали на Вавилон. Главнейшие открытия того времени были сделаны на месте ее древних городов. Начал их исследование и впервые открыл их древние юридические памятники английский геолог Лафтус.

В. Бузескул подчеркивал великое значение и влияние вавилонской культуры для всего мира.

Автор пишет об успехах вавилонян в математике и астрономии, где они были предшественниками Гиппарха (194–120 гг. до н.э.) — древнегреческого ученого, одного из основоположников астрономии — и известного астронома Греции Клавдия Птолемея, жившего в эпоху Антонинов (II в. н.э. 100–170 гг.) в Александрии*.

За несколько тысячелетий до Р.Х. вавилоняне производили уже более или менее точные астрономические наблюдения, знали 5 планет Солнечной системы. Им принадлежит система мер и весов.

Много столетий сохранялась система медицины вавилонян. Она дожила до XVI столетия.

Владислав Петрович останавливается и на правовых отношениях, ибо, по данным исследователей, право и справедливость господствовали в Вавилонии над частными и публичными отношениями. Бузескула поражало своей непревзойденностью законодательство Хаммураби с его заботой о защите слабого, расцвет городов, торговли, банков, эпистолярия. Отдельно историк говорит о развитии искусства и техники ассиро-вавилонян, о чем свидетельствуют многочисленные памятники.

Исследование культуры вавилонян, установление целого ряда совершенно новых для нас фактов, вплоть до глубокой древности, обнаружение целых эпох, для нас новых, раньше неизвестных в

истории Ассирии-Вавилонии – дело новейшей науки, результат открытий XIX и начала XX в., – отмечал Владислав Петрович.

Следует заметить, что В. Бузескул подает весь упомянутый материал в общих чертах, но цель автора – показать результаты многолетней работы – открытия в отрасли истории древнего Востока, далекого от современности, и в то же время близкого в связях нашей культуры с его культурой. Автор указывает на участие в исследованиях древнего мира представителей разных наций и делает такое заключение: чтобы оценить их результаты, необходимо сравнить, что мы знали об этом древнем Востоке сто лет назад и что мы знаем теперь.

В. Бузескул использовал все богатство своей эрудиции, знание исторических источников, для того чтобы возродить восточноведческие исследования. Именно он своими историографическими трудами проложил путь к дальнейшему изучению древнего Востока.

Арапов Д.Ю. (г. Москва)

ИССЛЕДОВАТЕЛЬ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ ГЕНЕРАЛ ГЕОРГИЙ АЛЕКСАНДРОВИЧ АРЕНДАРЕНКО

Одним из наиболее заметных военных ориенталистов, изучавших Центральную Азию во второй половине XIX в., был генерал Г.А. Арендаренко (род. в 1846 г.). Выходец из дворян Черниговской губернии, Арендаренко после окончания Павловского военного училища в 1865 г. период всей своей службы провел в Туркестане. Его сорокалетняя военно-административная карьера завершилась в 1904 г. постом военного губернатора Ферганской области. Освоив местные языки, Арендаренко выпустил в свет многочисленные работы о жизни, нравах и обычаях среднеазиатских народов (**Русские военные востоковеды до 1917 года.** Биобиблиографический словарь. Авт. – сост. М.К. Басханов. Москва, 2005). Ценным источником по политической истории центральноазиатского региона стали журналы командировок Арендаренко на бухарские и афганские земли, опубликованные в книге «Бухара и Афганистан в начале 80^х гг. XIX в.» (М., 1974). В этой работе Георгий Александрович детально разобрал боевые качества тогдашнего бухарского войска и в целом крайне низко оценил степень и уровень его военной пригодности (*Арапов Д.Ю.*

Бухарское ханство в русской востоковедческой историографии. Москва, 1981). Научным итогом востоковедческих исследований Арендаренко стал его фундаментальный труд «Досуги в Туркестане» (СПб., 1889), насыщенный большим количеством военно-статистических и этнографических сведений о странах Центральной Азии. К сожалению, творчество Г.А. Арендаренко изучено крайне недостаточно, его многочисленные работы ждут своих будущих исследователей.

Арендаренко І.В. (м. Київ)

**ІМІДЖ ЄГИПТУ В “ПОДОРОЖІ З ПАРИЖА ДО
ЄРУСАЛИМА І З ЄРУСАЛИМА ДО ПАРИЖА”
Ф.-Р. ДЕ ШАТОБРІАНА**

“Подорож із Парижа до Єрусалима і з Єрусалима до Парижа” (“Itinéraire de Paris a Jérusalem et de Jérusalem a Paris”, 1811) Ф.-Р. де Шатобріана відіграла важливу роль у розвитку орієнтальної течії в літературному романтизмі. Саме творам у жанрі подорожей належить важливе місце у сходознавчому письменстві романтичної доби, адже на їхній основі здебільшого викристалізовувався романтизований імідж Сходу, в тому числі й приналежного до нього з тих часів Єгипту. До речі, вербалізація мандрів у XIX ст. видавалася бажано-необхідною книгою, котру очікували читачі від письменників-туристів. Зазвичай такі літературно-подорожні записи ставали першоджерелами для майбутніх подорожуючих, насамперед – для авторів нових мандрівок. Показовою в цьому плані є саме “Подорож із Парижа до Єрусалима і з Єрусалима до Парижа” Ф.-Р. де Шатобріана, що стала путівником і жанровим взірцем для А. де Ламартіна, О. Пушкіна, Ж. де Нерваля та багатьох інших європейських письменників-вояжерів, знаних за власними східними подорожами.

Ф.-Р. де Шатобріан ще з дитинства марив мандрівками й хотів служити в морському флоті, як і його батько, щоб побачити далекі країни. Мрія уславитися завдяки великим географічним відкриттям не полишила юного Ф.-Р. де Шатобріана й тоді, коли він остаточно вирішив стати відомим літератором і задля цього переїхав до Парижа. Там, аж до самого початку Французької революції й вимушеного виїзду до Англії, Ф.-Р. де Шатобріан під керівництвом Мальзербо вивчав природознавство, географію, літературу

мандрів, епістолярії місіонерів та ін. Також Ф.-Р. де Шатобріаном було проштудійовано чимало книг про єгипетську культуру й історію. Отримані знання знадобилися йому насамперед під час його легендарної подорожі по Середземномор'ю. Виїхавши 13-го липня 1806 року з Парижа, Ф.-Р. де Шатобріан вирушив до Єрусалима через Італію, Грецію, Туреччину, Родос, Яффу, а на зворотному шляху відвідав Єгипет і Туніс. Протягом цієї мандрівки Ф.-Р. де Шатобріан вів щоденник, записи із якого й лягли в основу його “Подорожі з Парижа до Єрусалима і з Єрусалима до Парижа”, де розділ № 6 було уповні присвячено Єгипту.

Відразу ж зауважимо, що Шатобріановий імідж Єгипту базується не лише на особистих візуальних враженнях французького письменника, але й на значному пласті єгиптознавчої інформації, почерпнутої ним з різних джерел (з “Історії” Геродота, праць Діодора Сицилійського, “Порівняльних життєписів”, “Про Ізиду й Озіріса” Плутарха, “Подорожі Єгиптом і Сирією протягом 1783–1785 рр.” К.-Ф. Вольнея, “Тисячі й одної ночі” та ін.), відлуння яких у вигляді цитат, алюзій, ремінісценцій, парафраз простежуються в його “Подорожі...”. Разом з тим, Ф.-Р. де Шатобріан уважав за непотрібне повторюватись, повідомляючи загальновідомі історико-культурні факти “єгипетського”, тому більше уваги він приділив опоетизуванню власних оцінок Єгипту, ніж деталізованим замальовкам єгипетських диких. Хоча Шатобріанова “Подорож...” була позбавлена прикметних образів “єгипетського” географічно-природничого, архітектурного, соціально-етнічного порядку. Скажімо, рясніє “Подорож...” різноманітними репрезентаціями Нілу (від описання кольорів нільської води, інформування про розливи цієї ріки до пейзажних замальовок її берегів), описами єгипетських міст і селищ (руїн колишніх єгипетських поселень, краєвиду нічного горизонту Олександрії, в арабському стилі Розети, метушливого Каїру, наче з “Тисячі й одної ночі”, реконструйованого за Діодором Сицилійським Мемфісу), аналізом життя сучасних єгиптян, роздумами про піраміди, презентацією Сфінкса тощо.

Вже на початку шостого розділу Ф.-Р. де Шатобріан підкреслив нестабільну політичну ситуацію в Єгипті на початку ХІХ ст., на території якого розташувалось п'ять “міні-держав”, – це створювало певні труднощі й ризик для вояжерів-європейців. Але

“небезпека” – важлива складова Шатобріанівського іміджу сучасного йому Єгипту – послаблено захватом від легендарної історії цього середземноморського краю. Відносячи Єгипет до окремого, четвертого, континенту, Ф.-Р. де Шатобріан часто іменував його “колискою наук, матір’ю релігій і законів”. Водночас опозиція “Єгипет минулий, за царювання славних фараонів (батьківщина цивілізації) – Єгипет сучасний, мусульманський (край варварства) є наскрізною в “Подорожі...” Ф.-Р. де Шатобріана.

Відносно інструментарію Ф.-Р. де Шатобріана як іміджмейкера “єгипетського”, то він нерідко використовував прийом порівняння Єгипту як Орієнту з неазіатськими просторами (Європою, Америкою). Приміром, вперше побачені єгипетські побережжя нагадали Ф.-Р. де Шатобріану лагуни Флориди й виявилися цілкомити несхожими на морські узбережжя Греції. Для відтворення ж орієнтальної екзотики Ф.-Р. де Шатобріан вписував у текст “Подорожі...” іншомовні слова (арабські й тюркські), обов’язково подаючи пояснення до кожної чужоземної лексеми й наводячи їхні французькі відповідники.

Баженова Г.Ю. (м. Київ)

УЧАСТЬ РОСІЙСЬКИХ ІСТОРИКІВ У МІЖНАРОДНИХ КОНГРЕСАХ ОРІЄНТАЛІСТІВ (1873–1912)

Починаючи з другої половини XIX ст., міжнародне співробітництво істориків перейшло від вузьконаціонального до загальноєвропейського рівня. Причиною цього став процес інституціоналізації науки, що створив сприятливий ґрунт для проведення перших міжнародних конгресів, які згуртували європейських, азійських та американських учених. Метою розвідки є спроба висвітлити роль перших Міжнародних конгресів орієнталістів (МКО) у дослідженні історії народів Сходу через призму участі в них російських науковців.

У самостійний напрямок історичної науки орієнталістика виокремилася в XVIII ст., однак лише протягом останньої третини XIX – поч. XX ст. вона перетворилася на справжню науку зі своїми методами й теоретико-пізнавальними принципами, чому беззаперечно сприяла колоніальна експансія європейських держав. Інтенсифікація сходознавчих досліджень, потреба в обміні інформацією й досвідом спонукали вчених Європи до налагодження

більш тісних і сталих наукових контактів. Сприятливий ґрунт для цього підготували місцеві з'їзди орієнталістів, які вже проводилися у Франції та Німеччині (*Вельяминов-Зернов В. Четвёртый международный съезд ориенталистов во Флоренции // ЖМНП. 1879. – Январь*).

Віхою у розвитку європейського сходознавства стало проведення у 1873 р. в Парижі І МКО. Загалом до початку Першої світової війни відбулося 16 МКО, що проводилися переважно в Європі кожні 2–3 роки. Основними тематичними блоками, що виносилися на розгляд, були: 1. єгиптологія, африканські мови; 2. семітологія, іслам; 3. Центральна Азія; 4. Індія; 5. Іран; 6. Індокитай, Малайзія, Полінезія; 7. Китай; 8. Японія; 9. Греція та Схід. Остання секція передбачала аналіз взаємодії Східної та Західної культур (**Международные конгрессы востоковедов 1873–1983 гг.** Библиографический указатель. Ленинград, 1984).

Визнанням значних успіхів російської орієнталістики стало проведення ІІІ МКО у Петербурзі (1876). Організатори форуму – відомі орієнталісти В. Григор'єв та К. Патканов – поставили за мету ознайомити зарубіжних гостей із численними сходознавчими працями російських учених; ними було організовано і спеціальну тематичну виставку. Основну увагу на засіданнях форуму приділяли Російській Азії (*Третий международный конгресс ориенталистов в С.-Петербурге в августе 1876 г. // ЖМНП. 1876. – Ноябрь*). Зазначимо, що російські вчені брали активну участь у роботі МКО. Серед них були І. Берьозін, І. Бодуен де Куртене, О. Васильєв, В. Вельяминов-Зернов, В. Голєніщев, Ф. Кнауер, К. Патканов, В. Радлов, В. Розен, А. Снесарєв, Ф. Успенський, О. Хаханов та інші. Чисельність російської делегації на з'їзді в Гамбурзі (1902) сягнула 28 учасників (*Кнауэр Ф. XIII Международный съезд ориенталистов в 1902 г. // ЖМНП. 1904. – Ноябрь*).

Справжнім тріумфом сходознавства став ХІ МКО у Парижі (1897), який зібрав 800 учасників з країн Європи, Азії та Єгипту. Тоді ж на засіданнях індійської секції виникла ідея спільного видання буддійських текстів, зважаючи на те, що подібна робота велася в низці країн, зокрема у Франції та Росії (*Любина Г.И. Россия и Франция. История научного сотрудничества. – Москва, 1996*). Одним із значних досягнень МКО стало заснування

Міжнародної асоціації з вивчення Індії (1899) та Міжнародного союзу з вивчення Середньої та Східної Азії (1902), до складу яких входили самостійні комітети від різних країн. Координаційним центром останньої було обрано С.-Петербург. Найактивнішу участь у роботі Міжнародного союзу брали російські вчені, які заснували спеціальний «Російський комітет». Вже одразу до його складу увійшли В.Радлов, В.Жуковський, В.Бартольд, Л.Штернберг. За мету ставилося вивчати історію, археологію, етнографію, мови Азії та здійснювати заходи з охорони пам'яток старовини. За короткий час свого існування (1903–1918) комітет провів гігантську роботу у найрізноманітніших напрямках: організація експедицій, вивчення монгольських, турецьких, каракалпакських, ногайських та інших говірок, підготовка словників мов, що зникають, дослідження малих народів Єнісейського краю, Туркменських племен, організація розкопок у Самарканді, вивчення іконографії, тибетських книгосховищ тощо (*Бартольд В.В. Русский комитет для изучения Средней и Восточной Азии в историческом, археологическом, лингвистическом и этнографическом отношениях 1903–1909 гг. // Сочинения. Москва, 1977. – Т. 9*).

Отже, МКО стали одним з осередків об'єднання істориків останньої третини XIX – початку XX ст. Вони згуртували представників європейської та азійської історичної науки, і це значно пожвавило вивчення східного регіону. Активна участь російських учених у роботі форумів засвідчила не лише залучення російської науки до міжнародного наукового діалогу, але й її розвиток у контексті світової орієнталістики. Традиції, засновані організаторами міжнародних конгресів орієнталістів на межі XIX–XX ст., продовжують існувати й донині, про що свідчать проведення відповідних міжнародних форумів.

Василюк О.Д. (м. Київ)

ПЕРЕДУМОВИ ВИДАННЯ КНИЖКИ В. КЛОУСТОНА У ЛЬВОВІ

Книга вийшла за ініціативи Івана Франка (1856–1916) та за активної участі Агатангела Кримського (1871–1942). Ще в листі (від 1 січня 1895 р.) до Михайла Драгоманова (1841–1895) Франко писав зі Львова, що почав перекладати Introduction (вступну статтю)

англійського етнографа Вільяма Александра Клоустона з його дослідження про розвиток у світі протягом століть такого оповідного жанру, як казка. Також наголошував, що це заняття його надто приваблює, бо вельми бажає “підучитися ліпше” мови Шекспіра.

Повна назва праці Клоустона, що вийшла у двох томах (1000 сторінок) – “Popular tales and fictions, their migrations and transformations” (Лондон, 1887). Франко в тому листі згадував і книжку відомого французького фольклориста Емануїла Коскена “Les contes populaires de Lorraines” (Париж, 1886). Зацікавила його і розгорнута розвідка французького вченого Моріса Верна “Євангеліє”, яку в перекладі Лесі Українки на українську мову в 1895 р. опублікував у двох числах журналу “Житє і слово” (1894–1897), котрий особисто редагував. Франко запрошував М. Драгоманова до співпраці з даним часописом і навіть запропонував низку тем для його статей-роздумів.

А в листі (від 10 березня 1895 р.) до Кримського Франко назвав п’ять фольклорних праць відомих європейських учених – англійською, французькою, італійською, російською і українською мовами. Бажав їх надрукувати рідною мовою в серії своєї “Літературно-наукової бібліотеки” (1889–1898). Та спершу хотів почути думку Кримського. І він у листі (від 15 березня) сповіщав з Москви, що Франковий лист-звернення розглядав разом з Костянтином Фрейтагом – російським філологом-орієталістом, меценатом окремих львівських видань. Обидва мали спільну позицію: публікувати в Галичині варто лише дослідження, які не виходили ні російською, ні польською мовами, щоб книжка зацікавила й неукраїнців.

З приводу Клоустонового дослідження Кримський вважав, що видрукувати його українською було б “непогано”, але не повністю, бо грошей на видання двотомника замало. Також запевнив, що він охоче береться за переклад праці англійського етнографа, бо вона стосується і його фаху. Пропонував, аби до львівської Клоустонової книжки увійшли Introduction та окремі розділи. Які саме? Радив і Франкові визначитися, бо “голова добре, а дві краще”. Доцільно зазначити, що Кримський напружено працював ще й над перекладом з перської на українську мову поеми Фірдоусі “Шах-наме”. Варто додати, – також за ініціативою Франка.

Стосовно друку цих двох книжок велося жваве листування між Франком та Кримським. Ініціатор видання не раз просив прискорити переклади.

Про те, що у Львові за сприяння Франка побачить світ книжка англійського етнографа Клоустона, Кримський сповіщав у листі (від 24 червня 1895 р.) до Б. Грінченка. Російською мовою книга не виходила. Ймовірна назва – “Народні казки та вигадки. Як вони блукають та перевертаються”. Вважав, що дослідження “як на фольклор – першої ваги”. Не приховував свого бажання, після виходу у власному перекладі українською мовою віршованої епопеї “Шах-наме” Фірдоусі, почути відгук відомого поета.

В середині грудня 1895 р. Кримський у листі запевняв Франка, що дуже чекає на вихід у світ українською мовою книжок Фірдоусі та Клоустона. Сподівається, що перекладена ним з перської поема Фірдоусі “Шах-наме” (з доданими примітками) і підготовлена до друку праця Клоустона, яку до певної міри можна віднести до орієнтальних, матимуть для нього, як сходознавця, “велику вагу”.

Із зафіксованого факту відомо, що книжка англійського етнографа вперше вийшла українською мовою 26 травня: “В.А. Клоустон. Народні казки та вигадки, їх вандрівки та переміни. З англійської мови переложив А. Кримський. Коштом К. Фрейтага. Львів, 1896”. У “Передмові до українського перекладу” автор насамперед зазначає, що у пропонованому виданні опубліковано лише частину дослідження Клоустона. Наводить кілька прикладів з практики свого перекладу.

До тексту книжки Кримським внесено, за нашими підрахунками, 79 підрядкових бібліографічних довідок, позначених криптонімом “А.К.”. Окремі з них – досить розгорнуті. Не завжди погоджується їх автор з певними думками Клоустона та інших дослідників стосовно поширення у світі казкових сюжетів та їхнього впливу на розвій цього жанру оповідей.

На 18-ти сторінках Кримський запропонував свої власні “Поправки й додатки”, на 4-х – “Коротке резюме Клоустонові статті”, на 14-ти – “Показчик писателів та заголовків”. Він вважав, що дані доповнення – “річ дуже важна”. Одні з них є необхідними, щоб скласти розмаїті бібліографічні довідки, інші мають бути своєрідною “провідною ниткою”, інакше читач “заблудиться” у Клоустоновій розвідці, оскільки і сам англійський

дослідник “розкидається дуже” та ще перекладач подав “усяких приміток купу”. Отже, без “резюме” досягнути зміст даної книжки буде досить складно.

Значних старань доклав для того, щоб книжка Клоустона ви-йшла у Львові друком і Франко – не лише як ініціатор видання. В його перекладі з французької опубліковано давню казку про двох братів, узятую зі збірки французького єгиптолога Ж. Масперо, вміщено і вступну статтю цього ж професора, а також “уваги” вже згадуваного вченого-фольклориста Е. Коскена. Ще Франко подав низку підрядкових приміток. Але Франкове “ймення” на обкладинці так і не з’явилося...

Дашкевич Я.Р. (м. Львів)

УКРАЇНСЬКИЙ СХОДОЗНАВЕЦЬ АРСЕН РАДКЕВИЧ (1759–1821)

Історію українського сходознавства в комплексі ще не написа-но. Вивчення цього напрямку наукових досліджень допомагає ви-світлити не лише зародження українського сходознавства нового часу, але й віднайти постаті цілком або майже забутих вчених.

Арсен Радкевич народився у Волиці Коморовській на Жовківщині, недалеко Львова, в сім’ї сільського священика. Ще в юні роки він виявив великі здібності до вивчення мов, і се-ред – східних. Він здобув солідну освіту. Вчився у школі черне-чого чину Піарів у Варязі (там він рішуче відмовився перейти до римо-католицького обряду), в Академії в Замості (на філо-софському факультеті), пізніше – в школі монастиря св. Юра у Львові. Здобув вищу освіту у Львівському університеті 1785 р. Став монахом чину св. Василя Великого та священиком у 1787 р. У Львівському університеті в 1787 р. – після конкурсу – очолив кафедру біблійних наук Старого заповіту на українському відді-ленні (т. зв. *Studium Ruthenum*) теологічно-філософського факуль-тету, у 1789 р. – очолив таку ж кафедру на латинському відді-ленні. У 1796 р. захистив докторську дисертацію і 1797 р., став звичайним професором університету.

У 1787–1805 рр. викладав українською гебрейську, а та-кож інші східні мови, зокрема (одночасно латиною) сирійську, арабську і халдейську (так називали мову сирійських христи-ян-несторіанців, які пізніше прийняли самоназву асирійців), а

також грецьку мову. Східні мови використовував, викладаючи герменевтику (тобто – тлумачення слів, найближче до оригіналу) Старого і Нового заповіту, а також гебрейські старожитності. Після перенесення Львівського університету до Кракова, у 1806 р. А. Радкевич залишився на попередній посаді у Львівському цісарсько-королівському ліцеї. У ньому, на латинському відділенні, викладав згадані дисципліни до самої смерті. Він переклав на українську мову граматику гебрейської мови Фесслера, яку, однак, не було видано друком. Був деканом теологічного факультету.

Одночасно робив кар'єру по чернечій лінії. Був протоігуменом (1818–1821 рр.) провінції галицьких Василіан.

Бібліотека та рукописи вченого опинилися після його смерті в бібліотеці василіанського монастиря св. Онуфрія у Львові. Віднайти їх (це були і його лекції зі східних мов) не вдалося.

Він був першим університетським професором новіших часів, що викладав східні мови українською.

Дрига І.М. (м. Київ)

СТАН ВИВЧЕННЯ КАРАМАНЛІЙСЬКИХ ПИСЕМНИХ ПАМ'ЯТОК В ТУРЕЧЧИНІ

Не зважаючи на наявні в тюркологічній літературі непоодинокі описові праці з урумської мовної системи, фольклорні, лінгвістичні та етнографічні записи, на сьогодні залишається невирішеним ряд проблем, пов'язаних із формуванням та особливостями історичного розвитку цієї мови, передумовами формування її писемного та усного різновиду, та специфікою її творення, виходячи зі співставлення із особливостями розвитку інших мов тюркської мовної сім'ї. Вивчення розвитку цієї мови потребує спеціальної підготовки від тюрколога в еліністиці та славистиці, так само як і знання методів порівняльно – історичного мовознавства, – комплексних студій такого рівня в Україні до сьогодні не провадилося. Наявні на даний момент регіональні студії з тюркських мов в грекомовному ареалі (Е. Балта, М. Капплер) не беруть до уваги ані слов'янського матеріалу, ані даних урумської мови. Тому виникла нагальна потреба об'єднати поодинокі регіональні студії на міжнародному рівні. Стан вивчення тюркської писемної традиції грецькими літерами є дуже незадовільним: дослідники в окремих

країнах розрізнені, зокрема, фактично єдина в Україні програмна стаття Є. Чернухіна з цієї проблеми (Чернухин Е. К. Памятники караманлийского письма в Украине: к постановке проблемы и о перспективах исследования) свідчить, що "...изучение караманлийских рукописей в Греции пока не выходит за рамки их формального учета и археографического описания в рамках греческой палеографии, что существенно сужает сферу их дальнейшего исследования и ограничивает возможности доступа к ним потенциальных пользователей. Сведений о состоянии проблемы в Турции у меня нет...". Наша доповідь аналізує науковий доробок турецьких та європейських вчених, опублікований в Туреччині.

Усі опубліковані в Туреччині праці можна об'єднати в наступні групи: 1. Турецькі публікації європейських інституцій: Eckmann J. *Anadolu Karamanlı ağzlarına ait araştırmalar. 1. Phonetica.* – Ankara, 1950. – S. 165-200 [Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih – Coğrafya Fakültesi Dergisi. VIII. Cilt 1-2. Sayıdan ayrılbasım] Eckmann J. *Yunan harfli Karamanlı imlâsı hakkında.* – Ankara, 1950. – S. 27-31. *Türk Dili ve tarihi hakkında araştırmalar, I* (eds. H. Eren & T. Halasi-Kun)]. Clogg R. *The publications and distribution of Karamanli texts by the British and Foreign Bible Society before 1850* \ Clogg R. *I Kath'imas Anatoli: studies in Ottoman Greek history.* – Istanbul: The Isis Press, 2004. – P. 333-386. *Analecta Isiniana: 77.* Stathis, Pinelopi. *Dictionnaires et grammaires dans la bibliographie en Karamanli.* 1994 Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi 2056-2063ss. Саме вони й спричинили відновлення інтересу в Туреччині до писемної караманлійської спадщини.

2. Публікації середньовічних авторів Караману та їх історико – лінгвістичні студії: Beşir Çelebi. *Karamanlı Hekim Beşir Çelebi'nin Edirne tarihçesi ...1979*]. *Karamanlı halk ozanlarından Aşık Gufrâni ve Kenzi / Düzenleyen ...1992.* İpekten, Halûk. *Karamanlı Nizâmî : Hayatı, edebi kişiliği ve divanı ...1974.* *Karamanlı Aynî - Hayatı ve eserleri – İnceleme.* Öztoprak, Fahrettin. *Karamanlı Mehmet Paşa //Türk Dünyası Tarih Dergisi.* 172-4.2001. Somunkıran Rezzan. *Karamanlı Nizami divanı tahlili.* Yüksek Lisans, 1994. Savran Ömer. *Karamanlı Nizami Divanı'ndan seçme gazeller ve bugünkü Türkçesi.* Yüksek Lisans, 1996.

3. Предметні публікації, присвячені власне караманлійському письму та його ролі в історії турецької мови: розпочинає зацікав-

лення пам'ятками відомий турецький історик та етнограф Семаві Еїдже (див. бібліографію його праць: Semavi Eyice Bibliyografya //Ankara, 1981, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 115-136 s.). Eyice, Semavi, 1924. Anadolu'da "Karamanlıca" kitabeler: (Grek harfleriy-le Türkçe kitabeler). - Ankara, 1980. Türk Tarih Kurumu Basımevi, 683-696 ss. Eyice, Semavi, 1924- Anadolu'da karamanlıca kitabevi / Semavi Eyice. -Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1975 26-48 ss. А також: Armutlu, H. Mehmet, 1927- Türk dilinin Anadolu'daki üç temel direği "üç Karamanlı" / H. Mehmet Armutlu. Ankara: 1997-1999: Özkan Matbaacılık c. 1-3. Eckmann, De J. Sur le terme "Karaman" et les recherches sur les karamans / De J. Eckmann, Mefkûre Mollova. İstanbul, 1980, Edebiyat Fak. Basımevi. Erol, Merih. 19. Yüzyılda Basılan Karamanlıca Eserler //Toplumsal Tarih. - 8. 2004, 66-69ss. Gürsel, Korat. Karanlıktaki Dil: Karamanlıca //Atlas.8.2003. Kahya Hayrullah. Grek harfli Osmanlı Türkçesi bir eser: İspat-ı Mesihîye üzerinde dil incelemesi. Fatih Ünî. Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü. Yüksek Lisans. 289s. 2003. Danışman: Mehmet Kutalmış. Ağca Ferruh. Karamanlı Türkçesi morfolojisi (şekil bilgisi). – Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Yüksek Lisans. 1999. – 132 s. Danışman: Nevzat Özkan.

Для порівняння до цієї ж групи відносимо публікації в Туреччині вірмено-кипчацьких пам'яток: Gölpınar Ebru. Ermeni harfli Türkçe bir dram (Maşkuni Katl İdemeyen Kız) üzerinde metin incelemesi.- Yüksek Lisans, 2001. Demir Rahime. 19. yüzyıl Ermeni harfli Türkçe metinlerde çekimli şekiller. Yüksek Lisans, 2001.

4. Публікація караманлійських написів на спорудах, намогильних каменях тощо: Eyice, Semavi, 1924-Konya'nın Alâeddin Tepesinde Selçuklu öncesine âit bir eser Eflâton Mescidi / Semavi Eyice. - İstanbul, 1971 269-303. Çiftçioğlu, İsmail. Ürgüp'ün Taşkınpaşa (Damsa) Köyü'nde Karamanlı Devri Eserleri // Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi. 3/2-12.2001.

5. Історія держави Караману: Ünal, Tahsin. Karamanoğulları tarihi (Türkçe kaynaklara göre) /Konya : Arı Basımevi, 1986. Eyice, Semavi, 1924-Türk Trakya Araştırmalarının öncüsü Ord. Prof. Dr. Arif Müfid Mansel : (1905-1975) / Semavi Eyice İstanbul : [yayl. y.], 1976.-301-330 ss. Karamanoğlu Mehmet Bey Üniversitesi (Karaman). Karamanoğulları. Tarih. Benlisoy, Foti / Benlisoy, Stefo. 19. Yüzyılda Karamanlılar ve Eğitim Nevşehir Mektepleri. 13/74-2. 2000.

Karakaya, Nilay Çorağan. Karamanlılar //Yeni Türkiye. Özel Sayı:1-2.2002/1995. Anzerlioğlu, Yonca. Ortodoks Karamanlılar//Türk Kültürü. 4.2002/1974 S. 166 956.1 / 300. Çiftçioğlu İsmail. Vakfiyelere ve Tahrir Defterlerine göre Karamanlı eğitim-öğretim müesseseleri. Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Doktora. 347 s. 2001. Danışman: Kemal Göde. Çöloğlu Ayşe Reyhan. Karaman'da aşıklık geleneği ve Karamanlı aşıklar. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1999. – 360s. Yüksek Lisans. Danışman: Ali Yakıcı.

6. Часткові публікації та аналіз караманлійської літератури в межах регіонознавства: Korat Gürsel. Taş kapıdan taşkariya: Kapadokya. – İstanbul: İletişim Yayınları, 2005. - 6. baskı. – 382s.- c. 71. Temizsoy, İlhan. Karaman museum /M. Vahbi Uysal; translated: by Ülge Göker. Ankara, 1983: Ajans-Türk Matbaacılık.

7. Міжнародні відносини, зокрема, турецько-грецькі: Korat Gürsel. Büyük Bedel: Mübadele // Atlas, 2001. – Sayı: 94. – S. 120-139.

Відтак, іще зарано говорити про те, що стан досліджень Караманлідіки в Туреччині вивчений повністю, проте попередні висновки свідчать, що тема “походження” християн – тюркофонів не обговорюється. Ймовірно, не варто говорити про те або інше етнічне походження носіїв даної мови, оскільки маємо справу із тією історичною добою, де “етнічна приналежність” була досить відносною або відсутньою взагалі, а релігійний критерій був таким, що цю тотожність визначав. Розглядати інакше дане питання буде на нашу думку ненауково та призводитиме до помилкових результатів. Питання мовної реконструкції значно ускладнене та може бути розв’язаним виключно у зв’язку з питаннями комплексної порівняльно-історичної реконструкції та контамінації цілого ряду культур, мов та релігій, як, наприклад, у студіях Т. Ковальського в аналізі мови балканських та буджакських гагаузів.

Кіктенко В.О. (м. Київ)

НОВИЙ ГУМАНІЗМ ДЖ. НІДЕМА В КОНЦЕПЦІЇ ІСТОРІЇ НАУКОВОЇ ДУМКИ

У другій половині XIX – на початку XX сторіччя гуманістичні цінності зазнають значної критики, починаючи з робіт Ф. Ніцше. Соціально-економічна й політична криза, пов’язана з Першою

світовою війною, ще більше підсилила антигуманістичні тенденції. Гуманізм звинувачується в знеціненні духовного й релігійного життя людини, що було позбавлене своїх традиційних культурних джерел. Відбувається переосмислення ідей класичного гуманізму. Ж.-П. Сартр висуває тезу про те, що екзистенціалізм – це гуманізм, духовна програма, що бачить у конкретній людині самоцінну сутність у неповторності її особистого існування. М. Гайдеггер критикує гуманізм за його акцент на суб'єктивному, вольовому аспекті людської особистості й наполягає на необхідності “слухати буття”. Після періоду критики, із другої половини ХХ сторіччя починаються інтенсивні пошуки формулювання положень нового гуманізму (рух “Нове століття”, “інтегральний гуманізм” Ж. Марітена, філософсько-релігійні концепції К. Барта й П. Тілліха). Новий гуманізм, на відміну від класичного, не став єдиною й чітко сформульованою ідеологією епохи. І сьогодні лунають голосні заяви деяких філософів, учених і політичних діячів про необхідність ствердження Нового гуманізму як основи світогляду людства, однак у сучасному різноманітному світі це виглядає досить утопічно. Проте, ідеї нового гуманізму вплинули на розвиток гуманітарної науки в ХХ столітті, що, зокрема, виявилось у формуванні методології історії науки.

Дж. Нідем у дослідженнях історії наукової думки традиційного Китаю розвиває положення нового гуманізму, заснованого Дж. Сартоном, згідно з яким мистецтво, література, наука – загальна спадщина всього людства. Інакше кажучи, єдність природи було втілено в єдності науки, і останнє було підтвердженням єдності людства, тому кожна нація або цивілізація зробить свій власний внесок у загальний прогрес людства. Джозеф Нідем думає, що в дослідженнях природних явищ усі люди є потенційно рівними й екуменізм сучасної науки втілює універсальну мову, якою всі можуть говорити. А досягнення древньої й середньовічної науки, яка, хоча й мала очевидні етнічні риси, але також досліджувала природний світ, має бути включено до екуменічної натурфілософії. Проте наука як спосіб пізнання природи не може мати етнічний і культурний центр. Для Нідема сучасну науку було складено з досягнень усіх народів світу, але поряд із цим відкидалася абсолютизація поняття *етнонауки* (*ethnoscience*) для ствердження досягнень таких незахідних культур, як давній Єгипет,

Індія й Китай. За оцінкою Елзінга, це друге положення спрямувалося проти заперечення універсальної цінності наукових даних, незалежних від географічних і культурних меридіанів. Нідем у визначенні науки відходить від будь-якого етноцентризму, затверджуючи тільки внутрішні критерії науковості.

Основою методології досліджень історії науки Дж. Нідема є християнська історіографія і європейська історична наука, спрямована на Схід у пошуках нового мислення як спроби подолання кризи Західної капіталістичної цивілізації, що загострилася в 1930-і роки. Дослідження східних цивілізацій стають для Нідема ретроспективним способом аналізу закономірностей розвитку Західної цивілізації і створення власної теорії соціології. У монументальному дослідженні “Наука й цивілізація в Китаї” робиться спроба подолання цієї кризи не в політичній та економічній площині, а в моральній, шляхом синтезу етичного аспекту релігії й комунізму з наукою. Нідем припускав, що компаративна парадигма досліджень порівняльна перспектива, діалог з *іншою* культурою, дозволить визначити антиномію сучасної Західної культури і знайти спосіб її подолання.

Китай розглядався Нідемом як важливий історичний контрприклад у розумінні історії форм і методів пізнання, які в західній культурі було марковано поняттям *наука*, а поняття *китайська наука* стає одним із дискусійних у гуманітарних дослідженнях. При цьому *Питання Нідема* виходить за межі науки про Китай і стає загальним для історико-філософських і наукознавчих досліджень. *Питання Нідема* – це проблема визначення історії наукової думки в співвідношенні між національним і інтернаціональним аспектом; між історизмом і культурним релятивізмом, між егалітаризмом і ієрархією культур. Визначення Нідемом переваг китайської науки перед науковою революцією в середньовічній Європі (*Революція Галілея*) є надзвичайно дискусійним фактом, бо Нідем вважає, що в історії немає жодних розбіжностей між наукою й технікою. Більшість істориків дотримується протилежної точки зору, вважаючи, що лише в ХІХ – на початку ХХ століття наука й техніка стали тісно й сутнісно пов’язаними. У минулому знання закономірностей природи перебувало далеко за від розвитку техніки, тоді як у сучасному світі знання принципів механіки, руху, гідравліки, термодинаміки, хімії, генетики, мікрочастинок

і так далі досить часто є джерелом технологічних нововведень. Технологія як наука могла існувати лише там, де було безпосереднє знання наукових принципів, застосованих для *підкорення* природи. Таким чином, мала виникнути така система ідей, що дозволила б унікально ідентифікувати нову соціальну групу практиків, які б надалі розвинули цю нову філософію. Питання ускладнюється ще й тим фактом, що, якщо цілком прийняти нідемовську тезу про перевагу китайської технології до середини XV століття, тоді незрозумілим стає, чому більш розвинені китайські технології не сприяли розвитку сучасної науки (*modern science*), а, навпаки, з кінця XVI століття китайська традиційна наука перейшла в стадію стагнації.

Дж. Нідем продемонстрував, що розвиток науки й техніки в Європі неодноразово стимулювався розвитком техніки в Азії й Африки в цілому й у китайській цивілізації зокрема. Крім того, на основі результатів досліджень, Нідем стверджує, що з I по XV сторіччя науково-технічний рівень розвитку китайської цивілізації був набагато вищим, ніж у Європі. Але більш важливим є для Нідема не пошук наукових пріоритетів тих або інших культурних регіонів, а доказ безперервності наукового прогресу в усьому світі, у результаті якого виникла сучасна наука. Вибір вивчення технічних винаходів, а не доктринальних основ, було зумовлено тим, що теорія аж до початку Ренесансу не відповідала характеристикам сучасної науки, і тому в цьому сенсі не було жодних якісних розбіжностей між традиційними науками Китаю і Європи. У визначенні сучасної науки Нідем поділяє точку зору неокантіанців, які говорили, що особливою рисою сучасної науки є практика систематичного експериментування з метою перевірки математизованих гіпотез. На думку Нідема, традиційна наука звичайно, робила таке експериментування й дослідження в системі категорій, що не перевіряються, і були по суті регіонально або етнічно обмеженими.

Загалом *новий гуманізм (науковий гуманізм)* Дж. Нідема затверджував цінності класики, літератури, науки й цивілізації в різних національних культурах; захищав цінності раціоналізму й суспільних відносин. Особливе місце в *новому гуманізмі* Нідема посідає *наука*, що тлумачиться гуманістично: наука продовжує древню традицію вивчення людини й пошуку забезпечення

суспільного добробуту, а тому є *гуманітарною*. Крім того, наука тлумачиться як головний двигун прогресу, моральний і культурний критерій, вираження щирого гуманізму. У нідемовському підході виявляються характерні для англійської культури критерії християнського й морального гуманізму, спрямовані на досягнення більш високих цінностей, яких можна досягти, за Нідемом, шляхом вивчення історії наукової думки неєвропейських культур. Ціннісний аспект досліджень Нідема припускав збереження традиційної культури й пошук прогресивної соціальної перспективи, що в цілому служило ідеалізованій правді й утилітарній меті поліпшення матеріального життя.

Дж. Нідем змінив загальну динаміку розвитку історії науки. Його дослідження китайської науки й цивілізації перебували переважно в площині реконструкції конкретного фактичного матеріалу. Сформульоване ним самим питання про проблему виникнення сучасної науки (*Питання Нідема*) залишається відкритим. Нідем у своїх роботах коливався між пошуком пояснення цієї проблеми і її запереченням. Таке суперечливе положення пояснюється наступним. З одного боку було дійсно відкрито досягнення китайської цивілізації в розвитку наукових знань, але з іншого – все більш очевидним ставало, що китайці не змогли створити явище інтелектуального життя, адекватне тому, яке відбулося в Європі, і одержало назву *сучасна наука*. Нідем не приймав останнє положення, що призвело до заперечення існуючої відсталості Китаю й збереження *Питання Нідема*. Цікаво, що, як нами було показано вище, уже в роботах 1950-х початку 1960-х років Дж. Нідем мав необхідні історичні дані для відповіді на своє питання. У цей час він вказав на відмову торговельного класу прийти до влади в Китаї, що й було однією з першопричин подальших невдач китайської науки. Також Нідем доводив, що розвиток державної системи європейського типу сприяв розвитку наукових знань. Але надалі, з невідомих причин, Нідем відмовився від поглиблення аналізу соціальних причин виникнення сучасної науки, і взагалі почав заперечувати оригінальні досягнення європейської науки і знаходити нові факти, що доводили китайське походження європейської науки. Можливо, ці обмеження було пов'язано із занадто великим культурним тлом для екстерналістського аналізу, а релігійність світогляду призводила до відмови від власних модер-

ністських відкриттів і повернення до класичних форм мислення. Безмежна любов Дж. Нідема до китайської культури також значно вплинула на зниження критичності аналізу, який не допускав жодної форми відсталості китайської цивілізації.

Кочубей Ю.М. (м. Київ)

**ФРАНЦУЗЬКА ОРІЄНТАЛІСТИКА – ВІД “ПРИМИРЕННЯ
РЕЛІГІЙ” ДО “ДІАЛОГУ ЦИВІЛІЗАЦІЙ”:
ЛУї МАССІНЬОН І РОЖЕ ГАРОДІ**

Франція стала першою країною, у якій почало розвиватися наукове сходознавство. Наукові студії було пов’язано з практичним вивченням східних мов, підготовкою підручників, словників, а також поглибленим вивченням історії, культури, релігійних вірувань і традицій народів Сходу. Значна увага приділялася також географії, етнології і мистецькій спадщині. Підходи до вивчення Сходу були європоцентричними, і в них проявлялося певне зверхнє ставлення до тубільців – цілком в дусі ставлення християнських церков до іновірців. Крайнім виявом такого ставлення була праця графа Жозефа Артюра де Гобіно (1816–1882) “Есе про нерівність людських рас”, яка зіграла неабияку роль в подальшому розвитку ідей расизму вже в ХХ ст.

Але разом з тим були мислячі вчені, які вважали, що освячене церквою колоніальне панування західних країн над народами Сходу не може бути вічним, і що справжнє вчення Христа вимагає від християн зовсім іншого ставлення до людей іншої віри. Стосувалося це, насамперед, мусульман, з якими французи спізналися в першу чергу і з якими вели збройну боротьбу. Завоювання великих територій, населених мусульманами, вимагало знань про них та їхню релігію. Посилення інтелектуальної зацікавленості ісламом і бажання знайти взаєморозуміння між християнами і мусульманами і призвело до появи такого вченого, яким був видатний арабіст і ісламолог Луї Массіньон (Louis Massignon) (1883–1962). У своїх наукових дослідженнях він намагався довести, що попри “зовнішню” відмінність між ісламом і християнством, у них є багато спільного на “внутрішньому” – духовному рівні, і зовсім не потрібно насильно наводити мусульман до християнської віри. Він вважав, що спілкування, діалог між представниками трьох монотеїстичних релігій, які походять від старозавітного праотця Авраама,

приведе до примирення між ними. Він вплинув на розвиток розуміння між мусульманами і католиками, що позначилося на рішеннях II Ватиканського собору. Він написав кілька праць про іслам, зокрема про суфізм. Найважливішою його працею вважається дослідження “Страсті ал-Халладжа”. Його позитивно сприйняли як мусульмани, так і Католицька церква.

Свій внесок у розвиток таких ісламознавчих студій зробив і видатний філософ, у минулому визначний діяч КПФ, а протягом останніх років – контрверсійна особистість – проф. Роже Гароді (R. Garaudy) (нар. 1913 р.). У 1968 році він, як і багато інших європейських інтелектуалів, порвав з комуністами, заглибився в науку, прийняв іслам, а в 1995 році випустив гостро критичну книгу “Основоположні міфи ізраїльської політики”, яка мала великий резонанс і коштувала йому великого штрафу. Але для нас важливо, що ще в 1977 році він випустив книгу під назвою “За діалог цивілізацій”. У ній він рішуче засуджував колоніалізм і всіляко пропагував погляди ідеологів так званого “Третього світу”, доводив значущість впливу Сходу на розвиток західної цивілізації. Багато його міркувань знайшли своє відображення у книзі Е.В. Саїда “Орієнталізм”. Він висловлював думку, що людство, аби зберегти себе, мусить припинити політику конфронтації і розпочати глибокий діалог між усіма світовими цивілізаціями. Безперечно, така позиція не відповідає інтересам прихильників неоконсервативної ідеї про “сутичку цивілізацій” (С. Хантінгтон) в ХХІ ст.

Розглядаючи наукову спадщину двох представників французької орієнталістики, ми можемо спостерігати, як ідея діалогу, в умовах вільної думки і свободи слова, проходить шлях еволюції від релігійного сенсу до сучасного, загальнолюдського розуміння необхідності саме діалогу для вирішення проблем, що стоять перед людством.

Прохоров Д.А. (з. Симферополь)
**УЧЕНЫЙ, ПЕДАГОГ, ПРОСВЕТИТЕЛЬ И.И. КАЗАС
 И ЕГО ВКЛАД В РАЗВИТИЕ ОТЕЧЕСТВЕННОГО
 ВОСТОКОВЕДЕНИЯ (К 175-ЛЕТИЮ СО ДНЯ
 РОЖДЕНИЯ)**

История отечественного востоковедения насчитывает немало примеров плодотворного сотрудничества ученых с мировым именем и подвижников краеведения, просветителей и педагогов,

работавших вместе в губернских ученых архивных комиссиях. Одним из активистов историко-краеведческого движения, раз-вернувшегося в Таврической губернии в 1880-х гг. XIX в., был Илья Ильич Казас (1832–1912), внесший значительный вклад в дело становления исторического краеведения и развитие российской ориенталистики. Он известен, прежде всего, тем, что стал первым караимом в России, получившим высшее европейское образование. В 1859 г. И.И. Казас с отличием окончил факультет восточных языков (ФВЯ) Санкт-Петербургского университета, «по арабско-еврейско-сирийско-халдейскому разряду» (отделению), получив при этом степень кандидата наук.

Одной из сторон многогранной и насыщенной деятельности И.И. Казаса стала работа в Таврической архивной ученой комиссии (ТУАК), открытой в 1887 г., товарищем (заместителем) председателя которой он состоял многие годы. Все это время И.И. Казас занимался классификацией и систематизацией крымских архивов, выступал на заседаниях Комиссии с докладами, публиковал свои научные труды (в том числе, и собственные переводы на древнееврейский язык произведений западноевропейских ученых П. Жане, Ж.-Ф.-С. Симона и Вигуру). В разные периоды существования ТУАК научные интересы И.И. Казаса объединяли его с представителями российской и зарубежной ориенталистики. Так, например, с И.И. Казасом продуктивно сотрудничал известный российский историк, востоковед профессор В.Д. Смирнов. В своих работах «Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века», «Грамота султана Османа II семейству иудейки Киры» и «Образцовые произведения османской литературы в извлечениях и отрывках» В.Д. Смирнов с признательностью упоминал о той помощи, которую оказал ему И.И. Казас в некоторых вопросах, касавшихся истории мусульманского Востока. Кроме того, И.И. Казас часто сопровождал В.Д. Смирнова в его поездках по Крыму, давая комментарии местным достопримечательностям, связанным с историей крымских караимов.

Как опытного лингвиста, знавшего более десятка языков, И.И. Казаса привлекал к сотрудничеству другой известный ученый, ориенталист и этнограф, академик Императорской академии наук В.В. Радлов. В 1886 г. им была организована научная экспедиция в Крым. Итогом этой поездки стало издание двух

монументальных работ, в которые вошли материалы по народной словесности крымских татар и караимов. При их составлении В.В. Радлов консультировался с И.И. Казасом, пользуясь обширными познаниями последнего в древнееврейском, караимском и крымскотатарском языках. В VII том «Образцов народной литературы северных тюркских племен» В.В. Радлов включил большое количество караимских народных загадок, пословиц, сказок, песен, преданий и т.п. А в один из томов «Опыта словаря тюркских наречий» В.В. Радлова вошли сделанные И.И. Казасом уточнения касательно существовавших в XIX в. у караимов турецких названий осенних месяцев.

Оказывал содействие И.И. Казас и своему учителю, известному российскому ученому-гебраисту XIX в. Д.А. Хвольсону. Благодаря ходатайству И.И. Казаса, Д.А. Хвольсону было дано разрешение на проведение археологических раскопок в Иософатовой долине с целью поиска надгробных плит на древнем караимском кладбище. В частности, И.И. Казас хлопотал перед караимским гахамом Б.С. Бобовичем о выдаче Д.А. Хвольсону разрешения на проведение экспедиции, и даже предлагал взять на себя часть издержек по ее организации. Эти исследования, организованные в 1878 и 1881 гг., были проведены в связи с разгоревшейся полемикой относительно подлинности материалов, представленных караимским краеведом А.С. Фирковичем. Отметим, что И.И. Казас неоднократно встречался с Д.А. Хвольсоном для «личного собеседования и обмена мыслями» по поводу расшифровки надписей с надгробий, найденных близ Чуфут-Кале. Впоследствии Д.А. Хвольсон с благодарностью отмечал, что И.И. Казас был едва ли не единственным караимом, «показавшим действительное участие к моему предприятию и изъяснившему готовность помочь». И.И. Казас, помимо чисто научной помощи, которую он оказывал Д.А. Хвольсону, занимался также организацией быта известного ориенталиста во время его пребывания на полуострове. В результате этих исследований, Д.А. Хвольсон выпустил в 1884 г. объемный труд под названием «Сборник еврейских надписей, содержащих надгробные надписи из Крыма», один из экземпляров которого направил И.И. Казасу. В 1890 г. последний передал эту книгу в библиотеку ТУАК.

И.И. Казас також консультував орієнталіста-семітолога А.Я. Гаркаві, який вел научний спор з Д.А. Хвольсоном. По просьбе члена ТУАК, французького барона Ж. де Бая, який «чрезвычайно интересовался историей и этнографией караимов», И.И. Казас спеціально написав для Французької академії наук науково-популярні очерки «Общие заметки о караимах» і «Богослужение караимов», внаслідок опубліковані в журналі «Караимская жизнь».

Заслуживают внимания собственные суждения И.И. Казаса по поводу этногенеза караимов, сделанные им в связи с начавшейся в конце XIX в. в научных кругах дискуссией по данному вопросу. Хотя сам ученый на протяжении многих лет придерживался мнения, высказанного сторонниками семитического происхождения караимов, он, отвергая «хазарскую» теорию в целом и считая ее «чересчур смелой», подчеркивал при этом, что «караимы – не чистокровные семиты». Ученый справедливо полагал, что любая народность «организовалась из слияния с ней других племен, поглощенных и ассимилированных», и был противником применения теории «кровной чистоты».

Романова О.О. (м. Київ)

МАРКО ДМИТРОВИЧ АНТОНОВИЧ: ЙОГО ЗНАЧЕННЯ У СТАНОВЛЕННІ УКРАЇНСЬКОЇ ЄГИПТОЛОГІЧНОЇ НАУКИ

Завданням даної наукової розвідки є не просто створення наукової біографії першого українського єгиптолога Марка Дмитровича Антоновича, а й спроба визначення його ролі в українській гуманітарній науці, насамперед – в тій її галузі, до якої його можна з повним правом віднести, виходячи з його освіти. Перші короткі нариси, що окреслюють основні моменти його життя, вже з'явилися в декількох бібліографічних та енциклопедичних виданнях, як і перші спроби подати упорядковану бібліографію його творів [Енциклопедія сучасної України. Том 1. А. Київ, 2001; Енциклопедія Історії України. Том 1. А–Б. Київ, 2003.; Романова О.О. Історія розвитку єгиптологічних досліджень в Україні // “Східний світ”, 2003 р. № 4], а детальному дослідженню життєвого і творчого шляху цієї багатогранної особистості можна присвятити цілу монографію, та (мабуть), і не одну.

Складна доля Марка Антоновича відображає непросте становище українського народу в ХХ столітті. Народився і виріс в Києві, в уславленій родині Антоновичів, частину життя провів в Європі, частину – в Канаді. Отримав класичну єгиптологічну освіту, навчався у двох провідних єгиптологічних центрах Європи, у двох відомих єгиптологів, але академічним професором єгиптології так і не став. Разом з тим, не академічні звання і не посади визначають вклад науковця в науку, хоча деякий час М.Д. Антонович очолював Українську Вільну Академію Наук (1992–1997). Обставини не дозволили йому повною мірою реалізувати свій науковий потенціал в галузі саме єгиптології, і опублікованих його праць на цьому терені не так уже й багато. Та, виявляється, і не кількістю опублікованих творів вимірюється вклад дослідника в науку. Найбільшим внеском М. Антоновича є його професійні переклади українською мовою літературних пам'яток Давнього Єгипту, зроблені за найвищими вимогами, призначеними для праць такого роду в світовій єгиптології в середині 60-х років ХХ століття. І саме їхня професійність є прикладом в тому, що за всіх негараздів буденного життя, які можуть спіткати дослідника, завжди слід прагнути проводити дослідження на рівні, який диктується розвитком сучасної науки.

Циганкова Е.Г. (м. Київ)

ВИВЧЕННЯ СХОДУ У КИЇВСЬКІЙ ДУХОВНІЙ АКАДЕМІЇ

Протягом трьох століть свого існування Київська духовна академія була осередком богословського знання і просвіти Південного регіону Російської імперії. Цілком природно, що проблеми вивчення Сходу (стародавнього і сучасного), його історії, вірувань, реалій життя та побуту тощо безпосередньо торкалися наукової діяльності вчених КДА.

Сходознавчі дослідження мали багато аспектів: вивчалися філософські системи східних релігій у їхньому співвідношенні з християнством (зокрема, православним), питання моралі та етики, конфесійні взаємини тощо.

Неодмінною частиною бібліології є історія стародавнього Сходу яка завжди була у центрі уваги богословів усього світу. У КДА, яка завжди відповідала науковим вимогам свого часу, проводились свої незалежні дослідження. Вивчення Сходу по-

чиналося з паломництва, яке набуло великого розмаху у середині XIX ст.

У 1843 р. до Палестини було відряджено церковного діяча Порфирія Успенського – видатного археолога і дослідника Сходу, у 1847 р. його було призначено офіційним головою російської духовної місії. Він не тільки розгорнув просвітницьку роботу, але й досліджував Схід, був автором багатьох історичних праць, зібрав цінну колекцію рукописів і старожитностей. Йому належить відкриття невідомого до того часу синайського кодексу Біблії, ідентифікація багатьох стародавніх пам'яток, наприклад, т.зв. синайських написів.

З 1865 р. начальником російської духовної місії в Єрусалимі став вихованець КДА, видатний вчений та історик, колекціонер архімандрит Антонін (Капустін), який також відкрив і вивчив багато археологічних пам'ятників і створив прекрасний музей східних старожитностей.

Російська присутність в Палестині значно посилилася після створення за підтримки Антоніна Православного палестинського товариства (1877–1878 рр.).

Вивченню Сходу у КДА сприяла організація при ній Церковно-археологічного товариства і музею, засновником і першим головою якого був преосв. Філарет. Він також відвідував Схід і разом з Антоніном і Порфирієм Успенським став фондоутворювачем церковно-археологічного музею КДА, очолюваного М.І. Петровим.

Цінні відомості про архітектуру, мистецтво, зібрання рукописів Сходу залишили після себе вчені КДА А. Олесницький, О. Дмитрієвський, архімандрит Анатолій і ін.

У другій половині XIX ст. у світовій бібліології сталися докорінні зміни. Успіхи археології, розшифрування ієрогліфічного і клинописного письма відкрили людству зовсім невідому історію східних держав. Порівняння біблійських текстів з археологічними матеріалами вилилося в окремий науковий напрям, змістом якого стала ревізія історичних стереотипів. Вчені КДА не стояли осторонь тих проблем. На першому етапі досліджувались аналогії окремих сюжетів Біблії з вавилонською літературою, згодом кількість накопичених матеріалів дозволила перейти до узагальнюючих праць.

Лідером нового напрямку був професор кафедри світового письма Старого Заповіту В.П. Рибинський, який розглянув історію, зміст і становище світової біблеїстики в зв'язку з появою матеріальних пам'яток історії стародавнього Сходу у великій статті, вміщеній в Богословській енциклопедії. Він залишив після себе багато праць з історії євреїв, головною серед яких була фундаментальна монографія «Самаряне» (К., 1913).

Учнем і послідовником В.П. Рибинського був видатний історик і гебраїст В.Ф. Іваницький, перу якого належали монографія «Філон Олександрійський» (К., 1911), «Лист Аристея до Філократа» (К., 1916) та ін.

Отже, на початку ХХ ст. у КДА утворилася плідна історична школа, до якої, крім вже названих Рибинського і Іваницького, належали М.М. Дроздов, С.А. Песоцький, Н. Глибоковський і ін. На жаль, праці їх з'являлися у несприятливі часи. Події першої світової війни, жовтневого перевороту (з його антирелігійною спрямованістю) штучно перервали розвиток традиції; науковий доробок вчених та їхні імена на довгі роки було викреслено з наукового обігу.

Чувпило Л.О. (м. Харків)

ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ СХОДУ

В ХАРКІВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ (1945–2007 рр.)

Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна, який 29 січня 2007 р. відзначив 202-у річницю від дня свого відкриття, був першим на Україні великим освітнім і науковим центром орієнталістики, історію розвитку протягом 1805–1917 рр. викладена в кандидатській дисертації Л.О. Чувпило (2002 р.), а протягом 1917–1945 рр. – у статтях цього ж автора. Між тим, період 1945–2007 рр. ще не був достатньо висвітлений у вітчизняній літературі. У даному нарисі висувається завдання частково заповнити цю прогалину, звернувши увагу на найважливіші досягнення харківських університетських істориків-сходознавців протягом шести післявоєнних десятиліть.

Після закінчення Великої Вітчизняної війни і повернення Харківського університету із Кзил-Орди до Харкова в ньому поступово розпочалося відродження різних сходознавчих досліджень, започаткованих ще у 1805–1917 рр. і фактично припинених

за часів сталінізму. Надзвичайно важливим у цьому відношенні було відновлення читання лекцій з історії Сходу для студентів історичного факультету ХДУ. Уже в 1946–1947 навчальному році історію стародавнього Сходу почав читати доц. В.О. Гольденберг, який видав два посібника зі свого предмету. Невдовзі, з 1949 р., систематично читалися лекції з середньовічної та нової історії східних країн, а з 1953 р. – з новітньої історії країн Азії та Африки. Провідна роль у розвитку сходознавчої науки належала видатному українському орієнталісту А.П. Ковалівському. Він активно відстоював необхідність повернення до класичного сходознавства, був противником політизації орієнталістики, її регламентації, виділення пріоритетних і актуальних з точки зору влади кон'юнктурних напрямків і тем. Завдяки зусиллям вченого, на історичному факультеті університету, де він очолював спочатку кафедру нової та новітньої історії, а потім – засновану ним кафедру історії середніх віків, відбулося становлення історичної арабістики, синології, японознавства та індології; з'явилися фахівці, які володіли арабською, гінді, китайською і японською мовами, а також захистили дисертації, що ґрунтувалися на оригінальних східних джерелах (детально див.: О.О. Чувпило. Учні А.П. Ковалівського: Ю.Г. Литвиненко // *Хазарский альманах*. – Т. 4. – Київ–Харьков, 2005. – С. 14–20). Сам А.П. Ковалівський розгорнув активну наукову діяльність. У 1956 р. він надрукував свою головну працю, що отримала загальне визнання далеко за межами України, про подорож Ахмеда ібн Фадлана на Волгу в 921–922 рр. і перебування його у Хозарському каганаті. У цьому фундаментальному дослідженні автор провів глибокий джерелознавчий та текстологічний аналіз, встановив достовірність свідчень ібн Фадлана про народи й племена, що населяли Східну Європу, зробив надзвичайно важливі філологічні та історичні коментарі до твору арабського мандрівника, який був секретарем посольства Арабського халіфату. У 1961 р. вийшла з друку ще одна унікальна фундаментальна праця А.П. Ковалівського – “Антологія літератур Сходу”, в якій було вміщено переклади літературних творів провідних письменників країн Сходу. Багато з них можна вважати історичними джерелами. Слід звернути увагу також на те, що А.П. Ковалівський у цій публікації вперше в українській орієнталістиці проаналізував історію вивчення Сходу в Харкові та Харківському університеті,

починаючи з кінця XVIII ст. і до 50-х років XX ст. У численних статтях вченого можна знайти й інші цінні історіографічні сюжети з історії вітчизняної та зарубіжної орієнталістики.

Синолог Б.В. Ветров у своїх працях спираючись на оригінальні китайські джерела, висвітлював маловідомі факти з історії визвольної боротьби китайського народу на початку 20-х років XX ст.: антиколоніальний “рух 4 травня 1919 р.” у Тяньцзіні та Шанхаї, робітничий рух у Шанхаї, створення в цьому місті перших комуністичних осередків. Кандидатську дисертацію Б.В. Ветрова було присвячено розвитку суспільно-політичного руху в Шанхаї у 1919–1921 рр.

Боротьбу японського народу за мир та незалежність у 50-х роках XX ст. дослідив Я.А. Побелєнський у серії статей та кандидатській дисертації. Автор залучив документальні матеріали японською мовою та праці японських дослідників і публіцистів.

Увагу харківських істориків-сходознавців привернула й історія Індії. Робітничий рух у цій країні в 20-ті роки XX ст. дослідив Ю.Г. Литвиненко. Ним було розглянуто такі важливі питання, як становище індійських трудящих, участь робітників у визвольній боротьбі, діяльність комуністів у профспілках, їхнє ставлення до гандизму, робітничо-селянських партій та селянських організацій.

Проблеми визвольної боротьби народів Індостану у 20–30-ті роки XX ст. досліджуються в працях О.О. Чувпило. Це кандидатська (1977 р.) й докторська (1995 р.) дисертації, п’ять монографій та 120 статей. Центральне місце у них належить діяльності провідної патріотичної організації країни, яке очолювала визвольний рух проти англійських колонізаторів – Індійського національного конгресу (ІНК). Залучивши оригінальні індійські джерела, автор проаналізував ідейно-політичну боротьбу в ІНК, різні аспекти його діяльності, ставлення до робітничого, селянського та халіфатистського рухів, політичну діяльність та світогляд лідерів ІНК, зокрема – М.К. Ганді, Дж. Неру та С.Ч. Боса, індійську історіографію ІНК та визвольного руху. Вчений продовжив традиції вивчення індійської філософії та санскриту й гінді в університеті, наслідком чого стали серія статей з індійської філософії й санскритології, а також навчальні спецкурси з основ санскриту та основ гінді, які читалися на кафедрі нової

та новітньої історії ХНУ з 1990 до 2000 рр. На жаль, зі вступом людства у третє тисячоліття, їхнє читання через реорганізацією навчального процесу припинилося. Світогляд видатного діяча індійського національно-визвольного руху Дж. Неру дослідив учень О.О. Чувпило – О.В. Ленько у серії статей та кандидатській дисертації (2001 р.), яка отримала схвальні відгуки не лише українських, а й зарубіжних сходознавців, зокрема – американських.

САКРАЛЬНИЙ ТЕКСТ НА СХОДІ: ТРАДИЦІЙНЕ ПОБУТУВАННЯ ТА СУЧАСНІ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ

Вертієнко Г.В. (м. Київ)

ПИСЬМОВІ ДЖЕРЕЛА ДЛЯ РЕКОНСТРУКЦІЇ УЯВЛЕНЬ ПРО СМЕРТЬ У ІРАНОМОВНИХ НОМАДІВ

1. Таке багатогранне явище, як уявлення про життя і смерть у іраномовних номадів потребує комплексного залучення усього спектру методів, джерел (письмові, етнографічні та археологічні джерела) та розробок гуманітарних наук з цієї проблематики. Однак, метою доповіді є зосередження уваги саме на першочергових – письмових джерелах, що надають можливість відтворення як духовної (східні джерела) та матеріальної (західні джерела) сфери даної проблеми.

2. Перш за все, слід зосередитись на *східних* письмових релігійних (*Рігведа*, *Авеста*, *Бундахішн*) і наративних джерелах (*Шахнаме* та ін.).

Іраномовні номади потойбічне життя уявляли як існування, пов'язане з тілом, тому проводився характерний поховальний обряд – інгумація. Однак, на думку багатьох вчених згадки про цей звичай як у *Рігведі* (20, с. 452), так і в *Авесті* відсутні. Але, базуючись на останній (найпізнішій (20, с. 476; 21)) *X Мандалі Рігведи*, можна припустити його існування (РВ X, 18, 10–13), а обряд *аст-хісанчаяна* можна інтерпретувати як компромісний варіант між інгумацією і кремацією (16, с. 190–191). Існування в *Авесті* табу на характерний індоіранський поховальний обряд ще раз підтверджує його недрюгорядну роль у релігійній реформі Зороастра.

Існує думка, що саме давній індійський матеріал (більшою мірою, ніж іранський) відображає поховальні обряди давніх іранців¹, однак це у жодному разі не призменшує цінності *Авести*, особливо тієї її найдавнішої частини, яка відома нам як *Яшти*, де «Яшт» 19 – опис ранніх героїв – становить коротку версію *Шах-*

¹ Усна доповідь В.Ю. Крюкової (Санкт-Петербург) «Древнейший индоиранский ритуал и традиционная культура иранских народов» на Міжнародній науковій конференції «Четвертые Торчиновские Чтения» (м. Санкт-Петербург, СПбДУ, Факультет філософії і політології, 7–10 лютого 2007 р.).

наме Фірдоусі (11, с. 33–34). Саме в «Яшт» 19 надається *міф про першу смерть*, який зіграв чи не найголовнішу роль у ставленні до неї суспільства. Міфи про походження смерті належать до т.зв. етіологічних міфів, при чому в різних міфологічних системах її походження може пов'язуватись як із антропоморфним, так і з зооморфним початком. В індоіранській традиції пріоритет надавався саме першій формі. На початку світу не було ані смерті, ані безсмертя (РВ X, 129, 2), але смерть настала, коли визначний герой Йима сказав неправду, і Божественна слава залишила його («Яшт» 19). В перському фольклорі та в епічній поемі *Шахнаме* він – грішник, який помирає. Індійським еквівалентом цього персонажу виступає Яма в *Ведах*, який вирішив померти і згодом став царем мертвих, першим з мертвих здійнявся на гору і досяг «вищих областей», вказавши туди «дорогу людям» (РВ X, 14, 1). Людина як тілесний суб'єкт наділена душею, якій відповідає «метафізичний двійник» – *фріваші* («Яшт» 13). Це свого роду ангели-охоронці, яких вважали душами предків, що продовжували потойбічне існування (24, 47–49). В авестійській традиції існує уявлення, що потойбічний світ відокремлено від світу живих містом Чінват (13, 42). Це ще раз підтверджує, що розуміння іншого світу полягало в акцентуванні уваги на його просторовій замкнутості та ізольованості, яку ми бачимо в символічній програмі курганної архітектури номадів як моделі Іншобуття (12, 13–14; 15). Імовірно, кордоном між світами, через які було прокладено міст, могла бути водна перешкода, враховуючи символізм води як космічної субстанції переродження, перетворення і оновлення (4, 303–314). Перехід до іншого світу в іраномовних номадів відбувався за допомогою коня–медіатора–перевізника (18, 139–152; 10, 96–120; 3, 31–38; 2), що реконструюється за даними Рігведи (РВ X, 56; 7, 75; 8, 94). Наступним важливим для нашої проблеми релігійним текстом є *Бундахішн* (до складу якого входять свідчення про есхатологію та давні міфи, які не збереглись в *Авесті*). Втім, у наведених текстах необхідно виділити дозороастрійські уявлення про смерть, долю душі померлого та потойбічний світ.

3. Наступними є *західні античні* письмові джерела, де подається опис «дивного» в культурах, *a priori*, що розглядаються як негрецькі (23, 16–21). Першочерговим джерелом є Книги III, IV

«Історій» Геродота (критичний аналіз див.: 5, 6, 14), розуміння яких покращується при залученні робіт сучасників Геродота – Гелланіка, Дамаста і Гіппократа (19, 191). Надана Геродотом «структура» скіфської релігії (1, 445–450; 14, 187) та поховального обряду (*Herod. Hist. IV, 71–73*) демонструє ставлення скіфів до смерті як до «переродження», віру номадів у душу, яка тісно пов'язувалась із тілом, враховуючи «бальзамування» (Страбон, Діодор) і надання «сили» померлому, та уявлення про подорож до Іншобуття на коні й роль його в кочовому суспільстві (Алкман, Валерій Флак (22, 30–33; 9, 81–88) та ін.). «Токсарід(/с), чи дружба» (1–63) Лукіана Самосатського, можливо, змальовує процедуру соціальної «смерті – відродження» у скіфів (17, 68–77).

4. При залученні античних джерел, безумовно, треба враховувати дихотомію *свій (еллінський) / чужий (варварський)*, що пояснює їхнє недооцінювання релігії номадів, яка була, безперечно, значно багатшою за змістом. Проблема встановлення ступеню надійності античних джерел ніяк не применшує їхньої важливості, але вводить систему певних обмежень, які слід брати до уваги. При роботі зі східними індо-іранськими релігійними текстами постають інші проблеми пов'язані з полісемантичністю та ототожненням цих уявлень зі специфічними кочівницькими уявленнями. Втім, ці тексти є автентичними і вони зазнали трансформацій іншопольових інформаторів, а, отже, мають більше значення для реконструкції духовного аспекту, що не фіксується археологічно.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Абаев В.И.* Культ «семи богов» у скифов // **Древний мир.** Москва, 1962.
2. *Балонов Ф.Р.* **Культ коня и колесницы в скифо-сарматскую эпоху у народов евразийских степей и предгорий.** Автореф. канд. ист. наук. Санкт-Петербург, 1996.
3. *Беленицкий А.М.* Конь в культах и идеологических представлениях народов Средней Азии и Евразийских степей в древности и раннем средневековье. // **КСИА.** Вып. 154. Москва, 1978.
4. *Вертієнко Г.В.* Човен у поховальному обряді доби палеометалу на території України // **Вісник Київського Славістичного університету.** Київ, 2006. Вип. 27: «Історія».

5. *Доватур А.И. Повествовательный и научный стиль Геродота. Ленинград, 1957.*

6. *Доватур А.И., Каллистов Д.П., Шишкова И.А. Народы нашей страны в «Истории» Геродота. Москва, 1982.*

7. *Елизаренкова Т.Я. Слова и вещи в Ригведе. Москва, 1999.*

8. *Иванов В.В. Опыт истолкования древнеиндийских ритуальных и мифологических терминов, образованных от asva – «конь» (жертвоприношение коня) и дерево aśvattha в древней Индии // Проблемы истории языков и культуры народов Индии. Москва, 1974.*

9. *Иванчик А.И. Фрагмент скифского эпоса: «Колаксаев конь» в «Парфении» Алкмана // ВДИ. Москва, 2004. №2.*

10. *Кузьмина Е.Е. Конь в религии и искусстве саков и скифов // Скифы и сарматы. Киев, 1977.*

11. *Куртис В.С. Персидские мифы: Пер. с англ. Москва, 2005.*

12. *Лелеков Л.А. Отражение некоторых мифологических воззрений в архитектуре восточноиранских народов в 1-й пол. I тыс. до н.э. // История и культура народов Средней Азии. Москва, 1976.*

13. *Мейтарчян М.Б. Погребальные обряды зороастрийцев. Москва – Санкт-Петербург, 2001.*

14. *Нейхардт А.А. Скифский рассказ Геродота в отечественной историографии. Ленинград, 1982.*

15. *Ольховский В.С. К изучению скифской ритуалистики: посмертное путешествие // Погребальный обряд. Реконструкция и интерпретация древних идеологических представлений. Москва, 1999.*

16. *Пандей Р.Б. Древнеиндийские домашние обряды. Москва, 1990.*

17. *Писаренко Ю.Г. Договір «зірін» у Лукіана Самосатського // Східний світ. Київ, 2004. №2.*

18. *Протт В.Я. Исторические корни волшебной сказки. 3-е изд. Москва, 2002.*

19. *Пьянков И.В. Античные авторы о средней Азии и Скифии (Критический обзор работ Дж.Р. Гардинер-Гардена) // ВДИ. Москва, 1994. №4.*

20. *Ригведа. Мандалы I–IV / Пер. и ком. Т.Я. Елизаренковой. Москва, 1989.*

21. **Ригведа. Мандалы IX–X** / Пер. и ком. Т.Я. Елизаренковой. Москва, 1999.

22. *Скрижинская М.В.* Древнейшее свидетельство о знакомстве греков с мифологией скифов // **Скифы Северного Причерноморья**. Сборник научных трудов. – Киев, 1987.

23. *Тульпе И.А.* Археология сознания боспорян: к прочтения источников // **Боспорский феномен. Проблема соотношения письменных и археологических источников**. Материалы Международной научной конференции. Санкт-Петербург, 2005.

24. *Чумакова О.М.* **Пехлевийский словарь зороастрийских терминов, мифических персонажей и мифических символов**. Москва, 2004.

Зелінський А.Л. (м. Київ)

АПОЛЛОН, СЕЛЕВК І ПЕРШІ ПТОЛЕМЕЇ: ПРИКЛАД МІФУ І КОНТР-МІФУ В ЕЛЛІНІСТИЧНІЙ ПРОПАГАНДІ

Створення і застосування сакральних текстів з давніх часів і до сьогодення – тісно пов'язане з політичним міфотворенням. Літературні пам'ятки, щодо тією чи іншої міри мають сакральне навантаження (книги Святого Письма, твори мифологічного або аретологічного характеру, релігійні гімни тощо) споконвіку використовувалися можновладцями як пропагандистське знаряддя для досягнення певних політико-ідеологічних цілей. При цьому, вони застосовувались, як правило, в комплексі з іншими сакрально-містичними практиками, придатними для впливу на свідомість об'єктів пропаганди. Серед таких практик головне місце посідали інтерпретовані належним чином пророцтва священних оракулів, щасливі чи нещасливі знамення, віщі сни, результати ворожіння тощо.

Особливе зацікавлення дослідника в цьому контексті викликає можливість простежити ситуацію, у якій має місце не просто випадок однобічної, так би мовити, пропагандистської діяльності, а поєднання навколо одного й того ж матеріалу для міфотворення кількох зацікавлених сторін. Прикладом подібного поєднання, на мій погляд, може служити своєрідний ідеологічне протистояння двох елліністичних династій. Йдеться про низку заходів, здійснених Селевкідами та Птолемеями, з метою демонстрації наявності

надзвичайної прихильності до представників цих династій з боку Аполлона.

Першими ім'я Аполлона з пропагандистською метою використали Селевкіді, а точніше – засновник цієї династії Селевк I Нікатор. Спочатку він, напевно, прагнув лише показати, що царську владу було обіцяно йому самим сином стріловержцем. Так, про це мав свідчити відповідний Оракул, даний Нікатору у храмі Аполлона в Дидимі. З цієї ж метою в оточенні Селевка, під час його боротьби проти Антігона Монофтальма за Месопотамію і східні сатрапії колишньої імперії Александра, виникла легенда про те, що мати Нікатора містичним шляхом отримала перстень із зображенням якора, котрий мав стати запорукою майбутнього царювання її сина. Цей же якір ми часто зустрічаємо на царських монетах Селевка. Про те, що цей символ слід пов'язати саме з Аполлоном, свідчить більш пізній варіант вищезгаданої легенди, у якій ідеться про те, що перстень з якорем матері Селевка передав сам бог-стріловержець, котрий і був справжнім батьком Нікатора.

Таким чином, ми бачимо, як бог-покровитель Селевка, внаслідок подальшого розвитку релігійно-політичного міфу, перетворився на батька засновника нової елліністичної династії. Про те, що ця трансформація відбулася ще за життя Селевка, свідчить напис з іонійського міста Еритреї, який містить гімн на честь сина Аполлона, Асклепія. У 281 році до Р.Х., до цього гімну було дописано кілька рядків із закликом вшановувати Селевка, сина темнокудрого Аполлона.

Антична традиція вказує на те, що міф про божественне походження Селевка розроблявся нащадками цього діadoxa й після його смерті.

Приятель Селевка, засновник нової єгипетської династії, Птолемей I Сотер, напевно, не мав нічого проти таких пропагандистських заходів Нікатора. Це пояснюється тим, що він не претендував на близьке “рідство” з Аполлоном, оскільки виводив власний родовід від Діоніса і Геракла.

Ситуація змінилась за царювання сина й наступника Сотера, Птолемея II Філадельфа. Причиною цьому стали постійні війни, котрі він вів проти нащадків Селевка за домінування у Малій Азії та східному Середземномор'ї.

Протистояння двох династій, на мою думку, проявлялося не лише у військово-політичній, але й в ідеологічній площині. Саме цим можна пояснити виникнення політичних міфів александрійського походження, у яких спростовувалася легенда про безпосереднє походження Селевкідів від Аполлона і підкреслювався мало не пієтет цього бога по відношенню до Сотера, а особливо – до Філадельфа.

Про перше свідчить розповідь александрійського автора I століття Аппіана. Вона дає інше пояснення використанню Селевкідами зображення якора. Згідно з цим, явно проптолемейським, анекдотом, Селевк, вирушаючи у Вавилон з військовою допомогою, наданою Сотером, зачепився за камінь, на якому було вибито якір. При цьому, Птолемей, який проводжав приятеля, сказав, що це хороша прикмета, бо якір у даному разі означає не зупинку, а безпеку. Подальші ж події показали, що слова Сотера справдилися, а Селевк, у пам'ять про цей випадок, почав зображати якір на своїй печатці.

Прикладом другого напрямку птолемейської контрпропаганди я вважаю Гімн до острова Делос, написаний придворним поетом Філадельфа Каллімахом Киренським. У цьому творі Аполлон провіщає народження бога Птолемея, котрий славно царюватиме в Єгипті. Далі стріловержець, натякаючи на один з епізодів I Сирійської війни, говорить про те, що Філадельф допоможе йому розправитися з ненависним племенем галатів.

Отже, усе вищесказане, на мій погляд, підтверджує наявність ідеологічної боротьби між Селевкідами і Птолемеями, що велася у формі політичного міфотворення із застосуванням, між іншим, і текстів сакрального характеру.

Огнєва О.Д. (м. Луцьк)

“ДІАМАНТОВА СУТРА” В ДЕРЖАВНИХ ТА ПРИВАТНИХ ЗІБРАННЯХ УКРАЇНИ

В історію книгознавства буддійський текст під назвою “Діамантова сутра” ввійшов як перший твір, який було надруковано дереворитним засобом. Сталася ця подія 868 року. З того часу минуло понад тисячоліття, а текст не лише відтворюється сучасними засобами, а але й продовжує переписуватися, як і до першого друку.

Текст, відомий під скороченою назвою “Діамантова сутра” чи “Ваджрачchedіка”, під повною – “Сутра про досконалу мудрість, що розсікає [тьму невігластва]” чи “Ваджра-ччхедика-праджня-парамита-сутра” (санскр. vajracchedikā-prajñāparamitā-sūtra; тиб. ‘phags-pa shes-rab-kyi pha-rol-tu phyin-pa rdo-gje-gcod-pa zhes-bya-pa bzhugs-so), є основоположним текстом буддизму магаяни. Сутра з’явилася у II–III століттях. Її зміст присвячено поведінці, мові, образу мислення тих, хто вступив на “шлях бодхісаттв”, тобто тих, хто присвятив себе духовному удосконаленню, відмовляючись від нірвани та буддства (пробудження) через співчуття до інших живих істот.

Текст сутри високого шанувався послідовниками магаяни. Її цитування, тлумачення присутні в творах, що традиційно приписувалися Нагарджуні, якого вважали засновником магаяни. Коментарі до “Діамантової сутри”, як і до інших текстів праджняпараміти, писали послідовники школи мадг’ямаків. Пізніше, в IV–V ст., коментарі до сутри писали також йогачари Асанга та Васубандгу. В Індії коментарі до “Ваджрачchedіки” продовжували писати аж до VIII століття, поки не розпочався великий буддистський “исход”, внаслідок наступу ісламу.

Сутра здобула надзвичайну популярність в країнах, де поширилась магаяна. Текст було неодноразово перекладено китайською (найраніший переклад було зроблено Кумараджівою у 400 р.), хотанською, тибетською, монгольською, манджурською, японською мовами. Його популярність привернула увагу європейців, і текст сутри багато разів перекладався німецькою, французькою, англійською, російською мовами. Причому перше її видання в Європі (разом із німецьким перекладом) було здійснено в Росії у 1837, що не є дивним, адже її кордони межували з країнами, чії народи сповідували буддизм. І.Я. Шмідт, який надрукував згадану сутру, фактично, є першим російським тибетологом, зацікавлення якого Тибетом та буддизмом сягає традицій калмицького буддизму.

Україна, приблизно з середини XVII століття, вступає в контакти з калмиками, хоча характер тих контактів був зовсім іншим, ніж у росіян. Проте, як не дивно, поява першої “Діамантової сутри” в Україні також має калмицькі витoki. На даний час в державних установах та приватних колекціях України вдалося виявити чотири тибетомовні прмірники цієї сутри. Всі книжкові

блоки у формі книги – потхі, тобто у вигляді стопки аркушів з нібито пальмового листа, так званого малого формату, у кількості 41–44 аркушів. Три примірники – окремі книжкові блоки, четвертий – збірник з шести творів, куди, окрім інших, включено і сутру. Два з них зберігаються в державних зібраннях, два – в приватних колекціях. Три примірники – рукописи і презентують рукописні традиції Калмикії, Західного Тибету, Монголії. Останній з примірників видано дереворитним способом у Китаї. Поява кожного з них в тому чи іншому зібранні має свою історію.

Калмицький слід Ваджрачхедіки пов’язано з ім’ям графа Яна Потоцького (1761–1815), польського дипломата і письменника, якого вважали останнім енциклопедистом Європи і першим її романтиком. Серед його особистої бібліотеки, в числі інших рукописів східного походження, був рукопис Ваджрачхедіки, що разом з іншими надійшов в свій час до бібліотеки Університету святого Володимира, а нині зберігається в РВ Бібліотеки НАН України (Фонд VIII 561/11).

Текст “Діамантової сутри” написано чорними чорнилами на жовтуватому від часу європейському папері з філігранями; фоліація – тибетська, літерна, визначає 41 аркуш; може датуватися не пізніше ніж 1797 роком – часом подорожі графа до Калмикії та перебування його в ставці Тюменя, калмицького хана, і знайомства з моравськими братами – місіонерами в степах Калмикії.

Наступною державною установою, де знаходиться примірник тексту “Діамантової сутри”, є Одеський муніципальний музей приватних колекцій Блещунова. Рукопис було подаровано музею Віталієм Оплачком, одеським підприємцем і мандрівником, який привіз його з одного з монастирів Мустангу. Цей примірник тексту сутри (КП-9736/н-651) входить до рукописної збірки. Рукопис виконано золотими та чорними чорнилами, папір жовтуватий, цупкий, багаточаровий, можливо – індійського походження; фоліація літерна, поруч з нею розміщено скорочену назву твору; обкладинки дерев’яні. Збірка є єдиним примірником в Україні, що презентує рукописну традицію та книжкову спадщину середньовічного Західного Тибету. Можливо, збірка була особистою похідною бібліотечкою монаха-мандрівника, оскільки сукупність текстів збірки (6 одиниць) – твори в традиції праджняпараміти, окрім іншого (медитативного призначення), можна віднести до комплексу обрядів життєвого циклу.

Третій рукописний примірник “Діамантової сутри” знаходиться в приватній колекції (Київ) і презентує тип так званого парадного рукопису. Походить він з монастиря Гандан, що в Улан-Баторі (колишня Урга). Власник рукопису під час перебування в Улан-Баторі отримав рукопис в подарунок від монаха згаданого монастиря. Текст сутри відтворено золотими чорнилами на чорному тлі, що свідчить про наміри переписувача таким чином підкоректувати власну карму, а якщо текст виконувався на замовлення, то й карму замовника.

Четвертий – єдиний друкований примірник “Діамантової сутри” також знаходиться в приватній колекції (Луцьк). Відтворено його дереворитним засобом на цупкому китайському папері блідо-жовтого кольору (такий папір – характерний для тибетомовних видань XVIII століття). Назва тибетською мовою винесено на титульний аркуш. Пагінація – літерна тибетська та цифрова китайська з визначенням китайською мовою горішньої та долішньої сторінки аркушу. На звороті титульного аркушу розміщено в квадраті, з лівого та по правого боку аркуша, зображення Будди Шак’ямуні, чия поява є цілковито обумовленою, оскільки він є головною дієвою особою сутри.

Українські примірники “Діамантової сутри” є добрим підґрунтя для текстологічного дослідження її тексту, оскільки і рукописні, і друковані тексти презентують різні традиції створення і побутування сутри. Слід також зазначити, що порівняння примірників надасть можливість скласти уявлення як про книжкову спадщину тих країн, народи яких опинилися в зоні впливу тибетської цивілізації та буддизму, так і про те, яким чином функціонують особливі, так звані медитативні, тексти серед яких – “Діамантова сутра”.

Приймаченко В.В. (м. Київ)

ДВОМОВНІСТЬ *VORLAGE* СЕПТУАГІНТИ (АРАМЕЙСЬКИЙ ТА ЄВРЕЙСЬКИЙ КОМПОНЕНТИ)

З часу започаткування досліджень грецького перекладу Біблії (Септуагінти) не вщухають дискусії щодо джерела (*Vorlage*) цього перекладу. А саме – щодо його відповідності (або невідповідності) масоретському тексту. Досліджуючи методи перекладачів Септуагінти, такі відомі вчені, як Е. Тов та А. Еджмелеус дійшли до висновку, що головною причиною відхилень у змісті тексту

Септуагінти від масоретського тексту є коментаторська робота копіїстів, котрі добре знали текст на пам'ять і передбачали, що даний уривок буде мати відмінності з наступним розділом, тому ним було зроблено так звану „гармонізацію“ тексту і т. п. Подібні припущення, в принципі, не викликають сумніву, проте, на мою думку, не варто перебільшувати „доробок“ переписувачів. Адже той самий Е. Тов переконливо доводить, що переписувачі навпаки старанно виконували свою роботу, зв'язуючи переписаний текст літера до літери (чому підтвердження є в Талмуді). Хоча варто взяти до уваги те, що не всі переписувачі однаково старанно ставилися до своєї роботи, інакше не виникло б такої кількості помилок і тих самих гармонізацій. У вище вказаних дослідженнях простежується наскрізна думка про те, що перекладачі Септуагінти сконцентровували увагу на перекладі тексту і намагались перекладати його переважно (коли це дозволяв контекст) буквально (так, принаймні, доводить А. Еджмелеус). Але треба враховувати й те, що Септуагінта дуже довго переписувалась і функціонувала не як кодекс, а як окремі сувої (книги) Буття, Ісаїї і т. д. На щастя дослідників, не все в тексті Септуагінти підпало під редагування копіїстів. Це помітно насамперед з використання власних імен, топонімів та слів, котрі не мають еквіваленту для перекладу на еллінську мову. Саме тому назва свята Песах в текстах, котрі, ймовірно, перекладались з арамейської мови, передається транслітерацією *Πασχα* (4 *ῥῶν* Цар. 23 розд. А в текстах, котрі перекладались з єврейської мови, відповідно – *Φασεχ* / *Φασεκ* (*פסח*) в 2Хр. 30 і 35 розд. Що, очевидно, може вказувати тільки на те, що деякі книги з самого початку (ще до того, як вони потрапили до рук „редакторів-копіїстів“) було перекладено з арамейської мови, а деякі – єврейської. При чому частини 2-ої книги Хронік (Параліпоменон), 3 і 5 розділи містять арамеїзми – такі, як *χερουβιν* або в 31 і 36 розділах *σαββατα*. Отже, перед перекладачами стояло подвійне, так би мовити, завдання – перекладати книги, котрі були частково написані арамейською, частково – єврейською мовами. Напевно, варто вказати, що подібна ситуація спостерігається і в інших книгах Старого Заповіту, а це свідчить про те, що було б некоректно проводити паралелі між масоретським текстом і текстом Септуагінти. Оскільки, очевидно, в Александрії була в обігу окрема група рукописів зі своєю традицією (і, можливо, тоді їх

було написано частково єврейською, частково – арамейською мовами), саме для цієї іудейської громади було зроблено переклад Септуагінти. В той же час в Палестині функціонували інші тексти і таргуми зі своєю рукописною традицією. Саме мовна неоднорідність текстів, котрі лягли в основу перекладу, відомого під назвою Септуагінта, зіграла свою роль навіть в тих випадках, коли в тексті немає слів (арамейських), які збереглись без перекладу в транскрипції Септуагінти. Наприклад, в Пісні над піснями 7,6, де слово שֶׁטַח перекладено як παραδρομαῖς – “*bizmi*”, (що відповідає арамейському значенню цього слова), той час як єврейськ. שֶׁטַח означає “корито”, “поїлка для худоби”. Цей приклад наочно доводить, що саме цей фактор двомовності *Vorlage* Септуагінти зіграв не останню роль в утворенні цієї пам’ятки писемності, створивши, таким чином, додаткові відмінності при перекладі тексту Біблії на грецьку мову, бо перекладачі, навіть не маючи на меті внести які-небудь корективи в текст, змушені були перекладати текст то з арамейської, то з єврейської (і це за часів, коли не існувало жодних словників). Можливо, перекладачі подібні слова з арамейської та єврейської мов плутали їхні значення (до того ж тексти тоді були без огласовки). Цей фактор досі не було враховано в біблеїстичних дослідженнях, а він, на нашу думку, вартий серйозного вивчення.

Радівілов Д.А. (м. Київ)

АБУ-Л-МУ’СІР АС-САЛТ Б. ХАМІС ПРО СТАТУС АХЛ АЛ-КАБА’ІР

Однією з проблем, довкола яких оберталися доктринальні дискусії ранніх ідеологів ісламу, у тому числі й тих, що належали до хариджитського середовища, було ставлення до одновірців, які вчинили тяжкі гріхи (*каба’ір*). Мусульманським ідеологам доводилося вибирати одне з трьох можливих рішень: особа, що вчинила тяжкий злочин, надалі залишалася членом громади віруючих (*му’мінун*), хоча могла бути позбавленою деяких прав – цієї позиції дотримувалися мурджіти; її могли виключити з громади як невдячну (*кафір*) або язичника (*мушрік*), оскільки вчинені нею злочинні дії кваліфікувалися, відповідно, як *куфр* або *ширк* – так думали хариджити; або ж ця особа набувала особливого, проміжного статусу: не була ані віруючою, ані невіруючою – так учили

му‘тазиліти. Як саме розв’язував цю проблему ібадитський факх другої половини IX – початку X ст. Абу-л-Му‘сір ас-Салт б. Хаміс ал-Харуси ми можемо уявити завдяки твору, що має назву *Сірат аш-шайх ал-факх Абі-л-Му‘сір ас-Салт б. Хаміс* («Сіра шайха і факха Абу-л-Му‘сіра ас-Салта б. Хаміса»). Один із розділів *Сіри* – *Фі асма’ ахл ал-каба’ір* («Про найменування людей, що вчинили тяжкі гріхи») цілковито присвячено роз’ясненню ібадитської точки зору щодо статусу *ахл ал-каба’ір*.

Текст, що нас цікавить, починається з твердження: кожна громада (*мілла*) має своє найменування (*ісм*), згідно з яким Аллах визначив правовий статус її представників. Так, люди поділяються на тих, хто перебуває у покорі Аллахові (*мути’ун*), і тих, хто повстав проти нього (*‘асун*). Перші отримали найменування від імені «віра» (*іман*), тобто «віруючі [у єдиного Бога]» (*му’мінун*), а також від імені «іслам», тобто «мусульмани» (*муслімун*). Аллах призначив для них особливі статус (*хукм*) і винагороду (*саваб*). Ті з віруючих, які чинять добрі, благочестиві вчинки (*мухсінун*, *саліхун*), за життя і після смерті можуть розраховувати на дружбу Аллаха (*вілайя*), просити його про прощення (*істігфар*), милосердне ставлення (*таракхум*) до себе.

Непокірні ж мають свої найменування, а їхній правовий статус залежить від ступеня непокори Аллахові. Загалом вони поділяються на дві групи – язичники (*мушрікун*) і лицеміри (*мунафікун*).

Міркування Абу-л-Му‘сіра підпорядковано вирішенню основного питання – до якої з двох груп непокірних Аллахові (*‘асун*) слід відносити осіб, які вчинили тяжкі гріхи (*ахл ал-каба’ір*). Автор твору твердить: людей кибли (*ахл ал-кибла*), які вчинили тяжкі гріхи, слід вважати лицемірами (*мунафікун*). Лицеміри можуть мати й інші найменування: «нечестивці» (*фуссак*); «невдячні» (*куффар*); «ті, що заблукали» (*дуллал*); «грішники» (*фуджжар*); «ті, що чинять несправедливість» (*залімун*); «злочинці» (*муджрімун* або *асімун*). Автор зауважує, що кожне з наведених найменувань позначає лицемірів, проте стосовно останніх аж ніяк не можна застосовувати термін «язичники» (*мушрікун*), так само як щодо язичників не можна вживати термін «лицеміри».

Нижче Абу-л-Му‘сір вдається до розгляду частково помилкової, на його погляд, тези: людей, які вчинили тяжкі гріхи, можна вважати відступниками (*фуссак*), проте їх не слід визнавати лице-

мірами (*мунафікун*), невдячними (*кафірун*), язичниками (*мушрі-кун*), так само, як і віруючими (*му'мінун*).

Факих погоджується: після вчинення тяжкого злочину людина не може вважатися віруючою, оскільки віра не сумісна з пороком (*фіск*), а лицемірів дійсно не можна вважати язичниками. Він пропонує низку аргументів на користь такого висновку. Разом із цим, Абу-л-Му'сір підкреслює: наведена теза є хибною у тій частині, де зазначається, що *ахл ал-каба'ір* не можуть розглядатися як лицеміри або невдячні. На підтвердження своєї думки, Абу-л-Му'сір подає дві цитати із Корану, у яких Аллах за гріхи обіцяє пекельні муки невдячним. Те, що *ахл ал-каба'ір* слід вважати не лише невдячними, а й лицемірами, на думку автора, також підтверджується низкою аятів, у яких Аллах звинувачує лицемірів у невдячності (*куфр*). Абу-л-Му'сір трактує невдячність (*куфр*) як неодмінну передумову лицемірства (*ніфак*).

Абу-л-Му'сір доходить висновку: існує лише три категорії людей – віруючий (*му'мін*), лицемір (*мунафік*) і язичник (*мушрік*). Віруючий – це особа, яка перебуває у покорі Аллахові, лицемір – це той, хто вчинив тяжкий гріх, язичник – це людина, яка заперечує існування єдиного Бога, додає йому товаришів, не визнає Посланця Аллаха і Книгу Аллаха. Мусульмани, що вчинили тяжкі гріхи (*ахл ал-каба'ір*), не можуть вважатися язичниками (*мушрікун*), хоча більше не є віруючими (*му'мінун*). Вони належать до лицемірів (*мунафікун*) або невдячних (*куффар*) – останні два найменування є різними, проте по суті тотожними означеннями категорії людей одного правового статусу. Позиція, якої дотримується Абу-л-Му'сір, відрізняється, з одного боку, від поглядів крайніх хариджитів, а з іншого – від тлумачення проблеми мурджиїтами й му'тазилітами.

Тарасенко Н.А. (з. Киев)

ХИТРОСТЬ ИСИДЫ. К «ИГРЕ СЛОВ» В ПАПИРУСЕ *CHESTER BEATTY I, RECTO, VI. 8 – VI. 14*

Повесть о «Споре (/ Судилище) Хора и Сета» (р *Chester Beatty I, recto*) – один из наиболее примечательных памятников древнеегипетской письменной традиции. Внушительный папирус (длиной 5,02 м), на котором, вместе с другими сочинениями, выписан «Спор», датируется эпохой Рамессидов (XX дин.), сер.

ХІІ в. до н.э., и происходит из фиванского некрополя. С момента своей публикации А. Гардинером в 1932 году (8), этот текст стал предметом нескольких монографий, большого количества статей и неоднократно переводился на основные европейские языки (в т.ч. – трижды на русский: М.Э. Матье (1956, 1996²), И.Г. Лившицом (1979, 2005²) и И.С. Кацнельсоном (1956, 2000²)).

Вместе с тем, несмотря на, казалось бы, доскональную изученность, появляются все новые исследования, уточняющие интерпретацию частей текста и его лексики, и даже сама жанровая принадлежность памятника, от которой напрямую зависит его понимание, остается дискуссионной: мифологическое или сказочное повествование (Дж. Гриффитс, М.Э. Матье, Э. Венте, Р. Оден), запись театрализованной религиозной драмы-мистерии (Я. Рабинович), чисто литературное произведение по мифологическим мотивам (И.Г. Лившиц, Х. Брюннер, Фр. Юнг), литературно переработанная запись устной мифологической традиции (М. Брозе, Дж. Бэйнс) (5–7), завуалированные под вид мифа реальные исторические события (Л. Лешко) (15, р. 98–103), и даже пародия и/или сатира (А. Лопприэно, И.С. Кацнельсон, С. Аллам).

Из этого многообразия наиболее правомерным, на наш взгляд, является понимание «Спора Хора и Сета», предложенное независимо друг от друга, но практически синхронно М. Брозе и Дж. Бэйнсом (6, р. 32ff.; 7), как литературного пересказа памятника устного происхождения, в основе своей – мифологического. В пользу этого свидетельствует лексика, фразеология, высокая эмоциональность произведения и то, что поведение героев повести во многом человечно («антропоморфизировано») (6, р. 33, 35, 38) и плохо соотносится с образами древнеегипетских богов, известным по храмовым, религиозным и заупокойным текстам и изображениям. «Спор Хора и Сета» во многом напоминает гомеровское изложение, с тем отличием, что действующие лица здесь – исключительно божества (6, р. 35).

Во многих сюжетах «Спора» скрываются вполне реальные мифологические мотивы, претерпевшие трансформацию и литературную переработку (9, р. 36, fn. 35; 6, р. 38; 7, р. 283)¹. Наше внимание привлек один, давно и хорошо изученный египтологами, сюжет повести, содержащий пример использования игры на

созвучии слов (омонимии), с помощью которой Исида удалось заставить Сета признать, что престол Осириса им занят незаконно, в обход прав прямого наследника – Хора (VI, 8 – VII, 12). Основной смысл повествования таков. По настоянию Сета, Эннеада переправляется для продолжения суда на «Срединный остров» (*jw hrj-ib*), причем Исида, неоднократно помогавшей Хору, запрещают там находиться. Тем не менее, ей удастся проникнуть на остров, подкупив перевозчика Немти (к чтению имени: ВДИ, 1969, №1, 18–20). Приняв форму красивой молодой девушки, Исида привлекает Сета и излагает ему буквально следующую историю (8, р.44–45):

(VI.8)... *k3j p3j nb ʕ3 ir jnk wn
wj m hmt m-dj wʕ mnjw ihw*

«Ах, мой великий господин! Что до меня, я была женой одного пастуха (скота).

(VI.9) *jw=j mšw n=f wʕ š3 t3j jw
p3j=j h3j mw.t jw p3 ʕdd hprw m-
s3 n3 i3w.t n p3j=f it*

Я родила ему одного сына. Мой муж умер, и юноша стал следить за скотом своего отца.

(VI.10) *hr jr wʕ rmt drdrw jjj
jw=f hms m p3j=j ihy (/ ihw)*

Как вдруг приходит один чужеземец, восседает в моем шатре (/ «хлеву», «стойле» – 13: I, р.42) и так говорит моему сыну:

hr=f mj n3j hr dd n p3j=j šrj

(VI.11) *iw=i knkn=k mtw=j nhm
n3 i3w.t n p3j=k it mtw=j h3ʕ=k r-
bnr hr=f hr dd n=f*

«Я изобью тебя, я отниму скот твоего отца, а затем я выкину тебя вон». Так он сказал ему.

(VI.12) *hr jb=j r djt ir=k n=f
nht.tw*

И я спрашиваю тебя: Окажешь ли ты ему помощь?»

Сет отвечает: (VI.12) *j.ir.tw dit n3 i3w.t n p3 rmt drdrw iw p3 šrj n p3
ʕh3 wtj ʕhʕ* «Как может быть отдан скот чужеземцу, когда сын мужа здесь?». После этих слов Исида превращается в коршуна, взлетает на акацию и сообщает Сету: (VI.14) *iw=s ʕš n swth jw=s hr dd n=f
j.rm w n=k jn m r3=k j.dd sw ds=k* «Плачь! Твои собственные уста

¹ Даже такой, казалось бы, нехарактерный для египетской традиции сюжет, как попытка Сета овладеть Хором, находит неожиданные параллели в Кахунском магическом папирусе Среднего царства и даже Текстах пирамид (JEA, 81, 1995, р.57–76; 6, р. 35; 12, s. 95, Anm. 56).

сказали это! Твои собственные знания (/ опытность) вынесли приговор! Чего тебе еще (надо)?»

Раздосадованный собственной опрометчивостью Сет жалуется на Исиду (*rmṯ bin* «скверную женщину») Ра-Хорахти, но, пересказав главе Эннеады свой разговор, получает ответ, также свидетельствующий не в его пользу: (VII.12) *hr m=k ptr mntk j.wpwt.tw ds=k ih [h]r=k qn* «Но смотри, ты сам осудил себя, чего тебе еще (надо)?». И хотя это происшествие не было окончанием судебного разбирательства, а коррумпированный перевозчик Немти, помощник Исиды, был наказан, именно оно во многом обусловило удачный для Хора исход дела.

Несомненный смысл хитрости Исиды здесь заключается в игре на созвучиях между *izw.t* – «скот» («Vieh (Gross- und Klienvieh)») [*Wb.*, I, s.29.6; 11, s.23; 13, p.13] и *izw.t* – «сан» («Würde», «Amt») [*Wb.*, I, s.29.4; 11, s.23; 13, p.13]². Это отметил уже издатель текста А. Гардинер: «здесь игра слов. На первый взгляд, Исида имеет в виду «скот», но в тайне она подразумевает (царский) сан» (8, p. 43a, fn. 'a' (VI.10)). С этим тезисом единодушно согласились все переводчики текста (напр.: 3, с. 303, прим. 'х'; 4, с. 263–264, прим.40; 16, p. 223, fn. 10). Не выходит за рамки этой интерпретации и М. Брозе (7), дополнив ее детальным исследованием места действия, «Срединного острова», в мифологии.

Игра на омонимии едва ли не самый излюбленный прием египетских писцов, составлявших религиозные сочинения – от староегипетских Текстов пирамид (в т.н. *Namensformeln* (18, s. 1–22)) вплоть до новоегипетских (17, s. 65–66) и птолемеевских инскрипций (14, p. 105). Но, возможно, смысл «игры слов» в «Споре Хора и Сета» может быть несколько глубже, чем принято считать³. Вполне очевидно, что мотив пастуха и его стада сам по себе выбран не случайно, не для того, чтобы просто создать необходимую контекстуальную декорацию для увязки созвучий «скот» / «сан», как вытекает из общепринятого толкования. Здесь

² К раннему словоупотреблению см: 10, s.29, употребление в синхронных «Спору Хора и Сета» текстах см.: 13: I, p.13 (особенно: KRI, I, 54, 12–13).

³ Как, например, и в случае с омонимией *rmṯ* «человек» / *rmj.t* «слеза» (*Wb.*, II, s.421.9, 417.2) в известной антропологической мифологеме (1; 2, с.58–77))

следует вспомнить, что в египетских дидактических и религиозных сочинениях под «стадом / скотом» метафорически понималось *человечество* – как «паства» бога и фараона (1, с.107–126). В египетской терминологии понятие «паства», употреблявшееся по отношению к людям (как правило, в антропогоническом контексте их «выхода» в качестве «слез» из Ока Творца (2, с. 58–77)), выражалось тремя существительными: 1) *ʕw.t (n.t ntr)* (*Merikare Э131*) – «паства (бога)»⁴; 2) *hr[.w]-s3* (*CT Sp.714, IV, 344g*) – «скот (прирученный)»; и 3) *jdr* (*Ipuwer, XII, 1*) – «стадо» (1, с. 109–111).

Если наша догадка верна и под «стадом-*i3w.t*» в повести «О споре Хора и Сета» подразумевается не просто игра на созвучии *i3w.t* «стадо» / *i3w.t* «сан», но и хорошо вписывающееся в контекст сюжета указание на «стадо» как «божью / царскую паству» (людей Египта), то хитрость и намек Исиды становятся еще более очевидными, а к вышеприведенной терминологии следует добавить новое, четвертое существительное.

ЛИТЕРАТУРА

1. Демидчик А. Е. Несколько замечаний о «родстве» египтян с божеством // **Мероэ**. Вып. 5: Памяти Г. М. Бауэра. Москва, 1999.
2. Демидчик А. Е. **Представления о египетской государственности в «Поучении царю Мерикаре»**. Рукопись дис. канд. ист. наук. Москва, 1994.
3. Матье М. Э. **Избранные труды по мифологии и идеологии Древнего Египта**. Москва, 1996.
4. **Сказки и повести Древнего Египта** / Пер. и комм. И.Г. Лившица. Ленинград, 1979.
5. Baines J. Myth and Literature // **Ancient Egyptian Literature. History and Forms**. Leiden, – N.Y., – Köln, 1996.
6. Baines J. Prehistories of Literature: Performance, Fiction, Myth // **Definitely: Egyptian Literature. Proceedings of the Symposium «Ancient Egyptian literature: history and forms»**, Los Angeles, March 24–26, 1995 / *Lingua Aegyptia. Studia monographica* 2. Göttingen, 1999.

⁴ В «Берлинском словаре» (*Wb.*, I, s.29.6) и словаре Л. Лешко (13: I, p. 13) указано на этимологическую близость *i3w.t* «стадо» и *ʕw.t* (букв.: «стадо [мелких домашних копытных]» (13: I, p. 62)) «паства» («*Klienvieh*» (*Wb.*, I, s. 170.9, II).

7. *Broze M. Les aventures d'Horus et Seth dans le papyrus Chester Beatty I. Mythe et roman en Égypte ancienne / OLA. 76. Leuven, 1997.*

8. *Gardiner A. H. Late-Egyptian Stories. Bruxelles, 1932.*

9. *Goebs K. A Functional approach to Egyptian Myth and Mythemes // JANER. 2 (1). 2002.*

10. *Hannig R. Ägyptisches Wörterbuch I. Altes Reich und Erste Zwischenzeit. [Hannig Lexica-4]. Mainz am Rhein, 2003.*

11. *Hannig R. Die Sprache der Pharaonen. Großes Handwörterbuch Ägyptische-Deutsch [Hannig-Lexica-1]. Mainz am Rhein, 1995.*

12. *Junge Fr. Mythos und Literarizität: Die Geschichte von Streit der Götter Horus und Seth // ...Quarentes Scientiam. Festgabe für W. Westendorf zu seinem 70. Geburtstag. Göttingen, 1994.*

13. *Lesko L. H. A Dictionary of Late Egyptian. Vol. I-II. Providence, 2002-2004.*

14. *Lesko L. H. Ancient Egyptian Cosmogonies and Cosmology // Religion in Ancient Egypt. Gods, Myth, and Personal Practice. L., 1991.*

15. *Lesko L. H. Three Late Egyptian Stories Reconsidered // Egyptological Studies in Honor of R.A. Parker. Hanover, - N.Y., 1986.*

16. *Lichteim M. Ancient Egyptian Literature. Vol. II: The New Kingdom. Berkley, - Los Angeles, - L., 1976.*

17. *Otto E. Die Ätiologie des «großen Katers» in Heliopolis // ZÄS. 81. 1956.*

18. *Sander-Hansen C. E. Die phonetischen Wortspiele des ältesten Ägyptischen // AOr. 20. 1946.*

Туров И.В. (з. Киев)

ВНЕШНИЙ И ВНУТРЕННИЙ МИР КАК ПРОСТРАНСТВО СЛУЖЕНИЯ СОЗДАТЕЛЮ В ВЕРОУЧЕНИИ РАННЕГО ХАСИДИЗМА

В кругах вероучителей хасидизма раннего периода преобладали воззрения, в соответствии с которыми ценность заповедей определяется специальными мистическими техниками, осуществляемыми в момент исполнения верующим предписаний закона. Простое соблюдение Галахи не представляло, по их мнению, существенной ценности для богослужения. Перво-

степенной задачей было единение верующего с Господом посредством созерцания небесных сфер, или специальных медитативных техник, связанных с произнесением вслух священных текстов. Лишь после обретения человеком надлежащего уровня духовного подъема, деяния, предписанные Моисеевым законом, обретали смысл. Представлялось, что они играют, главным образом, инструментально-служебную роль: обеспечивают единение нижайшего из миров с вышестоящими, преумножают нисходящие в него потоки божественного света и т.д. Влияние соблюдения заповедей на микрокосм человека преуменьшалось, нередко – вовсе отрицалось. Р. Нахман из Брацлава, в отличие от большинства своих современников, полагал, что исполнение предписаний закона есть единственно возможный путь единения человека с Создателем, но подчеркивал при этом, что заповеди являются своеобразной игрой, что они лишены реального метафизического содержания.

Существенные изменения в оценке значения заповедей наблюдаются в поколении хасидских лидеров, деятельность которых начинается в 20-е годы 19 ст. Одним из наиболее ярких его представителей был галицийский цадик – Цви Элимелех из Динова. Согласно его учению, заповеди представляют собою систему знаков, обеспечивающих общение с Господом на более высоком уровне, нежели тот, который достигается посредством традиционных хасидских медитативных техник. Последним он отводит ту же роль, которую в предшествующих поколениях играло соблюдение заповедей. Главным действующим мистическим фактором для р. Цви Элимелеха становится внешняя, а не внутренняя сторона культа.

В предлагаемом докладе будут изложены предположения автора, о причинах повлиявших на изменение отношения лидеров хасидизма к заповедям.

Шестопалець Д.В. (м. Луганськ)

**ТОРА, ЄВАНГЕЛІЄ ТА КОРАН У ТВОРІ ІБН ТЕЙМІЙІ
«АЛ-ДЖАВАБ АС-САХІХ»**

Питання про ставлення ісламу до священних книг є одним з ключових у розумінні ісламо-християнської полеміки Середньовіччя. Ібн Теймійя є одним з найбільш авторитетних мусульманських

богословів, який багато у чому визначив обличчя сучасного ісламу. Саме тому дослідження його поглядів на співвідношення священних книг іудаїзму, християнства та ісламу становить великий інтерес для визначення причин суперечностей між цими релігіями та шляхів ведення діалогу.

Перш за все, Ібн Теймійя виходить з тези про духовну та телеологічну єдність місії усіх пророків – від Адама до Мухаммада і, як висновок, єдність усіх священних книг. Окрім того, за допомогою Корану Мухаммад здійснив та підтвердив істинність Тори та Євангелія, виправивши те, що було неправильним та підміненим [1, 78].

Ібн Теймійя відзначає, що у Корані під терміном «ал-кітаб» розуміється не лише сам Коран, але й інші книги, тобто це загальна назва для усякої книги, посланої Аллахом – Тори, Євангелія (ал-Інджіл), псалтиря (Забур). У іншому місці «ал-Джаваб ас-сахих» автор, однак, визнає, що у Тори, Євангелія та Корану – власний закон та історичний шлях [1, 66].

Важливим є вирішення Ібн Теймійєю питання про суперечності у священному писанні, зокрема у Корані. Він традиційно зводить їх до системи «насіх» та «мансух», таким чином знімаючи всі суперечності [1, 374]. Якщо ж говорити про кількість таких суперечностей, то їх Корані, на думку Ібн Теймійї, набагато менше, ніж у інших священних писаннях, однак ті разом з цим не перестають бути священними. З іншого боку Ібн Теймійя говорить, що питання про суперечності піднімають лише ті, хто погано розуміє зміст та сенс писання, а також якою є його мета [1, 378]. Загалом, свідoctва пророка не можуть бути суперечливими та суперечити свідoctвам інших пророків. Йдучи далі, Ібн Теймійя критикує християнський підхід до священних текстів: те, що вони ігнорують окремі місця для того, щоб залишити непорушними створені ними догмати [1, 380].

Цікавим є бачення Ібн Теймійї того, як священні книги мають використовуватися у полеміці. Він пише, що християни не мають права використовувати Коран як джерело для аргументації своїх позицій, якщо не вірять, що він справді посланий Аллахом пророку Мухаммаду. А мусульмани можуть використовувати як аргументи слова з Тори та Євангелія, оскільки визнають їх священними книгами, а тих, хто їх приніс – пророками [1, 132].

Особливо важливим у «ал-Джаваб ас-сахих» є, на мою думку, аналіз співвідношення іудаїзму, християнства та ісламу через призму священних книг. Ібн Теймійя стверджує: близькість Корану та Тори в тому, що вони обидва є основою, або базовим універсальним текстом, хоча, безумовно, Коран ставиться вище за Тору. Євангеліє за Ібн Теймійєю, є лише частковою зміною, доповненням попередніх книг Тори: саме тому іудеї, що не повірили у алмасіха (месію Ісу сина Марйам) є менш невірними, ніж християни, які не повірили у Мухаммада та новий закон. Тому, цілком логічним є порівняння та паралелі між Мойсеєм та Мухаммадом, які, за ісламською традицією, вперше провів ще ефіопський негус, коли під час першої хіджри познайомився з мусульманським вченням [1, 117–118].

До цього треба додати й інше питання, яке у Ібн Теймійї не є чітко вирішеним. Він висуває традиційний ісламський погляд про те, що Тора та Євангелія є зміненими, не першопочатковими текстами. Фактично мусульмани вибудовують власну концепцію історії релігій, яка є досить простою та формально витікає з усієї попередньої традиції: іудеї знали про прихід Христа та навмисне підмінили закони Тори, ставши таким чином невірними, втрутившись у зміст священних книг, не визнавши Євангелія; християни зробили те саме щодо Мухаммада, підмінивши писання, приховавши пророцтва, винайшовши догмати про Трійцю, «ал-іттихад» та ін. Саму підміну, однак, Ібн Теймійя вбачає не у зміні слів як таких, вважаючи тексти у великій мірі автентичними, але у зміні тлумачень цих текстів, відході від очевидних, явних ідей на користь невеликої кількості плутаних та нерозумілих висловів [1, 369].

ЛІТЕРАТУРА

КОЧОВІ ТА ЗЕМЛЕРОБСЬКІ СВІТИ: КОНФРОНТАЦІЯ ЧИ СПІВІСНУВАННЯ?

Аксенов В.С. (г. Харків)

К ВОПРОСУ О КОНТАКТАХ ПОЛУКОЧЕВОГО И ОСЕДЛОГО НАСЕЛЕНИЯ VIII – НАЧАЛА X вв. В БАССЕЙНЕ СЕВЕРСКОГО ДОНЦА (ПО МАТЕРИАЛАМ ЖЕНСКИХ УКРАШЕНИЙ ИЗ ЗАХОРОНЕНИЙ САЛТОВСКОГО ВРЕМЕНИ)

Во второй половине VIII – первой половине X вв. бассейн Северского Донца был заселен алано-болгарскими племенами – носителями салтово-маяцкой археологической культуры. Однако обнаруживаемые в салтовских погребальных памятниках артефакты свидетельствуют о присутствии в их среде выходцев из славянской и финно-угорской (буртаской) среды. На это указывают подвески-амулеты, украшения и элементы одежды, обнаруженные в катакомбных захоронениях Старо-Салтовского, Верхне-Салтовского могильников, в кремационных захоронениях могильника Сухая Гомольша, в погребениях биритуального могильника Красная Горка, в ингумациях Нетайловского могильника. Набор и облик найденных артефактов позволяет реконструировать характер контактов пришлого алано-болгарского населения с жителями лесостепной зоны Днепро-Донского междуречья, Волго-Окского региона, Прикамья.

Так, присутствие среди найденных на салтовских памятниках Подонья вещей славянского облика, предметов, связанных с экипировкой коня воина-всадника (ворворка из погребения № 54, начальник из погребения № 175 могильника Сухая Гомольша), позволяет предположить какие-то контакты салтовских воинских отрядов с представителями местной воинской элиты. Общее оформление этих изделий, техника нанесения орнамента косвенно свидетельствует о связи населения, оставившего данные салтовские комплексы, с носителями ремесленных традиций племен Днепро-Донского лесостепного Левобережья. Появление погребальных комплексов с подобными вещами в Подонцовье связано с оттоком из степи в лесостепные районы Днепро-Донского Левобережья отдельных болгарских родов после разгрома Великой Болгарии Кубрата хазарами (конец VII или начало VIII вв.)

[Сухобоков 1999, 36]. Расселившись здесь компактной группой среди славян, также вынужденных сопротивляться хазарской экспансии, степняки (проболгары) становятся своего рода консолидирующим элементом северянского окружения, материальным свидетельством чего является мощный культурный импульс, который наиболее выразительно проявился в волынцевских древностях [Сухобоков 1998, 42; Сухобоков 2004, 163]. Обедневшие и лишившиеся в результате каких-то военных событий своих стад кочевники оседают на землю, селятся среди земледельческого населения, вступают с ними в экономические и родственные связи. Уровень общественного развития, хозяйственно-культурный тип и местного, и пришлого населения оказались достаточно близкими. Это способствовало быстрому вхождению пришельцев в новый этнокультурный контекст и ассимиляции их в преобладающем этническом массиве. Однако устойчивость традиционной системы ценностей, как правило, приводит к тому, что, как только появляется такая возможность, осевшие на землю кочевники обзаводятся скотом и возвращаются к своему первоначальному кочевому состоянию. При этом, по-видимому, они увлекали с собой, вступивших с ними в кровнородственные отношения представителей земледельческого населения.

Однако среди инородных для салтовской культуры артефактов преобладают вещи, связанные с женским костюмом – подвески-амулеты, металлические детали одежды, украшения. В связи с тем, что как часть сакрализованного комплекса личных украшений и оберегов женского костюма, эти вещи вряд ли могли служить предметом торговли или обмена, следовательно, они попали в бассейн Северского Донца только вместе с их владелицами, по-видимому – через брачные отношения.

Пришлые в первой трети VIII в. в верхнее Подонцовье аланы, вместе с оседлыми или полуоседлыми потомками того населения, которое фиксируется в лесостепи в конце VII – начале VIII вв. и которому принадлежат ингумации с восточной ориентировкой (Нетайловский могильник) и кремации (Тополи, Новая Покровка и Сухая Гомольша) [Комар 2005, 213], составляют своеобразную буферную зону полузависимого даннического населения между территориальным ядром Хазарского каганата и основным массивом обитателей лесостепной и лесной зон Восточной Европы

[Тортика 2006, 368–371; Новосельцев 1990, 202–203]. Проводя политику Хазарского каганата, салтовские воины из общин бассейна Северского Донца в середине VIII – середине IX вв. совершают походы за данью к покоренным соседним земледельческим племенам (полянам, северянам, вятичам), участвуют в товарообмене с народами Прикамья. При этом салтовские мужчины обзаводятся женами, наложницами и рабынями как из числа покоренного местного славянского населения, так и берут в жены девушек из союзных буртасских общин.

В традиционных обществах замкнутого типа, сохраняющих племенные формы организации, браки с иноплеменницами служили индикатором военно-политического статуса этноса. Погребальный инвентарь из салтовских захоронений женщин с прикамскими изделиями, свидетельствует о том, что их владелицы в данном обществе имели, по сравнению с женами и наложницами из числа покоренных славянских племен, более высокий социальный статус. Именно в этих захоронениях встречаются золотые серьги, сердоликовые бусы и другие вещи, указывающие на более высокое положение их владелиц – зеркала, наборы туалетных принадлежностей и т.п. Захоронения представительниц славянского этноса сопровождаются зачастую лишь глиняным сосудом, что соответствует погребальными обычаями славян, захоронения которых характеризуются безынвентарностью. Дети же от браков салтовских мужчин с женщинами, принадлежавшим к другим родоплеменным группам, хоронились в соответствии с погребальными обычаями их отцов. Хотя на салтовских могильниках зафиксированы и отдельные случаи захоронения детей и подростков в соответствии с погребальными канонами племенных групп, к которым принадлежали их матери [Бубенок 1993].

Таким образом, с женщинами из других родоплеменных групп (захваченных насильно или вышедших замуж добровольно) в среду алано-болгарского населения Подонцовья второй половины VIII – первой половины IX вв. проникают элементы иноэтнической материальной культуры, что и находит подтверждение как в материалах некоторых ранних салтовских могильников бассейна Северского Донца (Красная Горка, Сухая Гомольша и Нетайловского некрополя), так и в поселенческом материале [Колода 2005, 340–342]. Статус жен-инородок в семье у алано-болгар Подон-

цовья, по-видимому, определялся характером отношений (зависимость, равноправность) между родоплеменной группой этих женщин и родоплеменной группой их мужей.

Біляєва С.О., Фіалко О.О. (м. Київ)

КРОС-КУЛЬТУРНІ КОНТАКТИ НА ПРИКЛАДІ ОКРЕМИХ КАТЕГОРІЙ МАТЕРІАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ

Археологічні дослідження останніх десятиліть пам'яток Південної України надали надзвичайно різноманітну та ґрунтовну інформацію щодо контактів різних культурних світів, які відбувались протягом значного часу. Яскравим прикладом міжкультурних інтеграційних процесів в галузі матеріальної культури є розвиток форм та декору одного з предметів повсякденного вжитку населення Євразії – люльок. Що стосується України, тут турецька назва „люле” перетворилася на майже тотожну назву „люлька”. З кінця XVII ст. турецькі форми люльок поширилися не лише на території османських володінь в Україні, але і далеко за їхніми межами. Насамперед – у козацьких пам'ятках Січей Низового Дніпра, паланках, козацьких зимівниках, поселеннях. Частину люльок могли захопити під час військових дій, інші надходили різними шляхами. Майже вся територія України (особливо Південної та Подніпров'я) – зона співіснування турецьких та козацьких типів люльок. Внаслідок культурних впливів мав місце симбіоз орнаменталії та формальних особливостей окремих видів люльок, імітація деяких орнаментальних мотивів і навіть клейм. Яскравим прикладом синкретизму є люльки, вироблені на Переяславщині, поблизу с. Циблі, в Кальміуській паланці та ін. В османських фортецях (зокрема в Озі) у вжитку були завезені люльки і місцеві вироби, про що свідчать знахідки необпалених люльок серійного виробництва.

Велику кількість люльок знайдено під час досліджень Міжнародної Південної експедиції Інституту археології НАН України у 1999–2006 рр. у Портовому дворі Аккерманської фортеці. Це – типово турецькі та козацькі люльки з поливою. Велика кількість знайдених екземплярів дозволяє мати представницькі вибірки для типологічних та статистичних порівнянь зі збірками люльок з України, українських земель під владою османів, інших частин

Османської імперії та безпосередньо Анатолії. Це, в свою чергу, дозволяє встановити реальні шляхи інтеграційних імпульсів, формування та застосування оригінальних та імітаційних рис.

У 2006 р. під час розкопок Барбакану Аккерманської фортеці було знайдено близько 600 люльок різного ступеня збереженості. Люльки з клеймами становлять 73 одиниці або 12% збірки. На території Туреччини клейма з датами фіксуються з середини XVII ст. Люльки були невеликими за розмірами, з білої та сірої глини. Люльки Аккерману XVII ст. також було виготовлено з білої та сірої глини. Поки що люльок з датами не зафіксовано. Біла глина широко використовувалася в українських центрах виробництва (навіть у XVIII ст.), що відповідало місцевим покладам глини. Треба зазначити, що Очаківську серію необпалених люльок представлено однаковими за формою і орнаментом екземплярами невеликих за розміром виробів з білої глини, ідентичної форми та з декором. Широкого поширення клейма набувають з початку XVIII ст., коли переважна більшість люльок вироблялася з червоної глини. У збірці з Аккерману вирізняються клейма трьох типів:

1. Округлі – у вигляді вдавненого кола з рельєфним заповненням. За характером заповнення вирізняються клейма:

- а) з арабськими літерами (від однієї літери до напису);
- б) з розетками.

2. Зооморфні клейма з зображенням :

- а) птаха (двох стилістичних різновидів);
- б) риби.

3. Клейма у вигляді рельєфних написів по колу арабськими літерами.

Переважають клейма першого типу. Клейма розміщено переважно на втулках. На деяких екземплярах вони містяться на дні чашечок.

Лише сім люльок – з двома округлими клеймами, або з одним округлим і одним у вигляді птаха. У збірках інших років трапляються три клейма на одній люльці. Інколи клейма з літерами виконано недбало, тому неможливо прочитати напис. Можливо, вони є імітацією оригінальних штампів. Повні морфологічні та орнаментальні аналогії люлькам з колекції Аккерману відомі як на широкому просторі Османських володінь, так і за його межами. Таким чином, люльки як приклад побутової культури Євразії

зії є наочним зразком крос-культурних запозичень, незалежно від традицій, етнічних, релігійних та господарських відмінностей тогочасного світу.

Бороздина А.К. (г. Киев)

ЛУК КАК ОДИН ИЗ ОСНОВНЫХ ВИДОВ ВООРУЖЕНИЯ ПЕЧЕНЕГОВ

Лук был основным оружием печенегов, которым они владели в совершенстве. Основными источниками сведений об этом являются труды средневековых писателей, в частности – «Тактика и стратегия» Маврикия, и, безусловно, археологические находки.

Против кочевников, вооруженных в основном луками и хорошо стрелявших, «движение в атаку и удар, должно производить ... быстро, как полет стрелы..., иначе в людей и коней может попасть много стрел, так как неприятель очень искусен в быстрой стрельбе...» О запасе луков и стрел Маврикий писал: «Главкомандующий должен иметь в своем обозе кроме необходимого оружия еще некоторый запас его, более же всего луков и стрел, чтобы лишившиеся их – могли получить оттуда». Про запас, в обозе, требовалось иметь «... также стрел и метательного оружия в достаточном количестве».

О боевом построении лучников и использовании их в бою на различной местности Маврикий писал: «Стрелки более приносят пользы в строю, а также на местности неровной, обрывистой и в теснинах». «Вооруженные копьями, действуя против лучников, если сами... не разомкнуты и не рассыпаны, да еще и не скоро двигаются в атаку, несут большие потери от стрел».

Особое внимание полководцы средневековья уделяли поддержанию луков в боеспособном состоянии при различной погоде. Они отлично знали, что «продолжительный холод и дожди... уменьшают силу и крепость луков». Поэтому они советовали: «Если неприятельские полчища составлены из лучников, то воюющему с ними надо выбирать сырую погоду для сражения (слабеют тетивы у луков)». Маврикий требовал сохранять боевые качества луков в сырую погоду. Кожаный плащ (*gunas*), по Маврикию, служил в том числе и для того, чтобы «в случае дождя или сырой погоды накинуть его на себя, прикрыть панцирь с луком и сберечь таким образом свое вооружение...»

О печенежских луках могут поведать встречаемые в захоронениях остатки сложных луков и колчанов со стрелами. До нас дошли костяные, срединные, в основном, накладки. Они синхронны ранним формам стремян и удил печенегов. Это – короткие массивные срединные накладки («рыбки»). Концевые накладки в печенежских захоронениях не встречаются. Аналоги печенежским и «рыбообразным» накладкам имеются в могильниках VIII в. в Сибири. Датируются они не позднее X в.

Г.А. Федоров-Давыдов о кочевнических луках писал: «Простой лук в погребениях поздних кочевников не зафиксирован. От сложного лука кроме деревянного тлена сохраняются только костяные накладки. На одной стороне этих накладок имеются насечки для лучшего соединения с деревянной основой лука. Срединные накладки придавали средней части лука, где опасность перелома была особенно велика, жесткость. В погребении близ Саркела-Белой Вежи было прослежено, что между срединных накладок в деревянную основу лука был загнан для упругости деревянный клин».

С.А. Плетнева по этому поводу писала: «От луков, как правило, сохраняются только костяные накладки, приклеивавшиеся к деревянной основе для увеличения ее упругости и убойной силы. Чаще всего костью укреплялась срединная часть лука, реже – концы его».

Налучные накладки обнаружены в могильнике и близлежащих погребениях всего 8 раз. Наружная сторона накладок – выпуклая и отшлифованная, внутренняя – вогнутая, покрытая бороздками для лучшего скрепления с деревом. Пластинки различаются по размерам, форме и назначению, т. е. по тому, какую часть лука они укрепляли. Срединные накладки на лук, увеличивающие упругость лука в средней, основной его части, можно разделить на три типа, а именно:

- 1) парные, массивные, короткие и широкие накладки с заостренными концами. Аналогичные им встречаются в Сибири в погребениях могильников Курай и Уйбат VII–VIII вв. Для кочевников северо-причерноморских степей они, по-видимому, являются одной из самых ранних форм накладок;

- 2) две различные по форме накладки. Одна – длинная тонкая, слегка изогнутая, с заостренными концами, другая – такая же тонкая, прямая с тупыми ровными концами;

3) парные, тонкие и короткие пластинки с заостренными концами. В одном случае они дополнены небольшим костяным вкладышем, врезавшимся в дерево и увеличивавшим пружинность лука. Подобные накладки широко известны в кочевнических древностях XI–XIII вв. Вкладыш считался ранее исключительно принадлежностью монгольских луков XIII–XVII вв. Судя по этой находке, дата этого усовершенствования – гораздо более ранняя (XI–XII вв.).

Концевые накладки также различны по форме. Парные, тонкие, имеющие вид равнобедренных вытянутых треугольников, на одной из сторон которых, ближе к вершине, прорезана выемка для тетивы. И парные, тонкие, немного изогнутые, с прямыми концами (почти прямоугольные). Выемка для тетивы прорезана на одной из сторон прямоугольника за 2 см от края.

Остатки лука и колчана со стрелами найдены в захоронении конного воина в Чаплинском р-не Херсонской обл. От лука сохранилась узкая костяная пластина. Она – удлинённая, концы обломаны, длинна – 16 см, ширина – 1 см. Деревянный лук, хотя и плохо сохранившийся, найден в печенежском захоронении у с. Ново-Каменка Каховского р-на Херсонской обл. Сохранились костяные накладки шириной 1,2 см, украшенные циркульным орнаментом.

Костяная накладка от лука найдена в захоронении печенежского воина-всадника у с. Бузовка Магдалиновского р-на Днепропетровской обл. Подобные накладки были очень распространены в кочевнических древностях. Аналогичные накладки встречаются в могильниках VIII в. в Сибири, а также в захоронениях кочевников в Северном Причерноморье. Датируются такие накладки от лука X в.

Таким образом, столь большое разнообразие среди находок остатков луков, их оснащения и конфигурации свидетельствует о том, насколько весомой была роль этого вида оружия в общем вооружении печенежского воина. Вместе с тем, вопросы классификации луков и их частей остаются открытыми.

Бубенок О.Б. (м. Київ)

ОСІЛЕ НАСЕЛЕННЯ ПРИЧОРНОМОРСЬКИХ СТЕПІВ ПІД ВЛАДОЮ КОЧІВНИКІВ АЛТАЙСЬКОГО ПОХОДЖЕННЯ (VI–XV ст.)

Події епохи Великого переселення народів привели до того, що етнічна ситуація у степах Євразії змінилася кардинально – племена

іраномовних сарматів і аланів опинилися в загальному потоці руху народів, викликаного міграцією на захід гунів до Центральної і Західної Європи. Внаслідок цього у степах Східної Європи утворився своєрідний вакуум. Проте цей вакуум вже в другій половині V ст. – у першій половині VI ст. був заповнений новими етнічними групами. Так, на Північний Схід від гирла Дунаю почали розселятися племена антів. У другій половині V ст. у степах Північного Кавказу з'явилися нові тюркомовні прибульці зі сходу – оногури, відомі також як булгари. В середині VI ст. союз п'яти болгарських племен в Приазов'ї тимчасово розпадається на три східних племені утигурів та два західних племені кутригурів і при цьому кордоном між цими племінними об'єднаннями стала р. Дон. Після 558 р. в степах Північного Причорномор'я з'явилися нові прибульці зі сходу – авари, які згодом переселилися до Паннонії, встановивши свій протекторат над кутригурами та антами. Ще в 551 р. виник Перший Тюркський каганат, який проіснував до 603 р., обіймаючи величезні степові території від Маньчжурії на сході до Боспора Кімерійського на заході. Приблизно в 630–660 рр. знову намітилось політичне піднесення протоболгар – у Приазов'ї виникло державне утворення Велика Болгарія, до складу якого знову увійшли п'ять племен, очолювані гунським харизматичним кланом Дуло, що співпало з політичним послабленням Західного Тюркського та Аварського каганатів. Одночасно, в першій половині VII ст. в Дагестані виникло нове етнополітичне об'єднання – Хозарський каганат, що стало наслідком політичної нестабільності в середині Західнотюркського каганату. VIII–X ст. були відзначені зростанням могутності Хозарського каганату, насамперед, у Східній Європі. Це можна пояснити тим, що хозари, зазнав поразки від Арабського халіфату під час арабо-хозарських війн, припинили свою експансію до Закавказзя і всю свою увагу зосередили на східноєвропейських територіях. У IX ст. у степах Північного Причорномор'я, на захід від Хозарського каганату, мадяри створили свою державу. Наприкінці IX ст. пануючі позиції у степах Північного Причорномор'я посіли нові прибульці зі сходу – печеніги. На рубежі X–XI ст. в основному завершився процес переселення основної маси торків-огузів зі степів Прикаспія на захід у причорноморські степи. З середини XI ст. по першу чверть XIII ст. панівні позиції у степах Північ-

ного Причорномор'я належали тюркомовним кипчакам, відомим у давньоруських літописах як **половці**. Перша половина XIII ст. ознаменувалась походами монголів та утворенням Монгольської імперії, західним улусом якої стала Золота Орда.

Проте за часів середньовіччя зміни етнічного складу населення степів Північного Причорномор'я торкнулося не лише кочового, а й відобразились на формуванні осілого землеробського населення. Насамперед, необхідно звернути увагу на те, що у причорноморських степах у VI–VII ст. кочового населення було мало і це привело до того, що райони Дніпровського Надпорожжя, Південного Побужжя, Дністровсько-Прутьського межиріччя та Нижнього Подунав'я, що у попередній час були заселені черняхівськими племенами, були зайняті носіями пеньківської культури, що виникла у Середній Наддніпрянщині. Є підстави вважати, яка пеньківська культура була поширена у межах політичного утворення, створеного антами, а етнічний склад її населення був строкатим. Про це може свідчити наявність локальних варіантів пеньківської культури. З огляду на це, можна підтримати аргументи тих дослідників, які вважають, що у межах пеньківської культури через свою малу чисельність носії черняхівської культури були швидко асимільовані слов'янами. Саме є підстави вважати, що ірано-слов'янський симбіоз завершився не в межах черняхівської культури, а в більш пізній період – у межах пеньківської культури. Саме носіїв пеньківської культури в VI ст. візантійці називали антами, відокремлюючи їх таким чином від решти слов'ян-склавенів, тому що це слов'янське населення етнографічно відрізнялися від своїх західних соплементників-склавенів. Якщо пам'ятники антів мали поширення переважно на захід від Дніпра, то пам'ятники населення етнополітичного об'єднання кутригурів мали поширення у степах на схід від нижньої течії Дніпра. Йдеться про знахідки так званого “сивашівського” типу VI–VII ст., розташовані у степовому Подніпров'ї, що у багатьох випадках наслідують особливості поховальних традицій більш раннього населення – носіїв черняхівської культури. Тому є підстави вважати, що кочівники-кутригури могли включити до складу свого об'єднання аборигенів степу. Особливий інтерес становить також походження поселень гончарів біля балки Канцерки в степовому Подніпров'ї, на правому березі Дніпра. Результати

археологічних досліджень та порівняльний аналіз з ранньосередньовічними пам'ятками Північного Кавказу дозволяють вважати, що в VI–VII ст. на Канцерських поселеннях могли проживати північнокавказькі алани та місцеві жителі – носії пенківської культури. У VIII–X ст., у хозарський період, етнічна ситуація серед осілого населення степів Північного Приазов'я та Подоння значно змінилася. Саме у цей період з Північно-Західного Кавказу були переселені окремі частини приазовських булгарських племен, частина з яких на новому місці продовжувала вести кочовий спосіб життя, а решта перейшла до осілості. Є підстави вважати, що значний відсоток серед цього осілого населення степів Подоння становили представники окремих родів сарматського походження, які увійшли до складу булгарських племен. Крім того, дані археологічних розкопок про поширення катакомбних салтівських поховань та верхньосалтівського антропологічного типу свідчать за те, що у степах Дніпровсько-Донського межиріччя серед осілого населення стаціонарних поселень у хозарський період проживали окремі групи аланів північнокавказького походження. Так, у IX–X ст. частина салтівського населення хозарської фортеці Саркел була представлена вихідцями з північнокавказької Аланії. Що стосується етнічного складу осілого населення степів Правобережжя Дніпра у IX – на початку X ст., то дані деяких письмових джерел дозволяють вважати, що на цих територіях до складу етнополітичних об'єднань маляр та печенігів входило осіле аланське населення, але невідомого походження. Слід зазначити, що у VIII–X ст. у степах Північного Причорномор'я продовжували проживати нащадки носіїв пенківської культури, хоча дуже проблематично визначити їхню етномовну приналежність. У половецький період спостерігалось збереження салтівського населення у причорноморських степах та поетапна міграція туди слов'янських переселенців з Південної Русі, наслідком чого стало поширення серед осілих аборигенів християнства. Проте етнічні процеси серед осілого населення в XI– на початку XIII ст. у різних місцях Половецького степу мали свої особливості. Так, існують підстави вважати, що етнополітичне об'єднання придонецьких половців мало поліетнічний характер. До складу його могли входити як представники колишніх номадів алтайського походження, так і осіле землеробське населення, пере-

важно слов'яно-сармато-болгарського походження. Інформація наративних документів та результати археологічних розкопок свідчать про те, що до початку XII ст. придонецькі нащадки сармато-болгар – яси – прийняли християнство, і проживаючи разом зі своїми єдиновірцями-слов'янами, значно відрізнялися в культурному аспекті від язичників-половців, які були кочівниками. Ще більш складним був етнічний склад населення давньоруської фортеці Біла Вежа, де проживали алани-християни, які були вихідцями з північнокавказької Аланії. Крім цього, на ґрунтовому могильнику зустрічались краніологічні доліхокранні серії, що знаходять аналоги на території Русі, брахикранні серії зливкинського типу, серії передньоазіатського типу, серії змішаного типу, тощо. Все це може свідчити про те, що у Білій Вежі проживали не тільки слов'яни, але й представники інших етносів. Аналогічну ситуацію у передмонгольський період спостерігаємо в Нижньому Подніпров'ї, де співіснувало слов'янське і пізнє салтівське населення. З цим слов'яно-сармато-болгарським населенням є сенс пов'язати Кам'янський, Благовіщенський та інші схожі на них християнські могильники. Монголоїдний домішок серед краніологічних серій деяких християнських могильників степового Подніпров'я може свідчити про осідання певної частини кочівників тюркського походження у середовищі придніпровських землеробів та ремісників. Майже відсутні згадки в письмових джерелах про аланів в Північно-Західному Причорномор'ї наприкінці X – на початку XIII ст. та наявність на сьогодні тільки одного християнського могильника домонгольського та золотоординського часу, де присутній зливкинський антропологічний компонент, може свідчити лише про те, що напередодні монгольської інвазії сармато-болгарський етнічний елемент був представлений на території Північно-Західного Причорномор'я лише у незначній кількості. Саме результати досліджень християнського некрополя біля с. Лімбаць дозволяють говорити про те, що в цей період відбувався процес консолідації нащадків салтівського і слов'янського населення, чому у значній мірі сприяли релігійний, господарський та політичний чинники. Таким чином, в XI – на початку XIII ст. основу осілого населення степів Північного Причорномор'я складали слов'янські переселенці з Південної Русі і нащадки

носіїв салтівської культури – сармато-болгар. У середовищі цього населення могли селитися окремі представники печенігів, торків-узів та половців-куманів. Монгольські походи у першій половині XIII ст. певною мірою змінили етнічну ситуацію серед осілого населення причорноморських степів за часів Золотої Орди. Зміни торкнулися і алано-яського населення у регіоні. Так, дані письмових джерел, археологічних розкопок і результатів антропологічних досліджень, принаймні, показують наявність двох груп аланського населення у регіоні: «аборигени» – носії так званого «зливкинського» антропологічного типу; аланські переселенці з Північного Кавказу – носії „верхньосалтівського” антропологічного типу. Крім того, дослідження археологів та антропологів на стаціонарних поселеннях та могильниках, що функціонували у степах Подоння, Подніпров’я та Північно-Західного Причорномор’я дозволили зафіксувати перебування тут вихідців із Південної Русі, Нижнього та Середнього Поволжя та інших регіонів Золотої Орди. Проте існує питання: під якими етнічними назвами могло бути відомим це етнічно строкате осіле населення причорноморських степів в добу середньовіччя?

Найбільш помітною осілою етнічною групою півдня Східної Європи були алани-аси, відомі у давньоруських текстах як **яси**. Аналіз письмових джерел дозволив виявити одну суттєву закономірність – при описі подій, що відбувались у Східній Європі з VI ст. по першу половину X ст., **алани** або **аси** (**яси**) зовсім не згадуються у письмових джерелах візантійського та арабського походження. При цьому термін **яси** у давньоруських літописах фігурує при описі подій у Східній Європі лише з другої половини X ст. по кінець XII ст. Проте це зовсім не означає, що у степах та лісостепу Східної Європи нащадки сармато-аланів у цей період зовсім не проживали. Цілком можливо, що вони були відомі у ранньосередньовічних джерелах під іншими назвами. Вже немає сумнівів в тому, що згадані візантійськими істориками в VI ст. анти були східною гілкою слов’ян, які включили до свого складу і згодом асимілювали осілих іраномовних аборигенів Північного Причорномор’я. Всупереч традиційним підходам, є підстави вважати термін **Анти** похідним від грецького слова *ναῦται* – “гребці, матроси”, котрий готські історики могли запозичити із текстів візантійських авторів, які використовували його,

насамперед, для позначення сучасного їм слов'янського населення, яке проживало на протилежному від візантійців березі Дунаю. Дані археології свідчать, що згодом в VII ст. анти переселилися з берегів Дунаю до Середнього Подніпров'я на землі полян і тому могли засвоїти як самоназву переклад грецького терміна на слов'янську мову. Свідомством цього може бути те, що в "Повісті врем'яних літ" легендарний Кий, безумовно ант за походженням, був названий "перевізником", тому що у слов'янській мові це міг бути найближчий еквівалент до грецького терміна *vaṓtai* – "гребці, матроси". Крім того, засновники сусіднього до донських аланів-асів племінного слов'янського об'єднання сіверян переселилися також з берегів Дунаю, принісши з собою до Лівобережжя Середнього Подніпров'я елементи візантійської провінційної культури. Тому можна припустити, що самоназва східноєвропейських аланів-асів – *fard-as* – "аси, які обслуговують переправи", що у формі *бурмас* набула поширення у арабських авторів при описі населення Хозарського каганату, виникла у наслідок контактів східноєвропейських аланів-асів з їхніми сусідами – полянами та сіверянами. Отже, термін *fard-as* міг вказувати на те, що носії його займалися обслуговуванням переправ через річки, бродів, тощо. У післяхозарський період при описі подій на півдні Східної Європи з другої половини X ст. по кінець XII ст. у давньоруських літописах фігурує термін *яси*. У середині XII ст. давньоруські літописці перестали використовувати термін *яси* щодо неслов'янського християнського населення південноруських степів. І тоді ж у літописах з 1147 р. почав використовуватися новий термін – *бродники*, що може відображати зміни у середовищі осілого населення степу. На початку XIII ст. термін *бродники* набув узагальнюючого значення, перекриваючи таким чином інші назви осілого населення Половецького степу – *яси (алани)*, *берладники*, *галицькі вигінці*, тощо. На нашу думку, термін *бродники* в давньоруській мові повинен був означати професію – «ті, хто переправляють через броди», «паромники», тощо. Отже, термін *бродники* міг являти собою переклад на давньоруську мову самоназви східноєвропейських аланів-асів – *fard-as (бурмас)* – «аси, які обслуговують переправи». Логічно припустити, що етнонім *бродники* міг виникнути у степах Північного Причорномор'я внаслідок контактів

місцевих аланів-асів зі східними слов'янами, тобто міг стати давньоруським еквівалентом самоназви народу східно-іранського походження і поширитись на прибульців. Таким чином, можна вести розмову про семантичний зв'язок назв, що використовувались в письмових джерелах для позначення етнічно строка-того осілого населення степів Східної Європи напротязі майже восьмисот років.

Отже, виходячи із поширеності цих назв для осілого населення причорноморських степів, є підстави вважати, що кочівники-завойовники були дуже зацікавлені у збереженні тубільців-аборигенів, тому що останні виконували дуже важливу функцію – займалися обслуговуванням переправ через великі і малі річки. А це має означати, що взаємовідносини кочівників і землеробів степу базувалися не стільки на насильстві, а скільки на мирній співпраці, що підкріплювалось васальною залежністю останніх від перших.

Отже логічно припустити, що за часів середньовіччя кочове і осіле населення причорноморських степів мирно співіснувало. Однак ще проблематично визначити характер взаємовідносин, наприклад, між прибульцями-аварами і тубільцями-антами, бо повідомлення візантійських авторів про це несуть певне емоційне забарвлення. Так, Менандр пише, що авари “періодично грабували та пригнічували” антів. А це має означати, що анти поза межами Аварського каганату, що знаходився в Паннонії, становили основу населення тих територій, з яких авари періодично збирали досить обтяжливу данину. Ще не відомо, від кого авари започаткували свої традиції. Хозари ж систему управління залежними народами вже успадкували від тюркютів, бо вони були спадкоємцями Західного Тюркського каганату. У VIII–X ст. територія Хозарського каганату розділялась на два регіони, що мали особливий адміністративний та політичний статуси: 1) власне Хозарія; 2) території, населені спільнотами, керовані місцевими ельтерберами, які були васалами хозарського кагана. До залежних територій, керованих місцевими правителями, хозари призначали своїх представників-тудунів, які контролювали виплату данини підвладними народами. До числа повинностей залежних від хозарів народів відносилась також військова служба та шлюби, що укладалися хозарським каганом та царем (беком) з

дочками підвладних хозарам народів. Таким чином, представники хозарського етносу посідали панівне становище в суспільстві і не поривали з престижним кочовим скотарством, а залежні від хозарів етнічні групи займались переважно напівкочовим скотарством та землеробством. Взаємовідносини хозарів із залежними народами базувалися на принципах васалітету. Менш складною уявляється соціальна система печенігів, огузів та половців, тобто тих народів, які не створили своїх імперій. Так, наприкінці X ст. печенізьку конфедерацію могли очолити представники тюркського харизматичного клану. Проте, тривалий час найвищий шабель у соціальній ієрархії печенізького суспільства належав трьом кочовим племенам кангарів. Інші п'ять кочових печенізьких племен знаходились у васальній залежності від кангарів. Ще нижчий шабель в цій ієрархії печенізького суспільства належав осілим етнічним групам.

Що стосується соціально-політичної структури половецького суспільства у другій половині XI – на початку XIII ст., то необхідно відзначити, що політичні об'єднання причорноморських половців мали поліетнічний характер. Основу населення Половецького степу становили орди (племена), до складу яких входили курені (роди). Досить часто орди половців об'єднувались у союзи. Їх очолювали шляхетні клани, серед яких своєю могутністю відзначався рід Шаруканідів, який мав за своєю резиденцією місто Шарукань на Сіверському Дінці. Другий шабель у соціальній структурі цих об'єднань мали б посідати роди простих тюркомовних кочівників-половців. Нижчий шабель у цій ієрархії посідали осілі тубільці степу. На випадок військової загрози половецькі хани могли б залучати це осіле населення, як і кочівників-половців, до військових дій. Необхідно відзначити, що у Половецькому степу осіле населення мало певну самостійність, що обумовлювалось існуванням власної правлячої верхівки – про це можуть свідчити дані письмових документів про існування князя у придонецьких ясів та ватажків у берладників або приазовських бродників. Такі специфічні риси соціально-політичного устрою кочівників у відповідності до етнічного походження з проекцією на господарську діяльність зберігались у Монгольській імперії, але у досить специфічному ракурсі, де на чолі великих улусів стояли чінгізиди. У західному улусі Монгольської імперії податки

і повинності, покладені на населення Золотої Орди, свідчать, що найбільше привілейоване положення посідали кочівники-монголи, при цьому кочівники-половці знаходилися на більш низькому щаблі цієї ієрархії, і найбільшою мірою обтяженими повинностями виявилися осілі народи. Тут ми чітко бачимо прояв характерного для багатьох кочових суспільств принципу, відповідно до якого в суспільстві кочівники-скотарі займали більш високий соціальний статус, чим осілі землеробські народи.

Таким чином, аналіз характеру взаємовідносин осілих мешканців степів Східної Європи з тюрко-монгольським прибульцями свідчить про те, що за часів середньовіччя у степовій частині Східної Європи мирно уживались два господарсько-культурних типи: рухливий кочовий скотарський і осілий землеробський з високою питомою вагою скотарства. З кочовим скотарством у південноруських степах переважно були пов'язані номади тюрко-монгольського походження, які являли собою верхівку суспільства. У землеробстві ж помітну роль відігравали яси-алани і слов'янські переселенці, які, окрім землеробства, займалися напіврухомим скотарством, обслуговуванням річкових переправ, торгівлею, а також брали участь у війнах на боці кочівників, що було однією з їхніх повинностей. Відносини між кочівниками і землеробами регулювались виплатою данини кочівникам-завойвникам з боку осілого населення. Цим і можна пояснити, чому на протязі досить тривалого часу етнічний склад осілого населення степу значною мірою не змінювався.

Бушаков В.А. (м. Асканія-Нова)

ДО ІДЕНТИФІКАЦІЇ ДЕЯКИХ ТЮРКСЬКИХ ПЛЕМЕН, ЗГАДУВАНИХ У «ЛІТОПИСІ РУСЬКОМУ» (БЕРЕНДІЇ, БОУТИ, КОВУЇ, ТОРКИ)

У руських літописах до татаро-монгольської навали згадуються такі тюркські народи й племена: *обр*и (авари), *берендії*, або *берендичі*, *болгари* (волзькі), *боути*, *каєпичі*, *ковуї*, *печеніги*, *половці* (*кипчаки*) та їхні племена і родові об'єднання (*бурчевичі*, *єтебичі*, *колобичі*, *оперлюї*, *тарголови*, *тертробичі*, *токсобичі*, *улашевичі*, *урусобичі*, *читійовичі*), *торки*, *торкмени*, *турпії*, *хозари*, *чорні клобуки*. Наведемо з літопису слова князя Ігоря Святославича: І сказав Ігор: “Се, видати, зібрали ми на себе землю всю: Кончака і Козу

Бурновича і Токсобича, [і] Колобича, і Єтебича, і Тертробича”. І далі: “Ігоря ж узяли були Тарголови, муж на ім’я Чилбук, а Всеволода, брата його, узяв Роман Кзич, а Святослава Ольговича – Єлдечук із Бурчевичів, а Володимира – Копті з Улашевичів”.

В першій половині XI ст. почався рух на захід огузьких племен, відомий в історії під назвою сельджуцького. Гузи мали намір завоювати на заході такі багаті держави, як Персія, Візантія, Русь та ін. Деякі з цих племен з часом оселилися у Пороссі. Вони згадуються в руських літописах під власними іменами (*берендеї, ковуї, печеніги, торки і турпії*) та під загальним іменем *чорні клобуки* (*свої погани*). Чорні клобуки мешкали у басейні Росі та понад лівим берегом Дніпра на південь від Переяславця (*турпії*) і мали городи Кульдюрів, Куниля, Торчський (головний город), Чюрнаїв. Чорні клобуки перебували у васальній залежності від Київської Русі, охороняючи її південні рубежі від половців. Ще 985 року князь Володимир Святославич рушив “на Болгар з Добринею, вуєм своїм, у човнах, а торків берегом [Волги] привів на конях, і так переміг болгар”. Навесні 1185 року Святослав Всеволодович і великий князь Рюрик Ростиславич послали навздогін за половецьким ханом Кончаком торчського князя Кунтувдія з шістьма тисячами чорних клобуків, тієї ж весни князь Святослав посилав на половців воєводу Романа Нездиловича з берендичами, а новгород-сіверський князь Ігор Святославич, готуючись у похід на донських половців, випрошує у чернігівського князя Ярослава Всеволодовича підмогу – Ольстина Олексича з чернігівськими ковуями.

Чорними клобуками (чърнии клобуци) русь називала об’єднання тюркських племен, ймовірно, через колір їхніх головних уборів, пор. етноніми *каракалпаки* та *карапахи*. Вважати, що назва *чорні клобуки* є калькою самоназви цих племен підстав немає. У топоніміці збереглися сліди перебування чорних клобуків на теренах України: назву міста *Бердичів* можна порівняти з етнонімом *берендії*, ойконім *Кагарлик* пояснюється з тюрк. *qarǵalıq* “міщина, де багато ворон”, гідронім *Узень* ~ *Узин* (ліва притока Вузької, лівої притоки Росі) – з тюрк. *özen* (“ріка”).

М.О. Арістов (1896) та К.Г. Менгес (1951) порівнюють етнонім *ковуї* з назвою *кобий (qobıy)* племені абаканських тюрків та роду шорців, засвідчених В.В. Радловим (1893). В.В. Бартольд (1897) та С.П. Толстов (1947) *берендіїв, боутів* та *ковуїв* ототожнюють з

племенами *баяндур*, *баят* та *кайи*, згаданими Рашид-ад-діном серед 24 огузьких племен. Етніоніми *баяндур*, *баят* та *кайи* є широко представленими в турецькій ойконімії: 19 ойконімів *Bayındır*, *Bayındır Yaylası*, 17 ойконімів *Bayat*, *Bayatbedemler*, *Bayatlı*, *Bayatören*, 13 ойконімів *Kayı*, *Kayıçivi*, *Kayıhiyüük*, 6 ойконімів *Kayıköy* та *Kayıköyü*. Ойконіми *Bayandur* є в Азербайджані та Вірменії, *Bayandor* – в Ірані, *Bayat* – в Азербайджані.

Друс. **береньдһи** виникло з **bayandır** в результаті віддаленої метатези звуків **у** та **г**. Друс. **ковуи** добре пояснюється з **qayı**, беручи до уваги, що тюркський звук **а** може змінюватися у за позиченнях до східнослов'янських мов на **о**: *ковпак*, *козак*, *комиш* тощо. Подібна заміна відбулася і в етніонімі *боути* < **bayat**. К.Г. Менгес з *qayı* пов'язує етніонім *каспичі*: **qayı** + **ора** батько.

Етніонім *торки* (**търци**), імовірно, не був самоназвою гузьких племен Поросся. Так їх називала русь, засвоївши цей етніонімічний термін не від торків, а від візантійців, арабських чи перських купців. Подібним чином отримали свій етніонім і турки. Турецький етнос сформувався в Малій Азії з місцевого населення (греків, вірмен, грузин, арабів, курдів) та огузо-туркменських племен, що переселилися сюди з Середньої Азії та Ірану у період сельджуцьких завоювань. Назву *турки* (**türk**) новий етнос одержав від сусідніх народів, які здавна так іменували усі тюркські племена – перс. **tork**, араб. **turk**, гр. **Τούρκοι**. Турки називалися також *османами* (**osmanlı**) по імені засновника Турецької держави – султана Османа I, що належав до племені кайи. Первісно термін *türk* мав лише політичне значення. Таку назву одержали племена, котрі об'єдналися на Алтаї навколо племені Ашина. Перси, араби та візантійці *тюрками* називали групу народів та мов, що перебували північніше Согдіани, а не якесь конкретне плем'я, народ чи державу.

В історії України та Туреччини відбувалися схожі явища етногенетичного характеру, пов'язані з експансією огузьких племен.

Головко О.Б. (м. Київ)

ПОЛОВЕЦЬКИЙ ХАН КОТЯН СУТОЄВИЧ У ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIII ст.

Для створення об'єктивної історії України доби середньовіччя вкрай необхідним є всебічне дослідження місця в ній номадів

Північного Причорномор'я, у тому числі половців, які протягом декількох століть домінували в степовій та лісостеповій зонах нашої країни. Однозначно, що тут вкрай важливим є новий перегляд з позицій сучасної методології всіх наявних джерел про кочівників та відмова від будь-яких спроб ідеалізувати історію за принципом “наші – не наші”, тобто мова йде про повне викорінювання численних псевдопатріотичних стереотипів. Останній підхід далеко не передбачає створення ідеалізованої історії взаємин землеробів та скотарів. Мова йде про формування об'єктивних підходів, відмови від спрощення у характеристиках взаємодії носіїв різних цивілізацій.

Одним із напрямків подальшого розвитку сучасної номадістики є вивчення еволюції половецького суспільства, яке, на наш погляд, мало досить складну систему організації, а саме ознаки державного регулювання політичного життя. На межі XII – XIII ст. в Північному Причорномор'ї виникають два потужних державних утворення степовиків: придніпровське та придонське. Половці Придніпров'я взаємодіяли з іншими мешканцями степу, брали участь у зіткненнях разом з русичами з монголами в 1222–1223 рр., у драматичній (на жаль, маловідомій через брак джерел) війні з ордами Бату наприкінці 30-х років XIII ст.

В першій половині XIII ст. важливу роль в житті половецького степу, його взаємин із сусідами відігравав хан Котян Сутоєвич. Очолювана ним орда постійно перебувала у взаємодії з князівствами Південної та Південно-Західної Русі. Особливий інтерес становить вивчення взаємин Котяна з такими непересічними особистостями як князі Мстислав Мстиславич (Удатний) та Данило Романович. В другій половині 1205 р. половці під його орудою взяли участь у безуспішній спробі київського князя Рюрика захопити Галич. Тоді, вірогідно, відбувся шлюб доньки Котяна з князем Мстиславом Мстиславичем (Удатним).

В 1211 р. хан Котян активно допомагав Ігоревичам у їхній війні з угорсько-польсько-волинською коаліцією. Активність половців Котяна в Прикарпатті, можливо, була однією з причин, що спонукала угорського короля Андрія запросити до Трансільванії в тому ж році рицарів Тевтонського ордену, що перебував тут до 1225 р.

З моменту утвердження Мстислава Мстиславича Удатного в Галичині половці Котяна нерідко з'являються в цьому краї, щоб

допомогти цьому князю у численних зіткненнях з суддями. На заклик Котяня Мстислав виступив ініціатором створення коаліції русичів та половців, що виступили проти монголів весною 1223 р. В середині 20-х років половці не раз допомагали Мстиславу.

Після смерті Мстислава Котян не займав постійно у міжкнязівських зіткненнях на Русі якоїсь однозначної позиції, проте волинському князю Данилу все ж вдавалось досить часто спрямовувати удари половецького хана в бік своїх суперників. Цікаво, що в 1230 р., коли на боці Данила воювали підлеглі Котяня, його супернику угорському королю Андрію II допомагав інший половецький хан Беговарс (Бортца). Орда останнього знаходилася під контролем католицького єпископства, яке в цей час було створено угорською церквою в Західному Причорномор'ї.

В середині 30-х рр. XIII ст. виникає велика війна в Середньому Подніпров'ї, де проти київського князя Володимира та Волинського Данила виступають Михайло чернігівський та Ізяслав смоленський. Наприкінці травня 1235 р. біля Торчеська відбулася жорстока битва, де чернігівці разом з половцями завдали суперникам тяжкої поразки. В полон до кочовиків потрапили союзник Данила князь Володимир Рюрикович та волинський воєвода Мирослав.

Отже, в середині 30-х років Південна Русь перебувала в стані жорстокої міжкнязівської війни, що нанесла величезних втрат для життя краю. Крім дій безпосередньо самих південноруських князів та їхнього оточення, вкрай негативною в цьому процесі була і роль половців, які під час походів розоряли міста і села Русі, що не могло не позначитися на її міліарних можливостях у протистоянні з монгольськими полчищами.

Вторгнення наприкінці 30-х років XIII ст. монголів до Східної Європи трагічно позначилося і на житті причорноморських половців. Зокрема, поразки від монголів вимусили половців залишати традиційні райони перебування. На початку 1239 р. половці на чолі з Котянем звернулися до угорського короля Бели IV з проханням надати його орді притулок, обіцяючи прийняти християнство за католицьким обрядом.

Угорський монарх доручив своїм адміністратором розселити половців, які одержали в Угорщині для розселення землі в області між Дунаєм і Тисою. Тоді ж відбулося хрещення хана Котя-

на. Плани Бели використати військові можливості орди Котяна не були реалізовані. На початку весни 1241 р., в час, коли в Паннонській низині вже розпочалися бої з монголами, у військовому таборі угорського короля біля Пешту між половцями та угорськими феодалами, володінням яких половці завдавали шкоди, виник конфлікт. Це зіткнення, за даними джерел, було спровоковано австрійським герцогом Фрідріхом II. Внаслідок цього Котян та частина його наближених на початку березня 1241 р. були вбиті у Пешті, а решта половців підняла бунт, потім покинула Угорщину і відправилася на Балкани. Військо угорського короля Бели IV було повністю розгромлено при Шайо 11 квітня 1241 р., а згодом країна була повністю розорена монгольськими нападниками. Є думка, що частина половецької орди Котяна брала участь на боці Данила у битві проти угорсько-польської коаліції 17 серпня 1245 р. під Ярославом.

Таким, за скупими рядками джерел, можна представити життя одного з найбільш цікавих своєю життєдіяльністю і роллю в середньовічній історії половецьких ханів Котяна Сутоєвича.

Калинина Т.М. (г. Москва)

ВОСТОЧНАЯ ЕВРОПА

В АРАБО-ПЕРСИДСКИХ ИСТОЧНИКАХ IX–X вв.:

«КОНТАКТНАЯ ЗОНА» ИЛИ «ЗОНА КОНТАКТОВ»?

Степные и лесные пространства Русской равнины издревле были естественной границей оседлого и скотоводческого населения. Кочевники, осваиваясь на новом месте, входили в разнообразные контакты с оседлыми обитателями. Такой ареал исследователи зачастую характеризуют термином «контактная зона». После дискуссий 50–90-х гг. XX в. твердый понятийный аппарат для этого термина так и не был установлен. Однако общие компоненты исторического ареала, сложившегося в результате взаимодействия соседних народов, несхожих по хозяйственно-культурным типам, можно выделить. К таким составным частям рассматриваемой историко-культурной области относятся:

- 1) природные условия;
- 2) образ жизни;
- 3) экономические взаимоотношения;
- 4) степень подчиненности одних народов другими;

5) вероисповедание.

Труды арабо-персидских авторов содержат сведения о выше-названных элементах.

В «Анонимной записке» (к. IX в.) находим немного конкретных сведений о географическом положении печенегов, хазар, бургасов, болгар, мадьяр, славян, русов. К печенегам можно было прийти от Аральского моря сначала по безводной степи, затем по земле, скудной растительностью, но имеющей водные источники, в течение 16 дней. Граничили печенеги со славянами и хазарами. Хазары жили на территории, которой достигали, идя по лесным дорогам от печенегов, а обширная страна их граничила с Кавказом. Бургасы соседнили с хазарами и булгарами и жили в приволжских областях. Булгары обитали между хазарами и славянами – по берегам Волги. Область мадьяр граничила, с одной стороны, с печенегами и булгарами, с другой – с Черным морем. Впрочем, им отводилось и более узкое пространство в междуречье Сирета и Днестра, как считает большинство исследователей. О русах было известно как о жителях неизвестного болотистого острова (полуострова), находящегося в неназванном море или озере, и достигающих на кораблях славян. Ал-Масуди считал печенегов, русов и славян жителями Причерноморья и Приазовья; хазар, болгар и бургасов – Прикаспия и Поволжья. Ал-Истахри, Ибн Хаукаль, Ибн Фадлан упоминали об этих народах как о жителях и приволжских районов, и более северных. Ряд источников X в. говорил о русах как живущих по соседству со славянами и булгарами. Таким образом, все народы связывались с территорией Восточной Европы.

Есть данные об образе жизни этих народов: печенеги разводят лошадей, следовательно, кочуют. Хазары кочуют, находясь в степи летом и возвращаясь в «города» зимой, но в их большой стране есть и пашни, и сады, следовательно, часть населения – оседлые земледельцы. Бургасы охотятся и обрабатывают поля, передвигаясь по мере необходимости освоения пахотной земли. Булгары возделывают зерновые культуры, занимаются охотой; по другим данным, этот народ и кочует. Мадьяры «странствуют в поисках корма и обильных пастбищ». Славяне – земледельческий народ, выращивающий просо, имеющий пасеки; на этом фоне выглядит странной фраза: «Нет у них виноградников и пахотных полей».

Можно предположить, что таким способом арабские авторы отметили отсутствие у славян виноградарства и возделывания культур, традиционных для южных местностей (например, цитрусовых и т.п.). Отмечено отсутствие у славян вьючных животных и коней, кроме диких. О русах известно как о народе воинственном, неземледельческом, торгующем рабами и мехами.

Все народы торгуют друг с другом. Хазары и славяне торгуют рабами – захваченными в плен печенегами; русы и мадьяры – славянами; мадьяры – русами; в результате войн захватывают и болгар, и бургасов. Отмечена развитая торговля мехами, медом, воском – предметами вывоза из областей русов и болгар к хазарам.

Все народы находятся в том или ином виде соподчинения. Славяне платят дань русам и мадьярам, болгары – хазарам. Бургасы находятся в подчинении у хазар, славяне – у мадьяр и хазар, болгары – у хазар, и т. д. Поскольку информация источников относится и к концу IX в., и к X в., местонахождение и взаимосвязи славян, русов, хазар, мадьяр, печенегов изменялись.

Есть сведения о вероисповедании упомянутых народов: отмечены язычество и христианство славян и русов, язычество бургасов и мадьяр, язычество и мусульманство болгар. Почти нет известий о разногласиях в вопросах вероисповедания: в столице Хазарии, например, мирно живут представители разных конфессий и язычники, все имеют равные условия для отправления своих верований. Известны случаи гонений верховной власти на иудеев или мусульман лишь в силу политических причин; они, как будто, не касались живущей бок о бок разнokonфессиональной массы.

Таким образом, арабо-персидские источники раннего периода зафиксировали как военное, так и мирное взаимодействие этносов на территории Восточной Европы. Их сосуществование могло быть условием возникновения «контактной зоны» в данной историко-культурной области. Однако рассмотренные материалы говорят скорее о «зоне контактов», нежели о «контактной зоне», если предполагать в определении этого термина обязательное наличие синтезных явлений в историко-культурном ареале.

Карашевич І.В. (м. Київ)

ВОЄННО-ОБОРОННІ ФАКТОРИ У СИСТЕМІ СПІВІСНУВАННЯ РІЗНИХ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИХ СВІТІВ (ЕЛЕМЕНТИ ФОРТИФІКАЦІЇ АККЕРМАНСЬКОЇ ФОРТЕЦІ)

Альтернативу співіснування різних історико-культурних ареалів пов'язано з багатьма проявами військового протистояння та захисту завойованих територій. Так, у Північному Причорномор'ї з'являється пояс фортець, у розбудові яких беруть участь генуезці, молдавські, литовські, а згодом і османські володарі узбережжя. Нескінченні військові конфлікти обумовлюють подальший розвиток оборонної тактики і стратегії. Накопичений багатий досвід в галузі військового будівництва запропонував багато архітектурних і просторових рішень. Загальний рівень розвитку військового мистецтва обумовив основні напрямки і засоби фортифікаційної справи, але їхнє втілення залежало від конкретних обставин розвитку тієї чи іншої держави, її спроможності вчасно чи із запізненням відповідати на новітні досягнення військової справи. Одним із яскравих прикладів такого процесу є Аккерманська фортеця у м. Білгороді-Дністровському Одеської області.

Вивчення основних елементів її фортифікації та періодизації, розбудови окремих частин було предметом уваги багатьох дослідників у Росії, Молдові, Румунії, Туреччині (А.Л. Берт'є-Делагард, А.А. Кочубинський, Н. Йорга, Г. Авакян, Гр. Ионеску, Г.Н. Логвін, М. Ердоган, В.А. Войцехівський, М. Шлапак, І. Сапожников, І. Бруяко та ін.). Але попри досить значну історіографічну базу, залишається багато білих плям у питаннях історико-архітектурного розвитку фортеці, особливо – у періодизації розбудови та її складових елементів. У представленому повідомленні ми намагаємось підійти до визначення деяких суттєвих елементів фортифікації, які було втілено у будівництві Аккерманської фортеці та їх відповідності наріжним завданням оборонної справи загалом, не торкаючись питань датування окремих частин і відповідності якості оборонних споруд вимогам часу.

Матеріали і засоби використання. Стіни Аккерманської фортеці було складено з великих кам'яних блоків, іноді – з необробленим лицевим боком, але з окантованими ребрами. Деякі

стіни фортеці були рустованими. На декількох ділянках фортечних мурів між рядами кладки виявлено розчин, до складу якого входять уламки черепиці і твердих порід каменю. Цей спосіб кладки робив стіни мурів більш стійкими до стінобитних машин, які використовувались при штурмах фортець

Зазвичай стіни військових споруд скріплювалися за допомогою дерев'яних балок. Стіни Аккерману ще зберігають сліди цих кріплень, які були необхідними для збільшення пружності та для розподілу сили удару на велику площу.

Фронт укріплення. План Аккерманського укріплення відповідає рельєфу місцевості, і складається з двох ліній куртин, перерваних фланкуючими баштами. Довжина фронту між баштами – близько 40 м, ця відстань залежить від далекобійності арбалетів. Зовнішня лінія Аккерманської фортеці – більш легкої конструкції, відстань між лініями куртин не перевищує 15 м. Гребінь зовнішньої куртини – нижче внутрішньої. Така побудова дозволяла без перешкод стріляти поверх стін зовнішньої куртини.

Загальні оборонні пристрої, зафіксовані в Аккерманській фортеці:

1. куртини;
2. профілі, які давали рикошет;
3. зубці;
4. машикули;
5. артилерійські майданчики.

Розташування башт. Більшість башт фортеці – круглі, кладка їхніх стін має шов, спрямований радіально – цей спосіб створює великий опір ударам. Також в фортеці фіксуються кутові форми башт – так звані бастіони. В будівництві цитаделі Аккерманської фортеці було використано монолітну конструкція не лише для фундаменту башт, але і для нижнього поверху. Таким чином, цей спосіб дозволив захистити башти цитаделі від підкопів, створюючи тим самим своєрідний блок, захищений від будь-якого нападу.

В більшості башт фіксуються бійниці, які розташовувались на різних поверхах таким чином, що з них можна було стріляти в різні боки. На усіх верхніх поверхах башт зафіксовано дерев'яні стелі. Це було спричинено тим, що при потужних ударах кам'яна стеля могла зруйнуватися і завалити захисників фортеці.

В башті донжон східці, які вели на вершину башти, вибито в товщі стіни, це дозволяло запобігати намаганням проникнення в башту.

Таким чином, Аккерманський комплекс укріплень представляє усталені традиції середньовічної військової архітектури на території Північно-Західного Причорномор'я, які є характерними як для Заходу, так і Сходу, і може бути включеним у групу найбільш видатних фортифікаційних споруд середньовічної Європи.

Мавріна О.С. (м. Київ)

З ІСТОРІЇ ВЗАЄМОВІДНОСИН КРИМСЬКОГО ХАНАТУ І ЧЕРКЕСІВ В ПЕРІОД ПІЗНЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ (ДО ПОСТАНОВКИ ПРОБЛЕМИ)

Протягом століть населення Кримського півострова контактувало зі своїми східними сусідами – племенами адигського походження. Під загальною назвою «черкеси» ці племена займали в XV–XVII ст. значні території від гирла Кубані та узбережжя Чорного моря до берегів Терека.

Після виникнення в середині XV ст. Кримського ханату племена адигів опинились в зоні його політичного впливу. Взаємовідносини Кримського ханату і черкесів практично не дослідженні. Предметом вивчення були питання перебування черкесів у Криму, часу і причин переселення черкесів на півострів. Що стосується взаємовідносин черкесів з іншими народами і державами, то більш детально дослідженні питання зв'язків адигів з Росією. Однією з перших спроб розглянути етногенетичні і культурні зв'язки адигів з народами Причорномор'я є робота А.А. Максимова, яка з'явилась в останній час.

Що стосується джерел для вивчення цих проблем, то черкеські легенди служать матеріалом як для відтворення етнічних імен, так і реконструкції політичних відносин між ханством і черкеськими племенами, а також генеалогічних зв'язків між кримськими ханами і черкеськими князями. Наприклад, кабардинська народна легенда, яка міститься в праці турецького історика Джевдета „Тарихи Джевдет” і передається із покоління в покоління говорить про те, що черкеські племена вперше стали підданими Кримського ханату і вступили на службу до кримського хана під час правління султана Баязида Великого.

Інформація, що міститься в легенді дає матеріал про етнічні назви адигів. Згадуються два племені черкесів – „бесленей” і „тимур-кой”, які очевидно в кінці XVIII століття мали найбільший вплив і авторитет серед черкеських племен. «Тимур-кой» є очевидно однією з назв племені теміргоевці. Теміргоевці було достатньо численним і впливовим серед інших адигських племен. Перші згадки відомі із московських джерел початку XVII століття, де теміргоевці відомі як „кумиргинські черкаси”. Стосовно «бесленей», то очевидно це плем’я було найбільш східним серед західноадигських племен і найближчим до Кабарди. Найбільш рання згадка про бесленеевців відноситься до середини XVI століття – в складі посольства «черкаських князів» до Івана Грозного знаходився князь Машука «абеслінський князь». Крім того, бесленеевці стали відомі завдяки контактам у формі аталицтва і шлюбним зв’язкам з кримськими ханами.

Відносини між Кримським ханатом і черкеськими племенами не були простими, не дивлячись на певну їх залежність від хана. Очевидно не існувало якихось організованих форм здійснення ханської влади на землях, населених черкесами. До того ж не всі черкеські племена були підданими кримського хана. Деякі аспекти цих взаємовідносин ілюструє в своїх працях турецький історик другої половини XVII ст. Хусейн Гезар-Фенн.

Відносно аталицтва, то і не всі племена черкесів мали дружньо-родинні стосунки з кримськими ханами (як про це говорить А.А. Максимов). Наприклад, на кабардинців кримські хани здійснювали набіги, не дивлячись на виплачену данину, яку кабардинці сплачували кожному новому хану під назвою „подарунка” або „погрішнього”, що очевидно було пов’язано з союзними стосунками Кабарди з Московською державою.

Історія стосунків між ханатом і черкесами багата на численні приклади військових набігів як черкесів на Крим, так і кримських ханів на Черкесію (особливо агресивність ханату посилилась в середині XVI століття), союзницьких і навіть родинних стосунків. Ці відносини змінювались, модифікувались в залежності від політичної ситуації в регіоні, що без сумніву вимагає ретельного дослідження.

Пилипчук Я.В. (м. Київ)

КУМАНИ НИЖНЬОГО ПОДУНАВ'Я У 50-Х – НА ПОЧАТКУ 70-х рр. ХІІІ ст.

Однією з найменш досліджених проблем з історії Золотої Орди є відносини між монголами та куманами у 50-х – на початку 70-х рр. ХІІІ ст. Зазвичай дослідники не ставлять під сумнів свідчення Рубрука про те, що монгольські правителі поділили між собою усю Скіфію (тобто кипчацькі степи) до Дунаю (7, 91). Т. Султанов вважає, що Нижнє Подунав'я було завойоване Джучидами і увійшло до складу Золотої Орди (9, 213).

Втім, інші джерела свідчать про те, що племінна конфедерація куманів продовжувала своє існування і після походу монголів у Європу. Георгій Акрополіт вказував, що 4 тис. скіфів (куманів) за наказом болгарського царя вторглися до Македонії та Фракії взимку 1255–1256 рр. (3, 143–144). Також вони, разом із болгарами, атакували Сербію у 1254 р. (1, 110). Матеріали дипломатичного листування між угорським королем та римським папою свідчать про те, що данниками Золотої Орди були болгари, русини, кумани, бродники (6, 195–196). В одному з сербських джерел серед державних народів Південно-Східної та Східної Європи, які мали бути знищені монголами, повідомлено про куманів (13, 164).

Жоден візантійський хроніст, оповідаючи про підкорення монголами Північно-Західного Причорномор'я, не згадував про Бату чи Берке. Георгій Пахімер приписував підкорення тохарців (тобто куманів) Ногаю (4, 211). Нікіфор Григора стверджував, що народи Північного Причорномор'я було підкорено Телебугою (11, 34–35). Завоювання монголами степів між Дністром та Дунаєм не могло відбутись відразу після монгольського походу в Європу, оскільки Джучиди у 40-х рр. ХІІІ ст. були зайняті боротьбою за великоханський престол із Угедейдами та Чагатаїдами (14, 84–100), а у 50-х рр. загострились суперечності між самими Джучидами, а також тривала війна з Галицько-Волинським князівством (5, 344–351).

Посилення золотоординського впливу у межиріччі Дунаю та Дністра слід пов'язувати з першим походом Джучидів на Балкани. Щодо датування останнього, серед дослідників виникли розбіжності. Арабські хроністи схильні вважати, що ініціатива балканського походу належала Берке або Мунке-Темуру (Менгу-

Тимуру). Ібн аль-Фурат повідомляв, що події мали місце раніше липня 1265 р. (16, 358). Ан-Нувайрі та ал-Айні відносили похід золотоординців до 1269–1270 рр. (16, 153–154, 511). Ібн-Халдун згадував про нього під 1271–1272 рр. (16, 380).

Більшість науковців вважає, що перший похід на Балкани відбувся у 1265 р. (8, 193; 1, 117; 12, С37–38). М. Веселовський стверджував, що він мав місце у 1270 р. (2, 40). А. Насонов припустив, що відбулось два походи на Візантію (10, 221–222). Однак у першій половині 60-х рр. XIII ст. золотоординці не могли воювати з візантійцями, оскільки тоді Джучиди вели боротьбу за спадок великих ханів з Толуїдами та Чагатаїдами (16, 73–75, 151–153, 204, 276, 380, 508–510; 15, 68, 73, 81, 91–92). Участь у ній золотоординців припинилась лише наприкінці десятиліття. Золотоординські хани не могли, воюючи на два фронти, займатися ще й балканськими справами. Куманію було включено до складу Золотої Орди на початку 70-х рр. XIII ст.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ангелов Д., Чолпанов Б. **Българска воената история: от втората четвърт на X до втората половина на XV в.** София, 1989.
2. Веселовский Н.И. **Хан из темников Золотой Орды Ногай и его время.** Петроград, 1922.
3. **Летопись великого логофета Георгия Акрополита.** Санкт-Петербург, 1863.
4. **Георгий Пахимер. История о Михаиле и Андронике Палеологах.** Т. 1. Царствование Михаила Палеолога. 1255–1282. Санкт-Петербург, 1862.
5. Головка О.Б. **Корона Данила Галицького: Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя.** Київ, 2006.
6. Голубовский П. **Печенеги, торки и половцы до нашествия татар. История южнорусских степей IX-XIII вв.** Киев, 1884.
7. **Джиованни дель Плано Карпини. История монгалов. Гильом де Рубрук. Путешествие в восточные страны.** Москва, 1957.
8. Егоров В.Л. **Историческая география Золотой Орды в XIII-XIV вв.** Москва, 1985.

9. *Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. Государства и народы Евразийских степей. Древность и средневековье.* Санкт-Петербург, 2004.

10. *Насонов А.Н. Монголы и Русь. История татарской политики на Руси.* // Свод *Bibliotheca Gumilievica*. Серия альманахов П. “Арабески истории”. – Вып. 3–4. “Русский разлив”. Т. 1. Москва, 1996.

11. *Римская история Никифора Григоры, начинающаяся со взятия Константинополя латинянами.* Т. 1 (1204–1341). Санкт-Петербург, 1862.

12. *Параска П.Ф. Внешнеполитические условия образования Молдавского феодального государства.* Кишинев, 1981.

13. *Радойичич Г.С. Пандехово сказание 1259 г. (О Византии, татарах, куманах, русских, венграх, сербах, болгарях)* // **Труды отдела древнерусской литературы института русской литературы.** Т. 16. Ленинград, 1960.

14. *Романив В.Я. Бату хан и центральное монгольское правительство: от противостояния к соправительству.* // **Тюркологический сборник/ 2001: Золотая Орда и ее наследие.** Москва, 2002.

15. **Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды.** Т. II: Извлечения из персидских сочинений, собранные В.Г. Тизенгаузенем и обработанные А.А. Ромаскевичем и С.Л. Волиным. Москва-Ленинград, 1941.

16. *Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой орды.* Т. I.: Извлечения из сочинений арабских. Санкт-Петербург, 1884.

Сикало О.С. (м. Харків)

ІРАНО-ТЮРКОМОВНІ НАРОДИ ЯК ПОСЕРЕДНИКИ У ПОШИРЕННІ КУЛЬТУРИ НАРОДІВ СЕРЕДНЬОГО СХОДУ СЕРЕД ПІВДЕННОЇ ЧАСТИНИ СХІДНИХ СЛОВ'ЯН ЗА ЧАСІВ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Контакти слов'ян Північного Причорномор'я та ірано-тюркомовних народів Середнього Сходу встановились ще за часів глибокої давнини.

Протягом кількох тисячоліть предки східних слов'ян перебували під впливом народів спершу іранського, а згодом – тюрк-

ського походження. Причому за часів середньовіччя активними посередниками у поширенні досягнень культури серед південної частини східних слов'ян і іраномовних народів Середнього Сходу були тюркомовні племена Євразійського степу.

Відомо, що ранніми сусідами слов'ян були іранці, які мешкали за історичних часів або незадовго до цього на південний схід від слов'ян. Найдавнішими народами Північного Причорномор'я, про які залишилися відомості в писемних джерелах, були скіфи. Що ж до їхньої мови, то вже давно доведена іраномовність цієї етнічної групи. Мова скіфів за давніх часів була подібною до мови персів, мідійців та інших народів Давнього Ірану.

З розвитком подальших історичних зв'язків між слов'янами Русі та України і іраномовних народів, а саме – персів, таджиків, согдійців та хорезмійців у період раннього середньовіччя поглиблювались і культурні взаємодії цих народів.

У VIII–X ст. територія сучасної України входила до складу Хозарського каганату, південні кордони якого межували з Абасидським халіфатом, де перська верхівка відігравала провідну роль. Археологічні знахідки свідчать про певний розвиток торговельних відносин, а, отже, і культурного взаємовпливу між Хозарією та Абасидським халіфатом, і відносини між цими народами мали мирний характер.

Кочові тюркомовні племена, які з'явилися на території України (а саме в її степах) у так званий печенізько-половецький історичний період (XI–XIII ст.), були посередниками в торговельних та культурних (включаючи мовні) контактах між південною частиною східних слов'ян та іраномовним світом.

У період пізнього середньовіччя (а саме – в XIII–XIV ст.) носіями перської культури серед українців могли бути турки та кримські татари, оскільки обширні землі Північного Причорномор'я входили до складу Османської імперії за часів пізнього середньовіччя. Контакти південної частини східних слов'ян та іраномовних народів в XI–XVI ст. заслуговують на увагу особливо через активні взаємопереміщення по територіях їхнього мешкання.

Багатолітня взаємодія східних слов'ян та ірано-тюркомовних племен (а пізніше – народів) залишила помітний слід у багатьох проявах життя та діяльності вищезазначених народностей: в їхньому етногенезі та культурі, архітектурі, орнаменті та елементах

матеріальної культури, у використанні деяких предметів домашнього побуту та одягу, в окремих деталях церемоніалів, звичаїв та традицій.

Порівняльний аналіз релігійних вірувань виявляє схожі елементи домонотеїстичних релігій в віруваннях населення Південної Русі та іраномовних народів Середньої Азії та Ірану.

На особливу увагу заслуговує вплив традицій іраномовних народів Середнього Сходу на розвиток фольклору та літератури Південної Русі та України; а також взаємопереплетення термінології обох мов, особливо – іранські запозичення в лексиці давньоруської та української мов.

Самобутня культура слов'ян поглинала елементи інших культур, що надходили зі Сходу і, переробляючи їх, збагачувалася й підіймалася на нові ступені свого розвитку.

На сучасному етапі розвитку зв'язків між Україною та Іраном в галузі політики, економіки і, особливо, в культурній сфері, питання вивчення коренів встановлення стійких взаємовідносин і наслідок взаємовпливу цих народів стає особливо актуальним. В процесі вивчення історико-культурного взаємопереплетення слов'ян та іраномовних народів висвітлюються питання слов'яно-іранських лексичних відносин, що здебільшого знаходять відображення, як зазначалось вище, у літературі та фольклорі і мають глибоке наукове значення для вивчення культурно-матеріального та духовного розвитку обох народів протягом їхнього становлення в загальному історичному процесі.

СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ТА ЕКОНОМІЧНІ ПРОЦЕСИ В КРАЇНАХ СУЧАСНОГО СХОДУ

Барвінський І.І. (м. Одеса)

РОЗПАД СРСР ТА РЕЗУЛЬТАТИ ПЕРЕРЕЗПОДІЛУ ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНОГО ВПЛИВУ В ЧОРНОМОРСЬКОМУ РЕГІОНІ НА ПОЧАТКУ 90-Х рр. ХХ ст.

Геополітика в Чорноморському регіоні завжди була актуальним питанням історії. Під час «холодної війни» контроль над цією зоною здійснювався СРСР та його союзниками з одного боку, і Туреччиною, як країною, що входила в НАТО – з іншого боку. СРСР домінував у Чорному морі, оскільки володів найбільшим флотом і контролював понад 70 % берегової лінії.

Розпад СРСР призвів до змін геополітичної системи у Чорноморському регіоні. Колишні союзники СРСР з Варшавського договору Болгарія і Румунія вступили до НАТО, а величезну берегову лінію радянського чорноморського узбережжя було розділено між новоствореними державами. У результаті змін Росії відійшла невелика ділянка між Сочі й Азовським морем, на межі з Україною. Берегова лінія є майже непридатною для розташування великих бойових кораблів. У найбільшому порту Новоросійська флот володіє лише двома причалами, а у штормову погоду кораблі слід виводити у відкрите море, щоб їх не розбило об стінку причалу. Моли і хвилерізи Новоросійського порту захистити їх не можуть. Згідно з угодою між Україною і Росією, підписаною у 1997 р., російський флот продовжує базуватись у м. Севастополь до 2017 р.

Розпад СРСР значно посилив геополітичну значимість Туреччини, яка має виключно важливе географічне положення. Крім виходу до Чорного моря, Туреччина має виходи до Мармурового, Егейського та Середземного морів, а також контролює протоку Босфор, яка відкриває вихід з Чорного до Середземного та Індійського океану через Дарданелли.

Корабельний склад МВС Туреччини налічує 121 корабель основних класів (17 підводних човнів), 5 ескадрених міноносців, 5 фрегатів УРО, 11 фрегатів, 5 сторожових кораблів, 43 десантні кораблі, 7 мінних загороджувачів, 26 тральщиків, 1 патрульний корабель), 83 бойові катери (18 ракетних, один артилерійський, 3

торпедних, 21 сторожовий, 33 десантних, 7 тральщиків) і 101 допоміжне судно. Ця кількість є меншою, ніж у російського військового флоту (на 2003 рік – 297 кораблів, підводних човнів і катерів), але ВМС РФ постійно скорочуються, а турецькі – зростають. За бойовими можливостями Чорноморський флот вже вдвічі-тричі поступається турецькому (1 с. 15)

Також протягом останніх років спостерігається динамічний розвиток турецької економіки. Не випадково у 2001 р. Світовий банк визнав Туреччину одним з 10 нових «велетнів світу», економіка яких має найбільший потенціал для розвитку.

Надзвичайно активна та справді різновекторна зовнішня політика допомогла Туреччині стати посередником між Сходом і Заходом. Це підтверджує й російський політолог Данілов В.І.: “Вивчаючи політику Туреччини в Закавказзі, Середній Азії на Балканах і Близькому Сході слід відзначити прив’язаність її інтересів до глобальної стратегії атлантизму. Відомо, що однією пріоритетних задач зовнішньої політики Туреччини є місія “міст” між Сходом і Заходом” (2. с 121).

Грузія отримала 308 км берегової лінії з морськими портами в Батумі, Сухумі і Поті, проте затяжний грузино-абхазський конфлікт стримує динамічний розвиток та інтеграційні процеси у цьому регіоні. Також відносини Грузії та Росії залишаються досить напруженими. Ряд російських політиків виступає з досить гострими заявами щодо Грузії. Зокрема, віце-спікер Російської Державної Думи В. Жириновський, обговорюючи проблему боротьби з тероризмом у Панкінській ущелині в Грузії заявив: “Знаючи про подвійність стандартів та лицемірство Тбілісі, Росії у цій ситуації доцільно розробити графік майбутньої військової операції, з урахуванням насамперед внутрішніх інтересів Росії, який також міг одержати підтримку Вашингтона” (3. ст. 15).

Україна, на відміну від Росії, одержала 2900 км (включаючи берег Азовського моря) з високо розвинуеною береговою інфраструктурою у містах Одеса, Миколаїв, Маріуполь, Херсон, Іллічівськ та ін, а також основну військово-морську базу у м. Севастополь із зручними позиціями для військових маневрів і бухтами та причалами для базування великої кількості бойових кораблів.

У результаті довгого і складного процесу поділу Чорноморського флоту з Росією, Україна на сьогоднішній день має лише 32 бойові кораблі і 54 суден забезпечення та допоміжних суден і один

підводний човен “Запоріжжя”. Також, через великі борги за російський газ, змушена була віддати в оренду до 2017 року для базування російського флоту військово-морську базу у м. Севастополь.

Однак, завдяки великій протяжності берегової лінії, зручним портам та ефективній морській політиці, в Україні є перспектива стати стратегічним партнером у Чорноморському регіоні.

Якщо раніше основні вектори української зовнішньої політики було спрямовано на Захід та Росію, то останнім часом все частіше робляться спроби розвитку партнерських відносин на Півдні і Сході.

Особливо помітне зближення відбувається з Турецькою Республікою. Протягом періоду незалежності Президенти України чотири рази (1992, 1996, 1999, 2000 рр.) відвідували Туреччину з офіційним візитом, а Президенти Турецької республіки тричі (1991, 1994, 1998 рр.) здійснювали офіційні візити до України (4. ст. 6).

За словами Надзвичайного і Повноважного Посла України в Турецькій Республіці Ігоря Дольова, “у рамках міжнародних організацій Україна і Турецька Республіка з багатьох питань виступають нерозривним тандемом у відстоюванні обопільних інтересів.” (5. ст. 5).

1. *Греchanінов В.О.* Чорноморські проблеми України // **Політика і Час.** 2005, №8.

2. *Данілов В.І.* Новая политика Турции в Тюрских республиках Средней Азии и Закавказья // **Взаимоотношения народов России, Сибири и стран Востока.** Москва – Иркутск. 1997.

3. *Жириновский В.В.* Россия в системе современных международных отношений // **Власть.** 2002. №9.

4. *Моцик О.Ф.* Чорне море єднає нас // **Політика і Час.** 2001. №7.

5. *Долгов І.О.* Не лише Чорне море єднає нас // **Політика і Час.** 2003. №1.

Боярська З.І. (м. Київ)

РОЗВИТОК ІСЛАМСЬКОЇ БАНКІВСЬКОЇ СИСТЕМИ ЯК ПРОЯВ ПОСИЛЕННЯ РОЛІ МУСУЛЬМАНСЬКИХ КРАЇН У СВІТОВИХ ЕКОНОМІЧНИХ ПРОЦЕСАХ

Характерною особливістю сучасної світової економіки є суспільний розвиток та поширення ісламського банківського капіталу.

На сьогодні ісламські банківські операції здійснюються майже у 100 країнах світу і за своїм обсягом досягають 300 млрд. доларів США, а за темпами зростання дорівнюють 15% щорічно. За прогнозом президента Фінансового Дому Перської затоки Е. Джанахі, ісламський банкінг у 2010 р. становитиме за обсягом 500 млрд. дол. США (Islamic banking growing fast // Bahrain Tribune, 2006, November, 6).

В основі цієї тенденції – глибокі зміни в економічному розвитку країн Ісламського світу, насамперед – розташованих на Близькому і Середньому Сході. Внаслідок надзвичайно сприятливої економічної кон'юктури, спричиненої високими цінами на енергоносії, країни Арабського Сходу (передусім – Перської затоки) переживають період приголомшуючого економічного буму і нині входять до групи тих країн, що розвиваються і мають найвищі темпи економічного зростання. Як зазначають аналітики, арабські країни Перської затоки незабаром можуть увійти до так званої групи БРІК – Бразилії, Росії, Індії та Китаю. Сьогодні країни, що входять до Ради співробітництва арабських країн Перської затоки, мали ВВП в обсязі 553 млрд. дол. США у 2005 р. Для порівняння, у цьому ж році ВВП Бразилії становив 794 млрд., Індії – 786 млрд., Росії – 764 млрд. та Китаю – 2,2 трл. дол. США (GCC countries “next emerging market” // Gulf Daily News, 2007, February, 24). За таких темпів економічного зростання арабських країн Перської затоки вони можуть швидко досягнути рівня розвитку країн-членів групи БРІК, фактично увійти до неї, і в такому разі аббревіатуру БРІК буде замінено на БРІКА.

За даними Світового банку, протягом останніх трьох років експорт нафти з групи арабських країн, до якої входять Саудівська Аравія, Об'єднані Арабські Емірати, Кувейт, Катар, Лівія та Оман подвоївся, темпи їхнього економічного зростання на 2005 р. становили в цілому 6% – порівняно з 3,5% у 90-ті роки.

Зазначені арабські країни здійснюють довгострокові стратегії свого розвитку, основний напрям яких полягає у кваліфікованому використанні великої маси нафтодоларів для масштабної диверсифікації своєї економіки, в тому числі і для перетворення цих країн на новий міжнародний центр фінансового капіталу, переважна частина якого існує на принципах ісламської економічної моделі, тобто базується на ісламському праві – шаріаті.

Основні інструменти та операції, які використовуються в ісламській фінансовій системі – “мурабаха”, “іджара”, “мушарака”, “мудараба”, “ліара”, “такафул”, “сукук” та інші є еквівалентними до нині існуючих у міжнародній фінансовій системі, однак, дозволяють уникнути таких несумісних із ісламом речей, як лихварський відсоток, визнання грошей товаром тощо.

Велике значення у зростанні ролі ісламського капіталу у світовій економіці має комплекс чинників, пов’язаних із сучасними демографічними, соціальними, політичними та ідеологічними процесами в Ісламському світі. Тут – і швидке зростання мусульманського населення в світі (в тому числі – в Європі та Північній Америці) яке є основним клієнтом ісламських банків. Особливе значення має процес перетворення Ісламського світу на активного суб’єкта світової політики та економіки, який намагається формувати і реалізувати свою власну політику, вчитися відстоювати власні інтереси.

На сьогодні головними центрами ісламського банківського капіталу стали такі арабські країни Перської затоки, як Бахрейн, Катар та Об’єднані Арабські Емірати. Другим центром ісламського фінансового капіталу у Південно-Східній Азії стала Малайзія.

Основними особливостями нинішнього етапу розвитку ісламської банківської системи є, по-перше, перехід до планування та реалізації масштабних проектів, що дозволить вивести розвиток ісламського банкінгу на якісно новий щабель, а, по-друге – стрімке поширення ісламських банківських структур за межами Ісламського світу, насамперед – у Європі, США, в Азійсько-Тихоокеанському регіоні.

Так, наприклад, одна з найбільших у світі нафтових компаній, саудівська “Арамко” планує здійснити позику за шаріатом у розмірі 50 млрд. дол. США, а Катар і Кувейт планують випустити ісламські облигації- “сукук” на 60 та 64 млрд. дол. США – для забезпечення своїх енергетичних проектів. Ісламський фінансовий капітал розпочав активну співпрацю з такими світовими брендами, як „Тойота Мотор”, „Самсунг Електроніка”, „Чайна Мобіл” та інші.

Швидко розвивається використання ісламського банківського продукту в західних країнах. Ісламські підрозділи мають провідні західні банки “АБН Амро”, “Сосьєте Женераль”, “Голден Сакс”, “Джей Пі Морган Чейз”, “Сіті Банк”, “Дойче Банк” та

інші. Своєрідним західним центром ісламських фінансів стала Велика Британія, чому у вирішальній мірі сприяє економічна політика британської влади. Так, під час проведення у Лондоні Європейського ісламського фінансового самміту (січень 2007 р.) міністр економіки країни Е. Боллс заявив про наміри уряду країни ініціювати прийняття низки законопроектів, які знімуть усі перепони на шляху розвитку у Великій Британії ісламських фінансів. Ці наміри міністра економіки країни повністю підтримує канцлер Казначейства Г. Браун, який розробив план перетворення Великої Британії на “ворота для ісламських фінансів” (UK to be “Islamic finance gateway” // The Guardian, 2006, June, 13).

Подальший розвиток співробітництва України з країнами Близького і Середнього Сходу закономірно ставить питання про початок роботи з ісламським банківським капіталом. У цьому контексті потрібно готувати необхідну нормативно-правову базу, кадри фахівців, вивчати та переймати досвід країн Західної Європи.

Вишнеvsька І.Г. (м. Київ)

НА ШЛЯХУ ДО РЕФОРМ ОЙКУМЕНИ „РОЗШИРЕНОГО БЛИЗЬКОГО СХОДУ І ПІВНІЧНОЇ АФРИКИ” (GMEI)

1. Проект “Великий Близький Схід” було оприлюднено Дж. Бушем на Стамбульському самміті НАТО в 2004 р. “Об’єктом першорядної уваги став масштабний регіон – від Марокко до Пакистану”(1), тобто регіон, що простягається від Середземного моря до індійського субконтинента. Наразі до ойкумени „Розширеного Близького Сходу та Північної Африки” входять 22 країни Ліги арабських держав, а також Афганістан, Іран, Пакистан і Туреччина.

2. Констатація фактів вказує на соціально-політичну відсталість більшості країн регіону GMEI: близько 70 млн. жителів арабського світу в віці старшому 15-ти років – неписьменні; неосвічених жінок майже вдвічі більше, ніж чоловіків – 46,5% проти 25,1%; «серед вчених у світі лише 1% мусульман: в Ізраїлі більше вчених, ніж у всьому мусульманському світі”(2); в регіоні „щорічно перекладається близько 330 іноземних книг (у 5 разів менше, ніж в одній Греції)”(2); на 1000 осіб припадає лише 18 комп’ютерів (середньосвітовий показник становить 75 комп’ютерів на 1000

осіб); лише 1,6% населення має доступ до Інтернету(3); у Єгипті не може знайти постійної роботи 90% молоді; у Йємені – 60%; у Йорданії, Марокко, Алжирі – 50%.

3. Мусульманський світ розцінив проект Сполучених Штатів „GMEI” таким, що „прагне встановити контроль над енергоресурсами; усунути небажані „американській стороні державні режими та легітимізувати військову присутність США в регіоні”-(1).

5. За теорією С. Хантінгтона, „ісламський виклик” виражається у всеосяжному культурному, соціальному й політичному ісламському відродженні запереченні західних цінностей та інститутів”. Таким чином, виправдовуються недемократичні методи правління, жорсткі вимоги щодо норм поведінки громадян. Стає легітимною смертна кара за такі провини: скоєння пожежі (Марокко); забруднення повітря або води з тяжкими наслідками (Йємен); підробка офіційних документів (Ірак); подружжя невірність з боку дружини (Іран, ОАЕ, Саудівська Аравія); проституція (Іран); гомосексуалізм (Іран); вживання вчетверте їжі, пиття і паління в денний час в період Рамазану (Іран); багаторазове вживання алкогольних напоїв (Іран) (4).

6. У 2004 р. на нараді країн „Групи восьми” (G-8) було прийнято документ „Партнерство заради прогресу й спільного майбутнього в регіоні Розширеного Близького Сходу і Північної Африки”; передбачається реформування судової системи: ЄС сприяє заснуванню Палестинського Конституційного суду і Національного юридичного інституту; Італія опікується судовою системою Афганістану, беручи участь у підготовці кадрів; Великобританія, відповідно, є куратором в Йорданії; Франція – в Сирії.

9. Одним із напрямків діяльності „G-8” є реалізація гендерної програми. США фінансує інститути з підготовки політично освічених жінок для участі у виборах. Усвідомлення власного образу жінками близькосхідного регіону діаметрально суперечить традиційному погляду: 70% мусульманських жіночих імен вказують на „правління” (Сітт аль Кулл – „Та, хто править кожним”)(5).

Муфтії Єгипту, доктор Алі Джамаат, у фатві дійшов висновку: “Жінка може обіймати посаду президента”(6).

11. За Е.Саїдом, причина недовіри арабо-мусульманського сві-

ту до Заходу полягає в „стилях мислення, заснованих на онтологічному й епістемологічному розрізненні „Схід-Захід” (7).

12. В арабській мові існує багато термінів на позначення глобалізації (العولمة, الشؤملة, كوكبي, كوكبة, كوني), що свідчить про інтерес до даного явища; однак небажання запозичувати іноземні слова, глибока рефлексія над поняттям свідчать про наміри арабського світу зберегти культурну своєрідність.

13. В умовах глобалізації спостерігається тенденція залучення до мусульманства корінних німців, французів, італійців та представників інших національностей. У 2000 році вперше в історії людства кількість мусульман перевищила католиків (8). За прогнозами ООН, якщо нинішні тенденції зберезуться, то через 20–25 років кожен третій житель планети буде мусульманином.

14. Відбувається конвергенція несумісних у ідеологічних позиціях течій ісламізму, зокрема – саудівська Ліга ісламського світу, яка об'єднувала консервативно налаштовані просунітські сили, нині координує діяльність саудівських, кувейтських, катарських, еміратських доброчинних організацій; у Народній ісламській конференції співпрацюють просаудівські (ваххабітські) і проіранські (шиїтські) сили.

Отже, парадокси глобалізації є очевидними: з одного боку, відбувається зіткнення цивілізацій – Заходу й Сходу; з іншого – мусульманство інтегрує на Захід. Глобалізація “GMEI” має дуалістичний характер: діалог культур і цивілізацій стикається з політикою подвійних стандартів (наприклад, у питанні набуття державами статусу “ядерних”); прозорі кордони відкривають можливість не лише інтеграції знань, але й поширенню наркобізнесу, незаконній торгівлі зброєю.

1. Долгов І., Зварич В. “Передова країна” у пошуках своєї ідентичності // **Політика і час**. 2004. №7–8.

2. Мирский Г. Исламская цивилизация в глобализирующемся мире // **МЭМО**. 2004. № 6.

3. Выдержка из второго Доклада о человеческом развитии в арабском мире // **Россия в глобальной политике**. 2003. №4.

4. Вишмидт В.В. **Неизвестное в известном**. Ленинград, 1994.

5. Ейкельман Дейл Ф. **Ближний Восток и Центральная Азия** / Перевод П. Шеревери. Киев, 2005.

6. لي جمعة. من حق المرأة تولى رئاسة الدولة! - جريدة الأهرام - القاهرة، ٢٠٠٧م. - ٦ فبراير.

7. Said E. **Orientalism: Western conceptions of the Orient**. Penguin, 1995.

8. Гуревич П. Меняются ценности – меняется эпоха // **Вестник аналитики**. 2006. №4.

Драган П.І. (м. Київ)

ПИТАННЯ БОРОТЬБИ З ТЕРОРИЗМОМ У ЗОВНІШНІЙ І ВНУТРІШНІЙ ПОЛІТИЦІ ЯПОНІЇ

Активізація діяльності терористичних угруповань у постбіполярний час, будучи найсерйознішим викликом національній безпеці, а віднедавна – і глобальній, залежить від поєднання двох факторів. По-перше, від пришвидшення темпів детериторіалізації і втрати значущості часу й простору у міжнародному спілкуванні, та по-друге, вираженої взаємозалежності у світовій політиці та міжнародних економічних відносинах і транскордонності багатьох проблем міжнародного співжиття. Все це значним чином послаблює централізований державний контроль у галузі безпеки і робить асиметричну тактику боротьби вкрай ефективною і дедалі менш ресурсовитратною.

Боротьба з тероризмом стала вагомим аспектом внутрішньої та зовнішньої політики Японії починаючи, з 1960-х років. Загалом її діяльність у цій сфері можна розділити на три періоди:

1. Кінець 1960 – кінець 1980-х років, коли терористична діяльність пов'язувалася передусім з питанням внутрішньої безпеки країни. Антитерористичні заходи мали поодинокий характер і були спрямовані головним чином проти т.зв. «Японської Червоної армії». Розроблявся комплекс заходів для подолання авіатероризму.

2. 1990-ті роки – 11 вересня 2001 року. Внутрішньополітична і зовнішньополітична діяльність однаковою мірою концентрувалися на розв'язанні проблеми. З одного боку, гучно про себе заявила сумновідома релігійна секта «Аум Сінрікьо», активісти якої 20 березня 1995 року в столичному метро заподіяли смерть 12 та отруїли близько 5 тисяч осіб. З іншого – захоплення у заручники дипломатів японського посольства у Перу в грудні 1996 року,

захоплення влітку 1999 року у Киргизстані японських геологів тощо.

Вимушений кардинальний перегляд попередньої практики боротьби сприяв усвідомленню необхідності розробки комплексних заходів. На зламі 1990-х та 2000-х років стали помітними спроби створення єдиного координуючого органу, яким стало Поліцейське управління. У його структурі було створено спецпідрозділ реагування на випадки ядерного, біологічного та хімічного тероризму. Роком пізніше з'явилися і Сили боротьби з кібер-тероризмом.

Паралельно з координацією роботи компетентних силових структур провадилися інформаційно-просвітницька та розвідувальна діяльність. Так, з метою забезпечення безпеки громадян за кордоном було налагоджено канали надання достовірної інформації про ситуацію в тій чи іншій країні, ступені ризику, типові ситуації, що загрожують їхньому життю або майну. При МЗС Японії було створено Відділ збирання та аналізу інформації з тероризму.

Крім того, було започатковано такий важливий напрямок, як участь у міжнародній антитерористичній співпраці, якому особлива увага почала приділятися, починаючи з 2002 року.

3. І, нарешті, заключний період, який триває з 2002 року до сьогоднішнього дня. В антитерористичній проблематиці пріоритет віддано насамперед глобальному і регіональному напрямкам роботи. І, безумовно, активно використовується неформальне співробітництво зі своїм військовим союзником – США – на базі існуючих механізмів і можливостей японсько-американського військово-політичного союзу. Щоправда, не стільки для подолання тероризму, скільки для досягнення інших своїх зовнішньополітичних цілей. До глобального слід відносити співпрацю в рамках ООН та Групи восьми (G8). До регіонального – захист від терористичних атак через співпрацю зі своїми сусідами. Це переважно країни Південно-Східної Азії та Австралія.

Японія свідомо продемонструвала готовність взяти участь у проведенні антитерористичної операції в Афганістані. Це був дуже помітний крок на тлі її попередньої пасивності, зокрема – під час війни у Перській затоці 1990 року. Водночас проводилися консультації по дипломатичній лінії. Тодішній прем'єр-міністр

Дзюнітіро Коїдзумі озвучив свою позицію під час чергових зустрічей учасників АТЕС та АСЕАН+3. Зустріли її похмуро, оскільки сенс її зводився до підтримки дій США на Близькому Сході.

Дещо по-іншому склалися відносини з ЄС, з яким у грудні 2001 року було підписано Декларацію з тероризму. У червні 2003 року разом із Австралією було прийнято Спільну заяву про співробітництво у боротьбі з міжнародним тероризмом. У 2002 році було ратифіковано Конвенцію про подолання фінансування тероризму.

Як бачимо, міжнародний аспект антитерористичної політики Японії з'явився тільки у постбіполярний період. Причому діяльність у цій сфері ставала дедалі масштабнішою. А на заключному, третьому етапі вона виявилась зовсім не реактивною, а навпаки (що є дуже нехарактерним для зовнішньополітичного істеблішменту) – ініціативною. Потрібно визнати й те, що Японія має не одну, а кілька цілей. І демонструє не лише підтримку своєму союзникові США, але поступово розширює рамки діяльності Сил самооборони.

Ігнат'єв П. М. (м. Київ)

РОЗШИРЕННЯ ПІВДЕННОАЗІЙСЬКОЇ АСОЦІАЦІЇ РЕГІОНАЛЬНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА: НАСЛІДКИ ДЛЯ РЕГІОНУ

Нещодавно Південноазійська асоціація регіонального співробітництва відзначила 20-тирічний ювілей. Створення організації, що об'єднала в собі 7 країн Південної Азії, було спричинене низкою чинників, серед яких чільне місце посідало бажання політичних еліт країн Південної Азії „наздогнати” інші регіони Азії, які почали демонструвати високі темпи економічного зростання. Малі країни Південної Азії мали намір нівелювати свою надзалежність від Індії в рамках цього багатостороннього форуму, а Індія – економічно закріпитися на ринках країн регіону, які раніше боялися йти на торговельні поступки офіційному Делі на двосторонньому рівні. Мотиви для політичного керівництва Пакистану зі вступу до організації полягали в бажанні не опинитися в регіональній ізоляції, яка й так існувала – з огляду на специфічне розташування цієї країни на узбіччі півострову Індостан.

Діяльність організації протягом цього часового проміжку може бути охарактеризовано як незадовільну в економічному відношенні, але достатньо ефективну щодо створення власного іміджу у світі. На низьку ефективність роботи ПААРС впливає хронічний індійсько-пакистанський конфлікт, через який її саміти неодноразово відкладались, значна політична нестабільність її членів, побоювання індоцентризму, притаманне всім країнам Південної Азії. Реальний прогрес в діяльності організації полягає в тому, що в її рамках вдалося забезпечити періодичні зустрічі представників виконавчої влади країн Південної Азії, які відбуваються цілком офіційно, а також неформальні консультації, які допомагають зменшити конфліктні ситуації і тертя між країнами. Встановлено також, що ПААРС зуміла стати партнером в діалозі цілої низки інших регіональних та міжнародних організацій.

Із створенням організації ПААРС очікуваного приросту інвестицій із зовні регіону так і не відбулося. Це сталося тому, що Південна Азія має досить низький коефіцієнт людського розвитку й накопичень, вона є схильною до руйнівних природних катаклізмів, обділеного комерційними запасами енергоносіїв, вирізняється наявністю великої кількості конфліктних зон, в регіоні перманентно відчувається загроза ядерної війни, відбувається постійна гонка ракетних і ядерних озброєнь, спостерігається транскордонний тероризм. Низькими залишаються й обсяги торговельно-інвестиційного обміну між членами організації. Це було спричинено низкою негативних чинників, серед яких зазначимо недиверсифікованість структури експорту країн півострова Індостан, аграрний характер економік, значний відсоток бідного й неосвіченого населення з мінімумом грошових накопичень, недосконалу транспортну інфраструктуру та відсутність розгалужених транспортних коридорів між країнами, домінування тіньових торговельних операцій внаслідок постійної напруги між членами організації.

За таких умов не могло бути й мови про розширення ПААРС за рахунок сусідніх країн, бо стабільності не було всередині самої організації. Зокрема, через внутрішні суперечки не відбулися заплановані саміти в 1989, 1992, 1994, 1996, 2000 та 2003 роках. Надзвичайно важливий 13-тий саміт також двічі переносився через азійське цунами 2004 року та політичну нестабільність у Непалі. Спостерігачі ставили під сумнів не лише можливість роз-

ширення організації, але й подальші перспективи її існування. В цьому контексті суттєво змінив статус ПААРС без перебільшення історичний 13-тий саміт, що все-таки відбувся в столиці Бангладеш місті Дакка з 11 по 13 листопада 2004 й ознаменувався прийняттям кількох важливих, але доволі несподіваних рішень. Насамперед – щодо повноправного членства Афганістану в організації та надання КНР та Японії статусу спостерігачів. Це засвідчило, що у ПААРС починає формуватись новий імідж на міжнародній арені, і вона виглядає вже більш перспективною для країн з-поза меж регіону.

Прийому Афганістану та двох спостерігачів передувала складна дипломатична гра. Непал та Пакистан підтримали надання статусу спостерігача для КНР як великого географічного сусіда країн Південної Азії, а Індія, яка стала членом Шанхайської організації співробітництва, не змогла протистояти узгодженій позиції обох країн. Застосування права вето Індією засвідчило б її невпевненість в ролі регіонального лідера, зробило б офіційний Пекін антогоністом і сприяло б його подальшому зближенню з Бангладеш та Пакистаном на противагу Індії. Так ризикувати політична еліта Індії, яка з 2003 року старанно налагоджує відносини з КНР, не могла. У відповідь офіційне Делі пролобіювало прийняття до організації в якості спостерігача Японії, що було, вочевидь, зроблено на противагу Пекіну. Для Індії Японія є важливим політичним партнером ще з середини 90-х років минулого століття, коли в рамках політики «Погляду на Схід» прем'єр-міністра Рао обидві країни суттєво зблизились між собою. Прийняття Японії до лав ПААРС означало також визнання її суттєвої донорської допомоги найменш розвиненим країнам півострову Індостан.

Найбільше питань у експертів викликає вступ до ПААРС Афганістану. За аналогією з сусідньою АСЕАН, Афганістан порівнювали з новим членом цього угруповання М'янмою – нестабільною «фрагментованою» країною, найбільшим експортером психотропних речовин із району «Золотого трикутника». Афганістан, продуктивні землі якого вкрито старою радянською технікою, мінами та снарядами, а уряд не контролює значні райони території країни, де вирощуються наркотичні культури, може принести значну нестабільність і до ПААРС. Інші експерти переконані, що на цей крок варто дивитись в перспективі, адже країна може виграти

від вступу до організації і своїм членством залучить до регіону нових міжнародних донорів. Тим більше, що через своє географічне розташування Афганістан завжди виступав претендентом номер один на вступ до організації, але не міг цього зробити через громадянську війну.

Серед країн-членів не було єдності щодо прийняття Афганістану. Так, Індія сподівається, що членство Афганістану дасть змогу боротися з виявами тероризму та інфраструктурою терору на його території завдяки колективним акціям країн ПААРС, її політична еліта також розраховувала підтримати пост-талібанівський Афганістан як країну, що має вихід до енергоносіїв Центральної Азії, які може бути з часом утилізовано Індією. Пакистанська політична еліта розраховувала у такий спосіб відновити втрачені після 2001 року стратегічні позиції в Афганістані, перетворивши свою територію на основний транзитний шлях для афганських товарів та закріпивши за собою статус найбільшого торговельно-інвестиційного партнера Афганістану. Непал та Бангладеш, які належать до категорії найменш розвинених країн (least developed countries), побоюються, що відстала економіка великого Афганістану буде перетягувати на себе всі ресурси з малих фондів розвитку ПААРС. Але в будь-якому разі прийняття до організації Афганістану позитивно вплине на цю країну, на порядку денному якої гостро стоїть повоєнна відбудова.

Кіпцар І.А. (м. Краматорськ)

ДІЯЛЬНІСТЬ СПІЛЬНОЇ УКРАЇНСЬКО-КИТАЙСЬКОЇ КОМІСІЇ З НАУКОВО-ТЕХНІЧНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА ЯК ФАКТОР ОПТИМІЗАЦІЇ ДВОСТОРОННІХ ВІДНОСИН УКРАЇНИ І КНР НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

Українсько-китайські відносини наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. набувають все більшого значення та масштабності. На тлі цього науково-технічне співробітництво двох країн позиціонується як ключова та дуже перспективна складова. Все це забезпечило надання значної уваги відносинам між Україною та КНР в цій галузі з боку обох урядів.

27 квітня 1992 року в м. Києві було підписано Угоду між Урядом України та Урядом КНР про науково-технічне співробітництво, а 31 жовтня 1992 року – створено Міжурядову українсько-китай-

ську комісію з питань торгівельно-економічного співробітництва, в рамках якої почала працювати Комісія з науково-технічного співробітництва. Її діяльність стала значним фактором оптимізації та поживлення відносин України та КНР в науково-технічній сфері.

На знак виконання «Угоди про науково-технічне співробітництво між Урядом України та Урядом Китайської Народної Республіки», в червні 1997 року в м. Пекіні відбулося перше засідання Комісії з науково-технічного співробітництва. У ході роботи сторони розглянули та узгодили «Положення про Комісію з науково-технічного співробітництва між Україною та Китайською Народною Республікою», а також розглянули 14 спільних проєктів (1, 30).

У вересні 1998 року в м. Києві відбулося друге засідання Комісії, в ході якого було розглянуто та взято до виконання 36 спільних проєктів. У зв'язку з обмеженням в Україні фінансування міжнародного науково-технічного співробітництва, фінансова підтримка цих проєктів здійснювалася лише китайською стороною (2, 14).

У травні 2000 р. у м. Пекіні відбулося третє засідання Комісії. В ході цього заходу сторони розглянули і затвердили 17 нових проєктів, запропонованих українською та китайською сторонами, які було відібрано за результатами проведеного конкурсу. Міністерство освіти і науки України у 2000 році повністю профінансувало всі 17 проєктів.

Також у ході роботи Комісії було досягнуто домовленостей стосовно участі України на пільгових умовах у виставці «Тиждень високих технологій в Пекіні». У травні 2001 р. Міністерство освіти і науки України підготувало експозицію та взяло участь у зазначеній виставці. Під час її проведення українська делегація відвідала м. Янтай (провінція Шаньдун), де мала зустріч з керівництвом показової бази співробітництва з країнами СНД у галузі високих технологій. Враховуючи важливість питання, українська сторона запропонувала розширити українсько-китайське співробітництво в галузі високих технологій та уклала договір про співробітництво з Янтайською показовою базою, в якому було визначено основні напрями співробітництва, а саме: інформаційні технології; нові матеріали і речовини; біотехнології; тонкі хімічні технології.

На знак виконання плану заходів Третього засідання комісії, у травні 2002 року в м. Пекіні відбувся «Тиждень високих технологій», під час якого було презентовано розробки 7 наукових установ та вищих навчальних закладів МОН України.

Офіційна делегація МОН України на чолі з Державним секретарем В.О. Зайчуком провела зустріч з керівництвом м. Харбін щодо відкриття «Зваркограду» (українсько-китайського дослідного центру зварювання) у м. Харбін (провінція Хейлунцзян). Під час перебування делегації МОН України в КНР було підписано Угоду між Урядом провінції Цзілінь та Міністерством освіти і науки України про науково-технічне співробітництво.

З 14 до 21 вересня 2002 року в Києві відбулося 4-те засідання українсько-китайської Комісії з науково-технічного співробітництва, за результатами якого було затверджено Програму науково-технічного співробітництва. В рамках програми 15 проектів було прийнято до спільного фінансування на 2002-2003 роки, іншим 50 проектам надано статус міжнародних.

З 30 березня до 7 квітня 2004 р. в Пекіні та Шанхаї відбулося 5-те засідання українсько-китайської Комісії з питань науково-технічного співробітництва. Під час засідання Комісії було затверджено перелік із 16-ти двосторонніх наукових проектів для спільного фінансування, ухвалено рішення щодо проведення Днів науки і техніки України в КНР (у червні 2004 р. у м. Харбін, провінція Хейлунцзян, і в м. Чанчунь, провінція Цзілінь), а також скоординовано дії щодо подальшого розвитку співробітництва в рамках Українсько-китайського технопарку в м. Цзінань, провінція Шаньдун.

В ході роботи Комісії українська делегація відвідала м. Шанхай, де провела переговори з представниками Комітету з питань науки і техніки з мерією міста, ознайомилась з роботою Шанхайського інституту кераміки (провідний заклад Китаю з питань матеріалознавства), Шанхайського центру з питань трансферу технологій “Ко-Вай”. В ході візиту було досягнуто домовленостей щодо розширення співробітництва між українськими та китайськими науковими закладами, обговорено питання проведення Днів науки і техніки України в м. Шанхай в листопаді 2005 р., під час міжнародної Шанхайської виставки. Було також започатковано співробітництво між Київським Державним центром науково-

технічної та економічної інформації та Шанхайським центром з питань трансферу технологій “Ко-Вай”.

Таким чином, вищенаведені приклади дуже красномовно свідчать, що створення та подальша діяльність Комісії дійсно були фактором оптимізації та інтенсифікації українсько-китайських відносин на сучасному етапі.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Науково-технічне співробітництво** (24 січня – 24 листопада 1995). – Управління державного архіву МЗС України. – Спр. 25 (290), оп. КНР, 1995.

2. **Науково-технічне співробітництво** (23 березня – 27 жовтня 1998). – УДА МЗС України. – Спр. 61 (290), оп. КНР, 1998.

Крисенко Д.С. (м. Київ)

ІРАК У СИСТЕМІ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ США (1991–2003)

Історія міжнародних відносин належить до числа найбільш актуальних та досліджуваних у світовій історіографії. Кін. XX – поч. XXI ст. увійшли в історію як період становлення нового світового порядку, заснованого на домінуванні США як єдиної наддержави. В цьому контексті особливого значення набуває дослідження історії міждержавних взаємовідносин останньої з державами Перської затоки, насамперед – з Іракською республікою.

Поворотним пунктом в історії взаємовідносин двох держав стала війна у Перській затоці 1990–1991 рр., в ході якої Ірак зазнав поразки. Прямим наслідком цього стало встановлення військового контролю США над регіоном Перської затоки. Попри той факт, що більшу частину збройних сил Іраку було знищено, проти нього було введено систему економічних санкцій, а для контролю над виконанням усіх пунктів резолюцій ООН було створено Комітет із санкцій. Одним з пунктів політики США в Іраку стала також підтримка першими антиурядової опозиції та курс на розкол у цій країні.

Перемога В.Клінтона на президентських виборах 1993 р. істотним чином не вплинула на курс зовнішньої політики США щодо Іраку. Вимоги до Багдаду з боку Вашингтону не змінились, проте вони стали ще більш жорсткими та безапеляційними. Основою

зовнішньої політики США стала «доктрина Клінтона», мета якої полягала у монополізації Вашингтоном права прийняття рішень в усіх міжнародних ситуаціях (1, 22). Практичним втіленням цього стала серія так званих «профілактичних» авіаударів по Іраку, коли його президент Саддам Хусейн відмовляв у співпраці спецкомісіям ООН (1998, 1999), порушував кордони заборонених зон на півночі та півдні Іраку (1996) або робив спроби передислокації військ (1997). В усіх випадках рішення про ці дії було прийнято Вашингтоном одноосібно, без залучення світової спільноти (2, 387). Завдання американської дипломатії щодо Іраку було окреслено держсекретарем М. Олбрайт у березні 1997 р. в доповіді «Збереження принципів та гарантування стабільності – основа політики США проти Іраку»:

- «продовжувати тісну співпрацю у нашому альянсі;
- залишити в регіоні американський військовий контингент для захисту від можливої іракської агресії;
- постійно підтримувати територіальний суверенітет Кувейту;
- надати повну дипломатичну підтримку для праці спецкомісії ООН та комісії МАГАТЕ;
- наполягати на тому, щоб всі дипломатичні інструменти та санкції ООН продовжували діяти;
- продовжувати підтримувати іракську опозицію;
- продовжувати надавати фінансову допомогу населенню північного Іраку» (3, 29).

Одним з основних документів, які регламентували концептуальні засади політики США в Іраку, став закон «Про визволення Іраку», який було підписано В. Клінтоном в листопаді 1998 р. Суть цього закону зводилась до необхідності усунення Саддама Хусейна від влади.

Президент США В. Клінтон у доповіді «Американська зовнішня політика у XX столітті» від 26 лютого 1999 р. наголосив, що тиск на Ірак пов'язано, насамперед, із необхідністю знищення іракських арсеналів зброї масового знищення (4, 10).

Після атак 11 вересня 2001 року Вашингтон взяв курс на вирішення «іракського питання» шляхом військового вторгнення, яке здійснив на практиці у березні 2003 року (5).

Таким чином, можна стверджувати, що курс зовнішньої політики в період 1991–2003 рр. еволюціонував від обмеженого

дипломатичного тиску до всебічного тиску та спроб вирішення існуючих суперечок військовими методами.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Шаклеина Т.Г.* «Доктрина Клінтона» и будущее внешней политики // **США: экономика, политика, идеология.** 1998. №5.
2. *R. Freedman.* **American Policy toward Middle East – Mediterranean Security into the coming millennium.** Carlsle. 1999.
3. *Олбрайт М.* Испытание американской внешней политики // **Компас.** 1998. №45.
4. Выступление президента США Клінтона // **Компас.** 1999. №11.
5. **The Sunday Times,** 27.10.2001.

Лобанова (Тортика) М.В. (з. Харьков)

«ВОСТОЧНЫЙ ВОПРОС» НА БАЛКАНАХ В СОЦИОКУЛЬТУРНОМ КОНТЕКСТЕ «АЗИАТСКОГО» И ЗАПАДНОЕВРОПЕЙСКОГО СОЦИАЛИЗМА МАРКСИСТСКИХ ПАРТИЙ БОЛГАРИИ.

Обращаясь к анализу различных типов разрешения «Восточного вопроса» на Балканах, то есть, буквально прикасаясь к этому крайне уязвимому европейскому «подбрюшью», как образно называл его У. Черчилль, нельзя говорить о непосредственной исторической интерпретации проблемы без учета ее глубинных, нередко игнорируемых историками социокультурных аспектов. Основной задачей, в предлагаемом историческом контексте, становится анализ турецкого культурно-политического влияния на разрешение «восточного вопроса» и «македонской проблемы» в частности, а так же часто не совпадающие с традиционным культурным полем сложнейшие аспекты модернизации, характерные как для самого Балканского региона, так и для Османской империи в целом.

Вопрос о модернизации или вестернизации, в общем виде, представляется как процесс «...переноса европейский институтов в другие части света...» (об этом пишет, отмечая основные аспекты модернизации, Дж. Джермани в своей работе «Модернизация и урбанизация»). При этом указанный процесс охватывает все

направления общественной жизни: экономические, политические, социальные и культурные. Особое внимание проблеме модернизации уделял А. Тойнби, который подробно выделял принципы привоя «инородной» цивилизации (анализ осуществлялся им при исследовании исторических процессов, протекавших в России, Индии, Турции и странах Дальнего Востока), и утверждал, что заимствование хотя бы одной черты инокультурной среды приводит с течением времени к практически полному культурному заимствованию.¹

Развитие политических сил Болгарии, происходившее на фоне ускоренной модернизации (в силу слабости Османской империи и подчеркнуто лояльного отношения России к созданию Тырновской конституции в условиях пристального внимания других Великих держав), породило определенное верхушечное разнообразие политических партий, зачастую весьма далеких от огромной толщи культурной консервативности народных масс. Не учитывать этот внутренний социально-политический и культурный раскол было не возможно, и политические партии пошли по довольно скользкому пути радикального и консервативного противостояния при использовании, с одной стороны, прозападной (австрийской, немецкой, английской и т.д.), а с другой – прорусской (славянофильской) ориентации.

Естественно, что социалистическое партии страны не могли остаться в стороне от подобного процесса и раскололись в 1903 г. – во многом и по отмеченным выше социокультурным причинам. Равно выступая против имперского влияния России, они, тем не менее, в ориентации своей внешней политики придерживались очевидных традиционалистских и прозападных политических принципов. Необходимо отметить, что лидеры БРСДП(т.с.) (болгарской ортодоксальной социалистической партии) неоднократно подчеркивали свою близость скорее к немецким социалистам, нежели к большевикам, особенно велико среди последних было влияние западника Г.В. Плеханова. В то же время, жесткость и бескомпромиссность политической линии, ориентированность на традиционный национальный менталитет при нарочитом отказе от национализма – все это делало указан-

¹ Toynbee A. The Wold and the West. N.Y., 1953. – P. 67–71.

ную партию кровной родственницей российского большевизма. Более того, позднее это сходство подчеркивали все, даже ранние исследователи истории БКП и большинство видных советских и болгарских партийных деятелей. В то же время, БРСДП(о) (парламентско-реформистская социалистическая партия, объединявшая в себе как более либеральных «широких», так и более консервативных центристов типа Г. Бакалова, Н. Харлакова и Н. Сакарова) так же выступая против российского государственного влияния, руководствовалась совершенно иными принципами, в данном случае – прозападной модернизации, при этом подчеркнуто декларируя значение либерализма и европейских политических институтов. Как напишет Г. Димитров, «ослепленные благами власти, одуревшие от страха перед революционным движением трудящихся масс, мелкобуржуазные политики не могли и не желали понять известную истину, что без народа и против него не может быть никакой демократии, никакого парламентарного управления...»².

Итак, близкая большевикам БРСДП (т.с.) оказалась в ситуации, хорошо знакомой ортодоксальным марксистам России, когда «... не было того, что ожидалось с точки зрения классических идей марксизма, – а отсюда ярко демонстрируемая тенденция ориентированности на «...сложившийся расклад сил в обществе» и параллельно – на «архаическую культуру». Стремление широких общественных масс к воссоединению болгарского народа («македонская проблема») и одновременное нежелание идти на какие-либо политические компромиссы обусловило жесткую интернационалистически-радикальную позицию лидеров БРСДРП(т.с.) в разрешении «восточного вопроса». Единственно приемлемым в этом случае вариантом оказался проект Балканского Интернационала или, в государственном смысле, – создание социалистической Балканской федерации. Для БРСДП(о), убежденной в экономической отсталости Болгарии, и, следовательно, в невозможности скорой социальной революции на Балканах, единственно приемлемым вариантом становились парламентские либерально-демократические блоки, способные инициировать создание

² Димитрова С. В.И. Ленин и борьба БКП против ревизионизма. – София, 1970. – С. 167.

Балканской Федерации или даже, скорее, Конфедерации уже сегодня. При этом Турция (в условиях младотурецкого парламентаризма и сходных процессов вестернизации) должна была стать органичным сегментом соответствующего политического новообразования.

Впрочем, ни тем, ни другим проектам не суждено было осуществиться. Интересы буржуазно-монархической элиты страны подталкивали Болгарию к организации Балканского союза, необходимого для войны с Турцией, которая разразилась осенью 1912 г. Таким образом, решение «восточного вопроса» на Балканах явно откладывалось, а конфронтация левых политических партий только неуклонно возрастала.

Павлішина Л.Ф. (м. Київ)

ОСОБЛИВОСТІ СИСТЕМИ РОЗПУСКУ ПАРЛАМЕНТУ ЯПОНІЇ

Парламентсько-кабінетна система – це система, за якої формування та існування кабінету залежить від парламенту.

До Другої світової війни державний устрій Японії мав форму дуалістичної монархії. Це початкова форма обмеженої (або конституційної) монархії, коли відбувається відокремлення законодавчої влади від виконавчої. І хоча за Конституцією Мейдзі законодавчу владу здійснював Імператор, усі закони і видані на їх заміну імператорські укази мали бути прийняті парламентом. Виконавча влада належала Імператорові, який здійснював її через призначений ним уряд. Кабінет не ніс відповідальності перед парламентом, тому засоби впливу нижньої палати на уряд були дуже обмеженими.

Повноцінну парламентсько-кабінетну систему було запроваджено в Японії після прийняття у 1946 році нової Конституції, за якою парламент є найвищим органом державної влади та єдиним органом законодавчої влади. Тобто, Конституцією визнається верховенство парламенту над виконавчою владою. Парламент формує уряд, і уряд несе перед ним політичну відповідальність. У разі розколу правлячої партії або коаліції, кабінет втрачає довіру парламенту, а саме – нижньої палати і має піти у відставку. Проте право Палати представників відправити уряд у відставку урівноважено правом кабінету розпустити нижню палату і при-

значити нові вибори, виносячи, таким чином, конфлікт між законодавчою та виконавчою владою на розсуд народу. Якщо народ підтримує уряд, то в результаті виборів в нижній палаті утвориться більшість з прихильників уряду. У разі незгоди з політикою уряду, новий склад парламенту створить новий уряд. Проте така система діє лише за умови, що у нижній палаті жодна з політичних партій не має абсолютної більшості і не може сформувати однопартійний уряд. За системи домінування однієї партії, як це було в Японії з 1955 р. до 1993 р., відносини між парламентом та урядом змінюються на протилежні. І тоді, хоча формально парламент здійснює контроль над урядом, фактично уряд, який складається з керівників партії, що має більшість у парламенті, через свою партійну фракцію повністю контролює роботу парламенту. В коаліційному уряді існує інша загроза. Чим ширшою є партійна коаліція, що створює уряд, тим більш хистким буде становище цього уряду, оскільки тим складніше досягти згоди між партнерами по коаліції щодо різних політичних питань. А відкликання однієї партії, що входить до складу коаліції, своїх представників з уряду може призвести до втрати кабінетом необхідної більшості в нижній палаті і спричинити його відставку. Тому саме за коаліційного уряду важливого значення набуває особливість парламентсько-кабінетної системи, за якої, завдяки наданню кабінету права розпуску нижньої палати, зберігається рівновага між урядом і парламентом. Якщо за такої системи позбавити уряд права розпуску, то він буде змушений повністю підкорятися волі парламенту. В результаті чого парламент стане надмірно сильним, а уряд – занадто слабким. Така ситуація може спричинити нестабільність політичного становища.

Проте сучасна Конституція Японії залишає без відповіді багато питань, пов'язаних з розпуском Палати представників, тому з моменту набуття її чинності не вщухають дискусії стосовно статей, які визначають право розпуску. За Статтею 69 Конституції Японії, якщо у Палаті представників прийнято резолюція про недовіру або відмовлено у довірі кабінету, і в десятиденний термін цю палату не розпущено, то кабінет у повному складі має піти у відставку. Але в якому разі і з якої причини має бути розпущено нижню палату, а в якому уряд має піти у відставку не зазначається. Тому прийняття резолюції про недовіру означає майже

автоматичний розпуск Палати представників. Протягом усього часу існування Національного парламенту на розгляд нижньої палати було внесено трохи більше 20 проєктів резолюцій про недовіру урядові. З них прийнято було лише 4. В усіх чотирьох випадках Палату представників було розпущено. Жодних гарантій виконання урядом вимоги відставки не існує. Проте кабінет може уникнути резолюції і, не доводячи ситуацію до конфлікту, скористатися Статтею 7 Конституції для розпуску нижньої палати. Згідно з цією статтею, Імператор має право розпустити Палату представників за порадою кабінету. Умови та причини розпуску за Статтею 77 також ніде не вказуються. Імовірною причиною розпуску за цією статтею може бути протистояння між Палатою представників та кабінетом, спричинене відмовою нижньої палати приймати важливі урядові законопроекти або бюджет. Можливим приводом вважається зміна характеру уряду в результаті реформування політичних кіл, коли кабінет, вирішуючи політичні питання, докорінно змінює політичний курс. Така невмотивованість застосування Статті 7 дає змогу урядові в будь-який час, обравши зручний привід, розпустити нижню палату для того, щоб використати сприятливу ситуацію і змінити розклад сил у парламенті на свою користь. Тому розпуск Палати представників здійснюється переважно за Статтею 7.

Проте, крім невизначеності причин розпуску, постають інші питання, пов'язані з достроковим припиненням повноважень депутатів нижньої палати. На час розпуску Палата радників також припиняє свою роботу, але склад її не змінюється, і вибори проводяться незалежно від розпуску нижньої палати. Палата представників, яка має переваги у процесі обрання прем'єр-міністра та формування кабінету, через розпуск поставлено у нерівні умови з Палатою радників. Термін роботи одного її депутатського складу замість 4-х років триває в середньому лише 2,5 роки.

Питання, пов'язані з розпуском парламенту та відставкою уряду, потребують чіткого врегулювання. Вимога опозиційних партій скасувати Статтю 7 стосовно розпуску Палати представників не знаходить підтримки. Проте дискусії з пропозиціями визначення умов розпуску нижньої палати та відставки уряду тривають.

Соколовська С.В. (м. Одеса)

СУЧАСНЕ ПОЛОЖЕННЯ ЖІНКИ В АРАБСЬКИХ КРАЇНАХ (ЗАХІДНА КОНЦЕПЦІЯ ТА ЇЇ АРАБСЬКА АЛЬТЕРНАТИВА)

Питання положення жінки в ісламському суспільстві давно привертає увагу дослідників, а також широких кіл світової громадськості. Цю увагу породжено об'єктивними процесами суспільного розвитку, під час яких зростає соціально-політична та економічна роль жінок в цілому світі.

На сучасному етапі жіноче питання в ісламському світі є об'єктом гострих дискусій. Проявом цієї тенденції є різке збільшення потоку літератури за даною проблемою. Значний вплив на вивчення положення жінок в арабських країнах зробила феміністська ідеологія. Типовим представником якої є канадська дослідниця М. Уйчлер. У монографії відстоюється теза, що відмінність однієї статі від іншої – це прояв соціальної нерівності, що лише випадково збіглася з біологічною. В ім'я досягнення справжньої рівності між чоловіками і жінками, вважає М. Ейчлер, варто відмовитися «від існуючого стереотипу про ролі чоловіків і жінок у родині і суспільстві в поєднанні з конкретними змінами в структурі родини». (Access to power: Cross – nat. studies of women a.el-ites. L., etc., 1981/- X, p.30). Французький соціолог Дж. Менсе, здійснивши порівняльний аналіз положення жінок в мусульманських і не мусульманських державах, дійшов висновку: «Якщо виходити з загальноприйнятих норм щодо прав людини, арабські жінки є самими пригнобленими жінками третього світу». (*Minces J. The house of obedience: Women in Arab soc. L., 1982. VIII.*)

До 80-х років XX ст. зазначена вище теза була домінуючою в західних дослідженнях, присвячених положенню жінок в арабському світі. Автори підкреслюють, що прийнятий арабською владою ряд заходів для зміни юридичного положення жінки, пом'якшення нерівності і проведені ними реформи не мали майже ніякого впливу, особливо – поза великими містами. (*Chamie J. Polygyny among Arabs // Population studies. L., 1986. Vol. 40, № 1. El Saadawi N. The hidden face of Eve: Women in the Arab world. L., 1980. XVI; Women and Islamic societies: Social attitudes a. hist. perspectives. L. etc., 1983. VII; Minces J. The house of obedience: Women in Arab soc. L., 1982. VIII.*)

Підкреслимо, що деякі представники західної науки, зокрема норвезька дослідниця Джуліан Ярпе, визнавали, що західне трактування проблеми «іслам і жінка» критично сприймається представниками ісламського світу, оскільки ті вважають, що європейці не здатні зрозуміти, наскільки прогресивним є іслам по відношенню до жінок (**Women and Islamic societies: Social attitudes a. hist. perspectives.** L. etc., 1983. VII).

З 1978 року в науково дослідницькому центрі «Арабська єдність» („Центр дослідження проблем арабської єдності”, Бейрут) розробляється, альтернативна до західної концепція проблеми «іслам і жінка». Зазначений центр видає журнал «Арабське майбутнє» (**Арабське майбутнє**: Зб. журналів. Бейрут (араб. мовою). Друкується з 1978 р.), у якому регулярно публікуються статті, присвячені положенню жінки в арабському світі. Крім того, було видано декілька фундаментальних досліджень з проблем положення жінки в арабських країнах. Насамперед, слід зазначити колективну монографію «Парламентська діяльність арабських жінок на прикладі Єгипту, Тунісу і Сирії», в якій зазначену в заголовку проблему представлено в історичній ретроспективі. (*Джаміль Матар та інші. Парламентська діяльність арабської жінки: (на прикладі Єгипту, Сирії і Тунісу).* Центр дослідження проблем арабської єдності.(на араб. мові). Бейрут, 2005).

У книзі, яка має назву «Жінка та її роль у русі «Арабська єдність»», автори не лише розглядають участь жінок у цьому русі, але і дають комплексний аналіз положенню жінки в арабських країнах у другій половині ХХ ст., звертаючи особливу увагу на зміну положення жінок у сфері культури та освіти. (*Шіляк Алі, Матар Лінда. Жінка та її роль у русі «Арабська єдність».* 3-є вид. (араб. мовою). Бейрут, Аль – вахда аль – арабія, 1993).

Всебічну характеристику значення жінок у процесі демократизації арабського суспільства представлено в монографії під назвою «Арабська жінка: складність положення та прагнення до звільнення». (*Салім, Марім, аль-Базрі Дуляль. Арабська жінка: складність положення та прагнення до звільнення.* (араб. мовою). Бейрут: Аль – вахда аль – арабія, 1999).

Автори вдаються до порівняльного аналізу процесів демократизації в зазначеному регіоні та в інших регіонах сучасного світу. У книзі розглянуто такі найважливіші аспекти еволюції положен-

ня жінки в арабському світі, як юридичний, соціальний, економічний та політичний статус.

Досконалий аналіз згаданих вище робіт арабських авторів, з одного боку, дозволить ввести до наукового обігу вітчизняного сходознавства емпіричний матеріал з історії положення жінок в арабських країнах, а з іншого – виділити основні положення ісламського гендерного концепту.

Черкас Б.О. (м. Київ)

ІСЛАМІСТСЬКІ ПАРТІЇ ТА РУХИ У ПОЛІТИЧНИХ СИСТЕМАХ КРАЇН БЛИЗЬКОГО СХОДУ

У пересічного читача зазвичай існує певний страх до політичних партій чи рухів з яскраво вираженою міцною релігійною ознакою. І мова йде не лише про ісламістські партії. Як і ісламісти сьогодні, свого часу й перші християнсько-демократичні політичні організації звинувачувалися у використанні демократичних умов, заради приходу до влади та заборони існуючих свобод, зміни політичної системи й відкриття шляху до тотального домінування церкви у політичному та суспільному житті. Однак на практиці християнські демократи ніколи не ігнорують демократичних принципів.

Позитивний досвід християнських демократів прагнуть використати й ісламісти, посиляючись на нього, як на доказ, що партія з релігійною орієнтацією може бути легітимним політичним діячем. Це досить чутлива тема для переважної більшості ісламістських партій на Близькому Сході, оскільки багато з них перебувають поза законом. Лише ісламісти в Туреччині та Палестинській автономії отримали владу на виборах демократично. Решта – у Судані, Ірані чи „Талібан” у Афганістані – прийшли до влади недемократичним чином, а тому, звісно ж, і поводитися відповідно. В інших державах деякі ісламістські партії беруть участь у виборах і є учасниками урядової коаліції, як Йорданські „Братимусульмани”. Однак, переважно участь ісламістів у політиці зазвичай обмежено опозиційністю, тобто метою закріплення та захисту своєї політичної присутності через участь у виборах і представництво у законодавчій владі. Перебуваючи у національному парламенті та місцевих радах, ісламістські рухи є дисциплінованими діями, що використовують усі наявні інструменти

для здійснення впливу на законодавчий процес. Такий стан речей є найбільш характерним для Єгипту і Кувейту.

Участь у виборах „Братів-мусульман” у цих країнах стає дедалі більш успішною. У 2005 р. „Брати-мусульмани” отримали на виборах близько 20% місць у парламенті та стали сильним опозиційним рухом проти режиму Мубарака. Цей політичний рух офіційно відмовився від встановлення ісламської держави та здійснення революційних змін у єгипетському суспільстві. Зростання впливу безумовно роздратує владу та світські опозиційні партії (лібералів і лівих). Протягом останніх місяців влада використала щонайменше три випадки, щоб посіяти сумніви серед єгиптян стосовно намірів „Братів-мусульман”, провівши ефективну медіа-кампанію. По-перше, було наведено заяву верховного провідника Мухаммеда Махді Акіфа під час Ліванської війни 2006 року про готовність надіслати 10 тис. бійців на допомогу Хізболлі. По-друге, було показано демонстрацію прихильників „Братів-мусульман” біля Університету Аль-Азгар у чорних масках у грудні 2006 р. І, насамкінець, продемонстровано цикл двозначних заяв лідерів руху щодо статусу єгипетських християн і їхніх політичних прав. Конфронтація також загострилася після того, як стали відомими наміри влади внести зміни до системи виборів до парламенту з мажоритарної на пропорційну. А, оскільки, „Брати-мусульмани” не є зареєстрованими як партія, це сильно вдарить по присутності політичного руху в законодавчій владі.

Вибір подальшого розвитку ісламістів у форматі політичної партії потребує роз’яснення ними своєї позиції з основних спірних питань. Насамперед, це стосується питання ставлення до Шаріату, політично-релігійної ідентифікації, механізму організації руху й прийняття рішень проводом, ставлення до статусу християн-коптів у суспільстві та права жінок. Західні уряди найбільше цікавить питання зовнішньої політики „Братів-мусульман”: чи визнаватиме майбутня партія міжнародні зобов’язання Єгипту, тобто, чи зберігатиметься спадковість влади.

У Державі Кувейт ісламістів представлено Кувейтським Ісламським Конституційним Рухом (КІКР), який є політичним крилом Кувейтських „Братів-мусульман”. Ні перші, ні другі не існують легально. Легальним крилом виступає неурядова організація Суспільство соціальних реформ. Порівняно з іншими іслам-

ськими рухами в регіоні, КІКР є одним із найбільш досвідчених у парламентській роботі. Попри певні політичні репресії, Кувейт не опустився до рівня авторитаризму, як багато інших арабських держав, і це дозволяє КІКР працювати. Основна мета КІКР полягає у захисті кувейтських традицій та цінностей і здійсненні Шаріату. Переважну частину голосів на виборах було віддано КІКР як захисникам кувейтської моралі, що дозволило сформувати опозиційну більшість у парламенті. Ісламісти виступають за реформування політичної системи без революційних нахилів; метою є встановлення у перспективі конституційної монархії.

Можна констатувати, що в майбутньому ісламісти становитимуть основу для формування правих і правочентристських партій західного зразка, ствердивши демократичні методи боротьби за владу. Безумовно, це зміцнить довіру урядів держав Заходу до ісламістських партій і сприятиме взаємовигідній співпраці (зокрема, позиція згаданих рухів до США є досить м'якою), а найголовніше – зникне страх перед партіями релігійного спрямування, як це відбулося у західних політичних системах.

Швед Ю.В. (м. Київ)

СУЧАСНІ ПРОЦЕСИ РОЗВИТКУ ЕКОНОМІЧНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА МІЖ КРАЇНАМИ БЛИЗЬКОГО СХОДУ ТА АЗІЙСЬКО-ТИХООКЕАНСЬКОГО РЕГІОНУ

Головною особливістю сучасного світового розвитку є зміна балансу між найбільшими економічними силами, швидке зростання економічної могутності Азійського континенту, передусім – Китаю, Японії та Індії. На сьогодні Азія – це 60% населення земної кулі, 35% світового виробництва. На її долю припадає понад 50% світового економічного зростання протягом останніх п'яти років.

Перенесення центру світового економічного розвитку до Азії, формування в межах Азійського континенту декількох могутніх економічних центрів (Китай, південноазійські тигри, поява у близькій перспективі нових – як, наприклад, арабські країни Перської затоки, насамперед – Об'єднані Арабські Емірати, Саудівська Аравія) призвело до стрімкого посилення ролі і значення розвитку економічних відносин між окремими азійськими регіонами. Протягом останніх десяти років відбулось майже десятикратне

зростання обсягів економічного співробітництва між окремими регіонами Азії. Якщо у минулому світові економічні відносини розвивались насамперед за лінією північ-південь, то сьогодні все більшої ваги набувають відносини за лінією південь-південь. У цьому контексті особливо важливе значення має інтенсивний розвиток економічної співпраці між країнами Близького Сходу та Азійсько-Тихоокеанського регіону, який набуває протягом останнього часу характеру стратегічного партнерства і матиме, на думку багатьох аналітиків, вирішальне значення у формуванні єдиного азійського ринку, переростанні економічних інтеграційних процесів в Азії з регіонального на загальноконтинентальний рівень із відповідними геополітичними та геостратегічними наслідками.

Важливість розвитку економічної співпраці країн Близького Сходу та Азійсько-Тихоокеанського регіону посилюється внаслідок, по-перше, їхнього геостратегічного ресурсу, який дозволяє відігравати їм роль найважливіших центрів формування єдиної трансазійської політичної інтеграції Азії. По-друге, вони мають величезні взаємодоповнюючі ресурси. Так, на Близькому Сході зосереджено 63% світових запасів нафти та 37% запасів газу, а на країни Азійсько-Тихоокеанського регіону припадає близько половини світового промислового виробництва та світової торгівлі. В цілому обидва регіони створюють унікальний економічний комплекс, який має великий інтеграційний та інноваційний потенціал, дозволяє обом частинам цього комплексу не просто додати свої ресурси один до одного, а синергувати свої можливості і на основі їхнього об'єднання забезпечити стрибок на якісно новий рівень свого розвитку.

По-третє, зазначені азійські регіони не мали в минулому між собою жодних серйозних сутичок, непорозумінь, що обтяжують історичну пам'ять. Навпаки, вони завжди були важливими ланцюгами Великого Шовкового шляху та інших відомих коридорів міжнародної торгівлі та міжцивілізаційних контактів в історії Євразії.

Потрібно також зазначити, що в країнах Близькосхідного регіону все більше говорять про те, що їм потрібно орієнтуватись на моделі розвитку, розроблені і реалізовані у Сінгапурі, Малайзії та інших країнах Південної Азії.

Яскравим прикладом цієї тенденції є нинішній стан економічного співробітництва Арабського світу з Китаєм, який є другим за обсягом світовим споживачем енергоресурсів. У цьому контексті все більшого значення для Китаю набуває зростання імпорту енергоносіїв із Близькосхідного регіону. За підрахунками Вашингтонського інституту аналізу глобальної безпеки, у 2015 р. 70% китайського імпорту нафти припадатиме на Близький Схід, порівняно з нинішніми 58%. Торговельний обсяг Китаю із країнами Арабського світу зріс удесятеро протягом останніх 10 років.

За допомогою Саудівської Аравії Китай створює сьогодні чотири стратегічних бази нафтового резерву, які наступного року будуть спроможні вмістити запаси нафти, еквівалентні її тисячному імпорту. Пекін планує розширити нафтовий резерв у обсязі трьохмісячного імпорту нафти до 2015р.(Bhadrakumar M/ China's Middle East journey via Jerusalem/<http://www.atimes.com/atimes/printN/html>).

Швидкими темпами розвивається багатостороннє співробітництво між Республікою Корея та країнами Близькосхідного регіону, насамперед – з країнами Перської затоки. Наприкінці березня 2007р. відбувся тижневий візит президента Республіки Корея Ро Му-хуна до Саудівської Аравії, Кувейту і Катару. До складу представницької корейської делегації входило близько 200 впливових бізнесменів, включаючи керівництво таких всесвітньо відомих компаній, як “Самсунг Електронікс”, “Хундаї Мотор”, “Елджі Електронікс” та інших. Метою візиту південнокорейського президента було опрацювання разом з лідерами країн Перської затоки перспективних планів розширення двостороннього та багатостороннього співробітництва в галузі енергоресурсів, інфраструктурної розбудови, оборонної промисловості та інформаційних технологій.

Так, наприклад, Саудівська Аравія є четвертим за розвитком постачальником нафти для південної Кореї. Корейські фахівці реалізують проекти з розвитку саудівських інфраструктур та будівництва в обсязі 58 млрд.дол.США. У Кувейті південнокорейське підприємство беруть участь у будівництві понад 700 підприємств, лікарень, залізничних шляхів та інших об’єктів інфраструктури в обсязі 68 млрд. дол. США на період до 2010 р.(Yoo Cheong-mo.S-eoul seeks to widen economic ties with Middle East to IT sector // Yonhap News, 2007, 23.03).

Разом із Катаром Республіка Корея здійснює співробітництво у сфері енергетики, будівництва. Катар планує розширення інвестицій у розвиток корейської економіки, а також участь корейських компаній у катарському національному газовому проєкті. В рамках цього проєкту передбачається виділення 140 млрд. дол. США до 2012р. з метою введення в експлуатацію нових газових родовищ, розбудови відповідної інфраструктури тощо (Cheong Yoo-mo. Seoul seeks to widen economic ties with Middle East to IT sector // Yonhap news, 2007, 23.03).

Щербина Т.І. (м. Миколаїв)

АМЕРИКАНСЬКА СУСПІЛЬНА ДУМКА ЩОДО ПОЛІТИКИ АБДУЛ ХАМІДА

На сучасному етапі розвитку історичної науки ствердилася думка, що султан Абдул Хамід II пригнічував національно-визвольні рухи християнських народів. Режим «зулюма» – крайня абсолютистська форма феодальної деспотії. Панування найреакційніших сил турецького суспільства, абсолютна відсутність гарантій життя і власності підданих, нестримне адміністративне свавілля, масові погроми, корупція – це риси режиму Абдул Хаміда. Про антивірменську політику султана Абдул Хаміда А.С. Силін пише, що «це була небачена в новій історії політика геноциду, яку півстоліття потому в ще більших масштабах здійснювали гітлерівські загарбники в окупованих ними країнах Європи» (*Силін А.С. Экспансия Германии на Ближнем Востоке в конце XIX века. Москва, 1971, с. 207*).

Сьогоднішня усталена думка сформувалася на основі багатьох свідчень очевидців тих подій та європейських і американських суспільних думок. Особливого розгляду потребує малодосліджена робота Bliss, Rev. Edwin Munsell. Turkey and the Armenian Atrocities. Philadelphia, 1896. Автор книги американський журналіст, який народився в Ерзерумі та здобув освіту в Константинополі. Книга написана на основі декількох досліджень, а саме: «The Life of Lord Stratford de Radcliff» Stanley Lane Poole, «Turkish Life in War Time» Henry O. Dwight and Dr. Cyrus Hamlin's books, «My Life and Times» and «Among the Turks». Монографію, окрім досліджень, побудовано на листах очевидців трагічних подій (вбивства вірмен) та ілюстраціях. Завдання книги, як сказано в передмові, не просто

відтворити тодішню політичну ситуацію в Туреччині, а комплекс подій, що призвів до жорстокої політики проти християн. Едвін Бісс включає соціальну характеристику народів Османської імперії, релігійних вірувань і духовних традицій в імперії протягом минулих століть, політичні амбіції європейських представництв та особисті якості турецьких посадових осіб, котрі контролювали справу християн.

Виникнення вірменського питання було логічним продовженням болгарського та грецького питання. Це питання виникло після російсько – турецької війни 1877–1878 рр. при підписанні Сан-Стефанського мирного договору в XVI ст., коли «Блистательная Порта» зобов'язалася негайно здійснити покращення та реформи, які було спричинено потребами областей, де проживали вірмени, та забезпечити безпеку від курдів та черкесів. (**Сборник договоров России с другими государствами 1856–1917 гг.** Москва, 1952, с. 169). Ці зобов'язання було дано лише Росії. За Берлінським трактатом Туреччина зобов'язувалася перед великими державами (точніше – в XVI ст.): «...здійснити, без затримок, покращення і реформи, викликані потребами областей, де проживали вірмени, та забезпечити безпеку від курдів та черкесів. Вона буде періодично повідомляти про заходи вжиті нею задля цієї мети, державам, котрі будуть спостерігати за їхнім втіленням». Але реформи султаном не було здійснено, турецький уряд був просто не в змозі здійснити дані обіцянки, що призвело до конфлікту.

Едвін Бісс у своїй праці стверджує: «Сьогоднішня ситуація – результат спільних дій чотирьох головних факторів, деякі з них мають різні підрозділи: турки, вірмени, європейські представництва і султан» (*Bliss, Rev. Edwin Munsell. Turkey and the Armenian Atrocities.* Philadelphia, 1896, с. 555). Турки не бачили потреби в реформах для християн, яких вони мали за рабів, побоювалися повстання вірмен, котрих, можливо, підтримала б Англія. Початок релігійного фанатизму та пограбування, яке залишилося без покарання. На думку автора, вірменський рух Huntchagists висував абсурдні вимоги до уряду і тим самим зашкодив своєю революційною діяльністю вірменській нації. Журналіст стверджує, що про урядові вказівки щодо місця і часу різанини точно не можна сказати. Є багато речей, які вказують на це, але це вимагатиме

пізнішого і більш повного дослідження для встановлення цього факту. Щодо особистої відповідальності Султана існували різні позиції. Його було описано, як доброзичливого і сердечного. Тиск Європи за реформи і тиск з Туреччини проти реформ зростали. Якщо б він поступився першим, то підпав би під небезпеку його Халіфат, якщо ж другим – його імперія. Таємниці Палацу ще не відомі. (Там же с.481). Очевидно, що відповідальність за різницю в значній мірі полягає в Європейських Повноваженнях: на Англії з її затримкою в розпорядженнях обумовлених Кіпрською угодою, і, можливо з її острахом перед війною; на Росії, з її абсолютною відмовою від підтримки Англії, і, ймовірно, її заохоченням інтриг серед вірмен, задля поширення революційної ідеї.

Така неоднозначна позиція американського журналіста була не єдиною думкою американського суспільства. Виходили й інші публікації: Fr. D. Greene «The Armenian crisis and the rule of the Turk», Rendell J. Harris and Helen B. Harris «Letters from Armenia», Correspondent (A). «The Armenian Troubles and where the Responsibility lies», Azhderian A. «The Turk and the Land of Haig; or Turkey and Armenia».

Політична ситуація в Туреччині кінця XIX ст. є досить складною для об'єктивного оцінювання сучасниками. З одного боку, Едвін Блісс говорить про провокування вірменськими гуртками революційної ситуації і реакції на це уряду, а з іншої – засуджує жорстокі погроми християн мусульманськими фанатиками. Тобто, автор засуджує засоби, але точно не оцінює причини. Інші американські сучасники тих подій однозначно звинувачують турецький уряд у вірменських звірствах. Як вірно було сказано американським публіцистом, ті події можливо оцінити лише крізь призму століть.

Яценко Б.П. (м. Київ)

ОСНОВНІ РИСИ ПРОСТОРОВО-ЕКОНОМІЧНОГО КАРКАСУ ТЕРИТОРІЇ ЯПОНІЇ

Опорний каркас територіальної структури господарства Японії становлять півсотні територіальних одиниць, які за основними економічними показниками може бути інтерпретовано як первинні райони. В кожному з таких районів (історично склалося, що більшість з них співпадає з територіями префектур) в середньо-

му проживає 2,5–3 млн.чол. населення та продукується понад 50 млрд. долларів ВВП. Полюсами росту в них є 1–2 (іноді більше) великих міст або велика міська агломерація.

Первинні економічні райони, що сформувалися на базі систем розселення Токіо, Осака та Кіото, виходять далеко за межі відповідних столичних округів. В Тохоку – система розселення м. Сендай покриває не лише преф. Міягі, але й невеликі приморські території сусідніх префектур. На острові Кюсю системи розселення міст Фукуока та Кітакюсю можна вважати певною єдністю (поліцентричною агломерацією), до якої можна долучати ще й м. Сімоносекі на Хонсю. В районі Токай важливими центрами є Нагоя, Сідзуока та Гіфу. На південному заході важливу роль відіграють Хіросіма, Ока яма та інш.

Для визначення реальних господарських можливостей кожного регіону, оцінка яких не залежала б від територіальних відмінностей окремих показників, хай навіть таких важливих, як розміри ВВП чи обсяги роботи окремих галузей господарства, японські фахівці запропонували агрегатний показник “національної міці” (мінрюку) території, в якому враховується 24 показники: 6 базових (населення, кількість господарських підприємств, обсяги прибутків, податкові відрахування тощо); 6 – по виробничих галузях, що показують обсяги виробництва; 6 – по обслуговуючих галузях, що показують обсяги наданих послуг; 6 показників по сфері культури, що показують витрати на освіту, обсяги видавничої діяльності та послуг масмедіа тощо. Виходячи з цього, було розраховано вагу показника для кожного міста (сі), містечка (маті) та сільського округу (гун).

Визначено, що опорними “полюсами” територіальної структури господарства Японії є системи розселення Токіо-Йокогама (Кейхін), де зосереджено 26,8 потенціалу «національної міці», Осака – 10,3% , та Нагоя – 5,9% . Токіо та Осака виконують економічні та політичні функції в масштабах всієї держави, і їх можна назвати економічними та адміністративно-політичними центрами загальнонаціонального значення. За обсягами потенціалу і впливу на господарство країни поступається їм Нагоя. В щільному сусідстві зі столичним системами розселення розташовано також міцні за потенціалом території Тіба (2,0%), Сідзуока (3,2%), південну частину Гіфу (1,6%) та північну частину Міе (1,3%), систему

розселення Кіото, що включає також майже всю преф. Сіга (2,8%), південну частину преф. Хього з містами Кобе і Хімедзі (2,0%). Всі ці системи розселення разом утворюють мегалополіс Токайдо, в якому зосереджено 56% “національної міці” Японії.

Інші 44% національного потенціалу майже порівну розподілилися між північною та південно-західною частинами Японського архіпелагу. На північ від мегалополісу основними опорними полюсами територіально-господарської структури країни є центральний підрайон Хоккайдо (2,6%), система розселення Сендай в Тохоку (1,7%), зони навколо Ніігата в Хокуріку (2,0%) та Уцуномія в північному Канто (2,0%). На південному заході найбільш міцний потенціал мають зони Фукуока-Кітакюсю (3,1%) та Хіросіма (2,8%). Вищезазначені території, надто їх ядра, що являють собою великі міські агломерації, є основними опорними елементами просторово-економічного каркасу території держави. В них зосереджено не тільки виробничу діяльність, але й осередки управлінської, фінансової та політичної діяльності окремих районів.

Локальний рівень ієрархії опорних елементів території становлять місцеві центри. Їх налічується близько сотні. Деякі мають доволі помітний потенціал. Це, наприклад, Асахігава та Хакодате на Хоккайдо; Акіта, Ямагата, Фукусіма в Тохоку; Міто-Хітаті, Маебасі-Такасакі, Нагано в столичному регіоні; Канадзава та Тояма в Хокуріку; Вакаяма в Кінкі, Такамацу на Сікоку; Нагасаکی, Кумамото, Оіта-Беппу, Кагосіма – на Кюсю. Місцевих центрів може бути від одного до чотирьох в префектурі, і вони є містами з найбільш помітними локальними осередками промислової та обслуговуючої діяльності. Як правило, кожен з них виступає полюсом тяжіння відповідної локальної маркетингової зони.

Загальнонаціональні, регіональні та локальні полюси зосередження потенціалу “національної міці” Японії є опорними пунктами корпорацій та корпоративних угруповань в господарстві економічних районів. Тому їхня вага в господарстві країни та просторова схема множини комунікацій між ними щодо управління, фінансів, передачі інформації, обміну виробленою продукцією, збуту товарів та послуг в локальних маркетингових зонах в значній мірі відзеркалюють малюнок територіально-господарської структури. Вузловими елементами цієї структури є локальні те-

риторіально-господарські системи різних типів та полюси зосередження продуктивних сил в них, а множина зв'язків забезпечується потужними “джгутами” комунікацій, за допомогою яких здійснюються перевезення вантажів, населення, а також передача різноманітної інформації. Особливо чітко конфігурація лінійних елементів територіально-господарської структури простежується в малюнках мереж швидкісних залізниць – “сінкансен” та швидкісних автострад – “косоку доро”, розбудованих протягом останнього півстоліття. А уявлення про точки дотику комунікацій внутрішніх зі світовими дає розміщення морських портів та аеропортів країни.

В центрі, на території мегалополісу, між агломераціями Токіо – Йокогама – Тіба, Нагоя та Осака – Кобе – Кіото комунікації є особливо потужними. Це швидкісна і звичайна залізниця (JR та приватні), швидкісні автостради, доповнені мережею звичайних автошляхів, прибережні каботажні лінії та лінії автомобільних поромів, лінії електронного зв'язку. Навантаженість шляхів – на межі неможливого. На порти мегалополісу припадає 45% внутрішніх перевезень вантажів та 70% вантажообігу експортно-імпортних операцій.

Від потужного транспортного коридору мегалополісу Токайдо комунікації формують дві мережі типу “дерево”, одну з яких спрямовано на південний захід, другу – на північ Японського архіпелагу. На південний захід транспортний коридор основної осі комунікацій країни продовжується швидкісною залізницею Осака – Хіросіма – Хаката (Фукуока), швидкісними шосейними дорогами “Сан’ю” та “Тюгоку”, лініями каботажних та автомобільних поромних перевезень Внутрішнім Японським морю (Сетонайкай). Пройшовши тунелі або мости, що з’єднують Хонсю з Кюсю та Сікоку, швидкісні шосейні дороги прямують на Нагасакі, Оіта та міст на Сікоку. На Внутрішньому Японському морі та півночі Кюсю сформувався другий за потужністю осередок морських портів, які обслуговують 1/3 внутрішніх та 22% зовнішніх вантажоперевезень.

На півночі “дерево” комунікацій виглядає більш розгалуженим. Від токійського вокзалу Уено швидкісні поїзди ідуть у двох напрямках: один – до узбережжя Японського моря в Ніігата або до високогірних курортів в Нагано; другий – на північ до Сендай

та Моріока з гілками до Ямагата та Акіта. Швидкісні автостради зв'язують район Кейхін з високогірним Нагано, узбережжям Японського моря, північними територіями Хонсю. На острові Хоккайдо утворилася автономна мережа автошляхів.

Описаний вище просторово-економічний каркас території становить основу територіальної структури господарства. В ній навколо семи центрів територіально-господарських систем Японії, в яких зосереджено основні функції управління господарством та країною, групуються локальні територіально-господарські системи, формуючи складні територіально-господарські утворення зі всебічно розвиненими функціями.

Benhur Cagatay (Konya)

THE RUSSIAN AND UKRAINE STUDIES IN TÜRKİYE AFTER THE PERIOD FOLLOWING THE CORRUPTION OF THE U.S.S.R

It is so becoming to examine the studies concerning Turkish-Soviet interrelations in two main parts first one of which can be assessed as the studies pertaining to the individuals that were born in Turkish Republic whereas the second one refers to the ones pertaining to the further generations of the individuals who were born in Soviet Union or who immigrated to Türkiye from Soviet Union.

Following the corruption of the U.S.S.R. the studies regarding Russia and Ukraine turn out to be on a sharp increase. There have been multifarious impacts on the increase of this interest such as the mutual rearrangement of the archives, the rise on the number of the people who know languages, free liberty of action on travel, and scientific innovations.

In this study we have sought to scrutinize the main aspects of the Russian-Ukraine studies that developed in Türkiye after 1991. This study covers the archives, individuals, publications and research institutions regarding the issue.

МОВИ І ЛІТЕРАТУРИ НАРОДІВ БЛИЗЬКОГО ТА СЕРЕДНЬОГО СХОДУ

Арнаут Ф.І. (м. Київ)

СТАНОВЛЕННЯ І ФОРМУВАННЯ ЖАНРУ ГАГАУЗЬКОЇ ЛІРИЧНОЇ ПІСНІ

Фольклорний текст виступає як елемент традиційної культури і як мистецтво слова. Фольклорна не обрядова пісня як елемент традиційної культури виходить на семіотичний підхід інтерпретації фольклорного тексту, враховуючи її підтекстові зв'язки, ритуально-магічні, соціально-побутові функції, бо з точки зору походження вона, на думку сучасних дослідників, виявляється не більше як пізнім результатом розкладання первісної ритуальної нероздільності і забуття початкових міфологічних смислів. Але і традиційний, формальний, здавалося би, аналіз її жанрових, сюжетних, композиційних, художньо-стилістичних та поетичних особливостей як форм архаїчного мислення взаємодіє з семантичною реконструкцією і сам може бути джерелом даних про архаїчні форми культури.

Попри це, силою синкретизму творів усної культури, який щонайперше слід розуміти не тільки як збагачення одних видів творчості засобами вираження інших видів і неможливість різко розмежувати факти вербальної творчості від інших способів художнього вираження та проявів психічної діяльності, а як проблему світогляду, як вираження універсальної природи творчості людини, доцільним є комплексний підхід у вивченні фольклору.

Тюркю (пісня) є самостійним ліричним жанром тюркської усної народної творчості а також і у гагаузькому фольклорі. Вивчення і доскональне дослідження становлення і формування жанру дає можливість в розв'язуванні таких питань:

По-перше, це сприяє остаточному розумінню фольклористики або як форми мистецтва, що охоплює різні види оповідань, прислів'їв, висловлювань, замовлянь, пісень, формул чаклунів тощо й використовує як засіб вираження усне мовлення [М. Köprülü (1934), N.Tan (1977), P. Boratav (1988), І.В.Дрон (1989)], або як універсальної науки про усну народну творчість [L. Akalim (1986), N. Eset (1944), G. Nevzat (1989), A. Öztürk (1986), Y. Garaev (1990), Л.С. Чимпоеш (1997)], оскільки тюркю виступають як

синкретичний жанр, у якому сполучаються римоване усне мовлення, музика, обрядова та не обрядова дія.

По-друге, дослідження цієї проблеми дає можливість замислитися над тими генетичними та культурно-типологічними зв'язками, які існують між гагаузьким, турецьким народами. Це, на нашу думку, наповнить оновленим змістом поняття «гагаузький фольклор». Останній у науковому плані переважно описаний поодинокими дослідниками. Так, Л.О. Покровська (1953) вивчала пісенну творчість гагаузів, визначаючи, зокрема, два типи пісень *-турку* й *маані*, які сьогодні класифікуються по-різному в жанрологічному аспекті. До того ж, їхній ідейно-тематичний зміст був розкритий з компартійних позицій. Праці Л.С. Чимпоеш (1997) присвячені дастанному епосу гагаузів, під яким розуміється дуже широке коло понять: від героїчного епосу до куртуазного роману. У порівняльному аспекті досліджувався лише фольклор турецького та азербайджанського народів: азербайджанський учений Е. Abid (1930) порівнював структури маані тюркомовних народів та азербайджанських байати, а турки М. Кьопрюлю (1934) та Д. Кая (1999) знаходили відповідно загальне й універсальне в художніх засобах та історичне коріння зазначених жанрів. Отже, широкому науковому загалу майже невідомі провідні праці тюркологів.

По-третє, проблема жанру є однією з найбільш дискусійних у літературознавстві. До цього часу не існує загальновизнаного розуміння жанру. У фольклористиці ця проблема ускладнюється ще й тим, що архаїчною особливістю фольклору є принципова відсутність теоретичного самоусвідомлення, уявлення про жанр у носіїв фольклору, як правило, розпливчасті, пояснення щодо жанрового поділу іноді алогічні, а самі назви жанрів, як правило, склалися емпірично, а тому вони суперечливі.

Тюркю є невід'ємна частина духовних цінностей гагаузького народу, зокрема його культури і тому цей різновид усної народної творчості можна трактувати також як спосіб міжкультурної комунікації в світлі оновлених знань щодо походження гагаузької народності.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Ali Öztürk. Türk Anonim Edebiyatı. 2. Baskı. İstanbul, 1986.
2. Boratav Pertev Nail. İslam Ansiklopedisi. Cilt VII. İstanbul, 1988.

3. Ciachir Mihail. Besarabielala Gagauzların İstorieasa. Chişinau, 1934.
4. Dizdaroğlu Hikmet. Halk Şiirinde Türler. Ankara, 1969.
5. Emin Abid. Türk halkları edebiyatında mani nevi ve Azerbaycan bayatılarının hususiyeti // Azerbaycan öğretme yolu. – Bakı. – 1930. - S. 4 – 5. - S.14.
6. Garaev Yaşar. Folklorumuzun Tarihi. Cavad Heyet. Azerbaycan Şifahi Halk Edebiyatı.bakı, 1990.
7. Gazanfer Paşayev. Irak Türkmen Folkloru. İstanbul, 1998.
8. Gözaydın Nevzat. Anonim Halk Şiiri Üzerine // Türk Dili Dergisi. Türk Şiiri Özel Sayısı III (Halk Şiiri). Cilt L.VII, s. 445-450. Ankara, 1989.
9. Kaya Doğan. Anonim Halk Şiiri. Ankara, 1999.
10. Kırzioğlu M. Fahrettin. Halk Edebiyatı Deyimlerimiz. // Türk Dili d., Sayı 128. Ankara, 1962.
11. Köprülü M.F. Türk Dili ve Edebiyatı Hakkında Araştırmalar. İstanbul, 1934.
12. Tan Nail. (Halkbilimi) Genel Bilgiler. İstanbul, 1977.
13. Terzibaşı Ata. Kerkük Hoyratları.Bağdat, 1961.
14. Дрон И.В. – Куроглу С.С. Современная гагаузская топонимия и антропонимия. Кишинев, 1989.
15. Чимпоеш Л.С. Дастанный эпос гагаузов. Кишинев, 1997.

Босак Т.О. (м. Київ)

ФОНЕТИЧНІ АСПЕКТИ ПОРІВНЯЛЬНОГО АНАЛІЗУ СИРІЙСЬКОГО ТА ЄГИПЕТСЬКОГО ДІАЛЕКТІВ АРАБСЬКОЇ МОВИ

Як відомо, єгипетський діалект є значно ближчим до сирійського, аніж до магрибських наріч, незважаючи на їхнє спільне географічне положення – на півночі Африки. Український арабіст-діалектолог А.Ю. Кримський пояснює цей факт тим, що Єгипет та Сирія за доосманських часів завжди становили в політичному плані одне ціле, через що діалекти обох країн значною мірою впливали один на одного. Проте академік зазначає, що, якщо лексично говірки цих двох країн є дуже подібними, то фонетично вони дуже відрізняються: «В фонетичному ж плані, відмінності настільки різкі, що без звички єгиптянин та сирієць спершу не можуть зрозуміти один одного» (1, 156).

В доповіді спробуємо порівняти сирійський та єгипетський діалекти у фонетичному плані і з'ясувати, чи мав рацію Кримський, стверджуючи, що розбіжності між ними – дуже значні. Окрім виявлення основних відмінностей між звуками для кращої їх оцінки, спробуємо порівняти діалектні звуки з літературними.

Основною класифікацією звуків будь-якої мови є поділ їх на голосні та приголосні. Тому ми будемо порівнювати кожен з цих двох груп звуків у єгипетському та сирійському діалектах арабської мови. Спершу розглянемо приголосні звуки.

Задля більш всеохоплюючого аналізу, ми розглянемо фонетичну систему обох діалектів у порівнянні між собою та з літературною арабською мовою. Більшість приголосних звуків літературної арабської мови відповідають звукам єгипетського та сирійського діалектів. Однак є декілька значних відмінностей. А саме:

а) відсутність в діалектах міжзубних звуків ث та ذ , які через складність вимови переходять найчастіше у ت та د . Однак дуже часто ці звуки вимовляються як س та ز , що є безуспішним намаганням вимовляти їх більш правильно, тобто наближено до літературної мови. Це явище є спільним для обох досліджуваних діалектів і, можливо, є наслідком впливу турецької та перської мов (5, 19);

б) звук ج в єгипетському діалекті, на відміну від літературної африкати $[\text{g}^h]$, звучить як м'яке українське г ($[\text{g}]$), а в сирійському діалекті – як дзвінкий фрикативний $[\text{j}]$. Це основна фонетична відмінність між досліджуваними діалектами. Особливу вимову єгиптянами звука, який позначається буковою ج як $[\text{g}]$ Кримський пояснює відновленням загальносемітського звука (щодо цього питання він навіть пише статтю в бейрутському журналі «Аль-машрік» під назвою «lafz al-dji:m al-arabiya aḥlaqiya hiya am sa-jariya»). Однак в єгипетському діалекті є звук چ , схожий на сирійське $[\text{j}]$. Цей звук зустрічається в арабізованих запозиченнях із мови фарсі та європейських мов (6, 146).

в) звук ظ в обох діалектах є емпатичною формою звука ز , а не ذ , як у ЛАМ. Тобто цей звук є проміжним між літературним міжзубним ظ та 146,6) ز . Дуже часто в діалектах цей звук змінюється на ض , що є намаганням вимовляти його більш правильно. Адже не слід забувати, що на єгипетському, сирійському та будь-якому іншому арабському діалекті розмовляють люди, чий предки вивчали

арабську як іноземну, тому з важкістю змогли пристосуватися до її звуків, яких не було в їхніх давніх мовах. Справжні емпатичні літературні звуки можна почути лише з вуст бедуїнів (5, 10);

г) звук ʕ як в сирійському, так і в єгипетському діалектах співпадає зі звуком «(гамза). Однак в деяких словах цей звук зберігає свою літературну вимову, тобто гортанне [q].

Досліджуючи приголосні звуки в арабських діалектах, ми помітили, що відмінностей між єгипетським та сирійським діалектами у цьому аспекті значно менше, ніж відмінностей між літературною мовою та діалектами. Тобто, у звуковій системі ці два діалекти є дуже близькими між собою, значно ближчими, ніж кожен з них до літературної арабської мови, що свідчить про наявність спільних фонетичних процесів у діалектах, які віддаляють їх від літературної мови.

Щодо голосних звуків, то в єгипетському та сирійському діалектах зберігаються всі голосні звуки літературної мови, як короткі [a], [i], [u], які на письмі позначаються діакритичними знаками, так і довгі [ā], [ī], [ū], які позначаються на письмі поєднанням діакритичного знака із відповідною буквою, яка позначає довгий голосний звук. Однак в діалектах існують інші звуки, похідні від класичних:

[a] → [æ]	[i] → [e]	[u] → [o]
[ā] → [â]	[ay] чи [ī] → [ē]	[au] чи [ū] → [ō]

1. Звук [æ] та його довгий відповідник [â], які походять від літературних [a] та [ā]. Якщо літературний звук [a] – це звук заднього ряду низького піднесення, схожий на український «а», то діалектний звук [æ] є звуком переднього ряду низького піднесення, схожий на англійський звук [æ]. Ці звуки є особливістю обох діалектів, де у більшості слів вони замінюють літературні [a] та [ā]. Для сирійського діалекту, порівняно з єгипетським, більш характерним є явище «іمالі», тому тут цей звук іноді переходить в [e], а іноді й в [i]. Однак звуки [a] та [ā] зберігаються переважно у словах, в яких є емпатичні приголосні чи ʕ, а також після гортанних ع, ه, ح.

2. Звук [e] в обох діалектах походить від літературного [i], а його довгий відповідник [ē] походять від літературного дифтонга [ay] (тобто поєднання ʔ із сукуном із попередньою фатхою), рідше – від [ii]. Якщо [i] – закритий звук, то [e] – відкритий. Останній звук є подібним до українського «и», але більш відкритого типу.

3. Звук [o], як в єгипетському, так і в сирійському діалектах, походить від літературного [u], а його довгий відповідник [ō] походить від літературного дифтонга [au] (тобто поєднання *у* із *сукуном* та попередньою *фатхою*), а рідше [ū]. Обидва – звуки заднього ряду, проте звук [o] – нижчого піднесення, аніж звук [u]. Ці звуки також дуже часто зустрічаються у словах іншомовного походження.

Таким чином, ми побачили, що відмінності між єгипетським та сирійським діалектами у фонетичному плані є дуже незначні, а твердження Кримського стосовно «різких відмінностей» та неможливості єгиптян та сирійців порозумітися між собою без звички є дещо перебільшеним.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА

1. *Крымский А.Е. Семитские языки и народы* (Лекционные обработки). Черновое издание. Москва, 1905.

2. *Шарбатов Г.Ш.* Арабский литературный язык, современные арабские диалекты и региональные обиходно-разговорные языки // **Языки Азии и Африки**, т. 4 **Афразийские языки**. Москва, 1991.

3. *Рибалкін В.С.* А.Ю. Кримський як арабіст діалектолог // **Мовознавство**. 1991. № 2.

4. *Кочерган М.П.* **Вступ до мовознавства**. Київ, 2000.

5. *De Lacy O'Leary.* **Colloquial Arabic**. London, 1963.

6. *Doc. Ahmed Abdel Aziz Darraj.* Al-ammiyya al-arabiyya al-misriyya. Cairo university, 2001.

Дрига І.М., Василевич М.Ю. (м. Київ)

ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК УРУМСЬКОЇ ПИСЕМНО-ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ (19-20 ст.)

Літературна урумська мова¹ має багатолітню писемну традицію та розвивалась на основі народної тюркської мови, у тісній міжмовній контамінації із тюркськими мовами – кримсько-та-

¹ За Муратовим, відзначається відсутність загальної літературної урумської мови (с. 450), однак той же автор відзначає “наявність наддіалектної мови урумського фольклору”. Проте умовно в даній роботі ми вживатимемо термін “літературна урумська мова” на позначення єдиного писемного різновиду літургійних текстів, писаних цією мовою.

тарською, караїмською та кримчацькою, та індоєвропейськими – грецькою, українською, російською, грузинською мовами. Разом з тим, ця мова об'єднує у собі відмінні та більш або менш спільні з тією чи іншою тюркською мовою лексичні, граматичні, фонетичні норми та стильові різновиди. Не зважаючи на наявні в тюркологічній літературі непоодинокі описові праці з урумської мовної системи, фольклорні, лінгвістичні та етнографічні записи, на сьогодні залишається невирішеним ряд проблем, пов'язаних із формуванням та особливостями історичного розвитку цієї мови, передумовами формування її писемного та усного різновиду, та специфікою її творення, виходячи зі співставлення із особливостями розвитку інших мов тюркської мовної сім'ї. Писемно – літературна мова урумів Надазов'я не була об'єктом цілісного вивчення істориків тюркських мов, мова писемних пам'яток урумів не розглядалася спеціально в монографіях з історії мови та історичної граматики (за винятком *Сравнительно – историческая грамматика тюркских языков. Лексика.* – М., *Ин-т языкознания РАН*, 1997. – 800 с.; *Сравнительно – историческая грамматика тюркских языков. Региональные реконструкции.* – М., *Ин-т языкознания РАН*, 2002. – 768 с., де взято до уваги дані публікацій О.М. Гаркавця та О. Блау).

Як явище, що історично розвивається, будь – яка літературна мова є засобом спілкування та національної самоідентифікації, а тому вивчення історії мови в її різних аспектах набуває особливої актуальності в період розвитку та захисту національної самосвідомості, вільного розвитку мов національних меншин європейських країн, визначеного Хартією розвитку національних меншин ЄС. Наші дні, в які постійну спеціальну увагу приділяють вільному розвитку національних культур та розбудові національної самоідентичності малих народів Європи, потребують багатобічного вивчення історії тюркських мов в Європі та мовної інтерференції в ареалі їх побутування в діяхронічному вимірі. В зв'язку з цим особливу роль відіграє розгляд питань розвитку урумської мови в Україні у нерозривній єдності із мовними процесами на Балканах (Західна Фракія - Греція), в Туреччині (Анатолія) та у співставленні із ідентичними процесами в решті тюркських мов в Україні (гагаузи).

Об'єктом даного дослідження є писемно – літературна мова урумів Надазов'я 19 – 20 ст. Предметом дослідження є історичний

розвиток урумської писемної мови, починаючи від тексту початку 19 ст з рукописної збірки Великої Каракуби – до кінця 20 ст.

Матеріалом для дослідження послужили: а) оригінальні тексти урумською мовою (за публікацією О.Гаркавця, с. 354 – 389; 553 – 561; 613 – 616) та виконані до них власні переклади українською мовою 1743 - початку 20 ст. Б) кам'яні написи з Кападокії – для порівняння. В) урумські тексти 19 ст. (1870-і рр.) за публікаціями О.Блау, Г.Хюарта. Г) Каракуба – с. 136 – 138; 98 – 104. – початку 19 ст. (орієнтовно 1808) Д) збірка віршів урумською мовою Валерія Кіора “Хасевет йазмахлари” (Донецьк: Донбас, 1990).

Сподіваємося, що з'ясування питання про присутність в текстах афіксів на позначення парадигми минулого часу, фонетичної та фонологічної картини, синтаксичного строю дасть відповідь на питання: чи можна говорити про безперервність та спадкоємність писемної тюркофонної традиції, умовно визначеної як караманли? Наскільки писемна традиція тюрків України (уруми Надазов'я, гагаузи тощо) дотична і є продовженням (або згасанням) динаміки розвитку літературної традиції караманли турецької Кападокії та Західної Фракії?

Результати дослідження розширюють і поглиблюють сучасні уявлення стосовно побутування тюркських мов в Україні та усій Європі; їх історичного зв'язку із писемними традиціями інших тюркських мов, зокрема, турецької мови Анатолійського півострова та Румелії. Проведене дослідження спрямоване на розв'язання як лінгвістичного, так і історико-культурологічного завдання, а саме визначення лінгвістичних підстав етнічної ідентифікації урумів Надазов'я та решти малих тюркських народів Європи.

Кулик А.С. (м. Київ)

ХУДОЖНІ ЗАСОБИ У ПЕРСОМОВНІЙ ПОЕЗІЇ АМІРА ХУСРО

Класична перська середньовічна поетика, починаючи від трактату Радуйані «Тарджуман ал-балага» Х ст. і завершуючи виваженою працею Атааллаха Махмуда Хусейні «Бадаї' ас-санаї» XV ст., пройшла довгий п'ятивіковий шлях становлення. Таджикський дослідник Мусульманкулов Р. виділяє у формуванні персько-таджикської поетики три етапи: перший етап (VII–XI ст.) характеризується розвитком загальнотеоретичних поглядів на літературу

і впливом давньогрецьких ідей; на другому етапі (XII–XIII ст.) формується філософсько-естетична теорія поезії, і на зміну їй приходить власне літературна теорія, що на третьому етапі (XIV–XV ст.) досягає свого найвищого розвитку.

Епоха, в яку жив і творив один з найвидатніших персомовних поетів Індії Амір Хусро Дехлеві (1253–1325), перебувала на межі періодів становлення канонів класичної перської поезики. Творчі експерименти із жанровими формами і художніми засобами, а також розробка теоретичних вимог до поезії, здійснена ним у передмові до власного третього дивану «Гуррат аль-камаль», є вагомим внеском Аміра Хусро у формування теоретичних засад перської поезики. Зокрема, теоретик п'ятнадцятого століття Хусейн Ва'із Кашіфі пов'язує з іменем Аміра Хусро виникнення такої фігури, як *мувашишах* (акровірш), наголошує на майстерному використанні поетом фігури *іхам* (алегорія – фігура, в якій слово має два значення: звичне і незвичне, читач сприймає перше, близьке значення, а поет має на увазі друге, віддалене) і наводить приклад семи-значного *іхаму* у бейті Аміра Хусро. Проілюструвати на матеріалі фарсімовних газелей поета його майстерне володіння словом, продемонструвати багатство арсеналу використаних ним тропів і є нашим завданням. Ми відстежуватимемо втілення теорії перської поезики на прикладі творчості Аміра Хусро. Так, здатність відрізняти *істі'ару* від *ташбіха* потребує від читача глибокого знання мовного багатства і тонкого розуміння значення слова. І не даремно «Індійський чародій», як називав Аміра Хусро Алішер Навої, так майстерно використовує цю більш складну, порівняно з *ташбіхом*, фігуру. Амір Хусро написав відповідь – «*назіре*» – на відому «П'ятерицю» («Хамсе» – п'ять поем) Нізамі. Зокрема, грузинський дослідник Таджибаєв Х., порівнюючи поему Нізамі «Хосров і Шірін» з поемою Аміра Хусро «Шірін і Хосров», доходить висновку, що Нізамі у ста восьми рядках першої частини своєї поеми використав *істі'ару* лише чотири рази, тоді як Амір Хусро у сімдесяти двох рядках першої частини «Шірін і Хосров» використав цю фігуру тринадцять разів. Після появи «Еджаз-е Хосраві», теоретичного трактату Аміра Хусро зі стилістики та епістолографії, *істі'ара* широко розповсюдилася і набула традиційного характеру.

Втім, попри багатство і насиченість художніми образами, мова поета не справляє враження штучної і переобтяженої фігурами.

Так, Бертельс Є.Е. зазначає: «...індійський поет, що вирізняється вишуканістю стилю, чудовою технікою і яскравими барвами, цілком свідомо відмовляється від «вчених» порівнянь. Його мова вражає своєю простотою...Читаючи його, не затримуєшся на окремих рядках, а плинеш далі, насолоджуючись не деталями, а загальною гармонією мови» [Бертельс 1948, 99].

Аналіз персомовних газелей Аміра Хусро засвідчив не лише майстерне володіння поетом словесними (*лафзі*) фігурами (як, наприклад, *калб* – інверсія або *муламма*’ – двомовність вірша), але й тонке розуміння образних (*ма’анаві*) поетичних фігур: *істі’ари*, *ташбіху*, *мубаліга* та інших. Глибокий, подекуди філософський зміст газелей Аміра Хусро, різноманітність використаних ним художніх засобів створили виразний, особливий стиль поета, який неодноразово ставав об’єктом наслідування (Алішер Навої, Джамі та ін.).

Петрова Ю.І. (м. Київ)

СПІВВІДНОШЕННЯ НЕПОХІДНИХ ОСНОВ ПЕРФЕКТА Й ІМПЕРФЕКТА АРАБСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ ТА ЄГИПЕТСЬКОГО ДІАЛЕКТУ

Особливістю багатьох арабських діалектів є тенденція до нівелювання морфологічної чіткості у розмежуванні трьох типів непохідних дієслівних основ і виникнення двох нерелевантних морфологічних типів (*fi’il/fu’ul*). Співвідношення голосних основ може відображати категорію перехідності-неперехідності.

В єгипетському діалекті (ЄД) спостерігається перехід частини непохідних дієслів класичного типу *fa’ala* до типу *fi’il*. Більшість із них є неперехідними, і серед них чимало дієслів зі значенням руху: *wi’if* (стояти), *miši* (йти), *giri* (бігти), а також зустрічаються дієслова медіального стану: *’irif* (знати), *diri* (знати). З іншого боку, відбувається і протилежний процес: деякі перехідні дієслова літературного типу *fa’ila* перейшли в ЄД до типу *fa’al*: *’amal* (робити), *hafaz* (зберігати). Це явище вказує на тенденцію до морфологічного вираження в ЄД категорії перехідності-неперехідності й свідчить про тенденцію до збереження семантико-граматичних ознак словотвірних моделей.

Інша характерна особливість системи непохідних дієслів ЄД – тенденція до становлення морфологічних пар від одного кореня

(*fa'al + fi'il*). Ми нарахували близько ста таких пар, які за лексико-граматичним співвідношенням можна поділити на кілька груп:

а) дієслівні пари, для яких морфологічний тип не є релевантним (понад 40 випадків): *nagaḥ/nigih* (мати успіх), *harab/hirib* (втекти);

б) пари, які характеризуються чітко вираженою категорією перехідності-неперехідності (близько 40 випадків): *ti'ib* (втомлюватися)/ *ta'ab* (втомлювати); *ḥili* (стати солодким)/ *ḥala* (підсолоджувати);

в) пари, в яких кожен з морфологічних типів має різні лексичні значення, не пов'язані одне з одним (близько 20 випадків): *giri* (бігти)/ *gara* (траплятися); *misih* (стати несмачним, прісним)/ *ma-saḥ* (трансформувати, перетворити);

г) пари, кожне дієслово яких має і перехідне (каузативне), і неперехідне значення (кілька випадків): *'abal/'ibil* (приймати/бути прийнятим).

Дієслівні пари першої групи передають різноманітні відтінки значень, що свідчить на користь припущення Шарбатова Г.Ш. про стирання семантичної межі між моделями та нерелевантне аломорфічне варіювання типів основ в арабських діалектах. Питома вага дієслів другої групи в загальному дієслівному інвентарі є незначною, що, очевидно, свідчить лише про тенденцію до становлення релевантних морфологічних пар в ЄД. В багатьох випадках це відбувається за рахунок зменшення питомої ваги IV породи та переходу дієслів моделі *'af'al* до типу *fa'al*. Деякі дослідники називають це явище оказіональним утворенням опозиції за необхідністю-зворотністю.

Порівняння вищенаведених дієслівних пар з літературними аналогами свідчить про більшу гнучкість діалектного ладу у варіюванні морфологічних типів, оскільки для арабської літературної мови (АЛМ) таке явище не є типовим. Зокрема, серед літературних аналогів вищезазначених ста дієслів лише 20 мають дві форми – *fa'ala* та *fa'ila*. При цьому лише у п'яти дієслів спостерігається аломорфічне нерелевантне варіювання типів: *zahada/zahida/zahuda* (не мати бажання; проявляти стриманість; уникати; бути аскетом). Дистинктивну ознаку в категорії перехідності-неперехідності мають лише три дієслівні пари в АЛМ: *ḥariba* (бути зруйнованим)/ *ḥaraba* (руйнувати); *ḥaziya*

(осоромитися)/ *hazā* (соромити); *hafiya* (бути прихованим)/ *hafā* (ховати).

У співвідношенні типових голосних непохідних основ перфекта й імперфекта в АЛМ значною мірою простежуються такі закономірності: а) фатха другого кореневого у формі перфекта переходить у дамму або кясру (*fa'al* → *yaf'ul/ yaf'il*), а якщо в консонантному оточенні є звуки *ḥ*, *ġ*, *'*, *h* ³, типовим голосним імперфекта є фатха (*yaf'al*); б) кясра основи перфекта, як правило, в імперфекті переходить у фатху (*fa'il* → *yaf'al*), хоча є й винятки; в) дамма основ перфекта практично завжди залишається і в імперфекті (*fa'ul* → *yaf'ul*). Шарбатов Г.Ш. вказує на те, що огласовка другого кореневого імперфекта в ЄД здебільшого збігається з огласовкою відповідного дієслова в АЛМ, але існує велика група дієслів, які в ЄД її змінили.

За нашими даними, реалізація *a* в якості типового голосного основи імперфекта у дієсловах нерелевантних пар *fi'il/fu'ul* зумовлено не консонантним оточенням, а морфологічним типом, тобто є явищем морфологічного, а не фонетичного рівня. Це пояснюється пріоритетом типу *fi'il*; порівняно з *fu'ul* (очевидно, останній поступово буде витіснено першим як непродуктивний). В цьому разі в ЄД зберігається типова для АЛМ риса – перехід кясри основи перфекта у фатху в імперфекті.

Вибір типового голосного у деяких дієсловах типу *fa'al* може бути зумовлено не консонантним оточенням, а дистинктивним варіюванням. В ЄД зустрічаються дієслівні пари (*yif'al/yif'il*), в яких реалізація голосного основи імперфекта залежить від лексичного значення, в тому числі в – оточенні увулярних, фарингальних та ларингальних: *yišgal* (обіймає посаду)/ *yišgil* (обробляє).

Дієслова, які перейшли до типу *fa'al* із IV породи, завжди мають кясру в ролі типового голосного імперфекта, незалежно від оточення: *yis'id* (робить щасливим), *yit'in* (досконально володіє).

У дієсловах, в яких другий або третій кореневий реалізується як гортанний вибух замість етимологічного *q*, вибір типового голосного підпорядковується літературній нормі: *yis'uf* (кладе дах), *yih'id* (ненавидить), *yir'uṣ* (танцює).

Зустрічаються дієслова, в яких альтернація типового голосного імперфекта не є релевантною, в тому числі дієслова, в яких в оточенні типового голосного є увулярний, фарингальний або ла-

рингальний: *yīšlih/yīšlah* (знімає; звільняє); *yušluḥ/yīšlah* (пасує). Це також свідчить про те, що в ЄД консонантне оточення не є вирішальним для реалізації типового голосного імперфекта.

Рижук І.П. (м. Київ)

ВПЛИВ ЛОГІЧНИХ КОНЦЕПЦІЙ НА ТЕОРІЮ ЧАСТИН МОВИ В ТРАДИЦІЙНІЙ АРАБСЬКІЙ ГРАМАТИЦІ

Дискусії дослідників щодо питання трійчастої концепції частин мови в арабській мові, яка вперше зустрічається у праці *Sībawayhi „Kitāb“*, зосереджено навколо трьох гіпотез:

1) дана концепція є результатом впливу класифікації Арістотеля, яку його послідовники використовували в трактатах з логіки в грецькій, сирійській та арабській мовах;

2) вплив теорії частин мови грецьких граматистів. З даною гіпотезою пов'язане питання, яким чином грецька система восьми частин мови стала потрійною в арабській мові;

3) вищезгаданий поділ слів на частини мови є результатом дедуктивних пошуків і досліджень арабських граматистів, які не зазнавали іноземного впливу.

Питання походження системи частин мови залишається відкритим, і остаточного висновку не зроблено дотепер, що з одного боку цілком задовольняє прихильників впливу грецьких наук, а з іншого – ще сильніше зміцнило позиції тих дослідників, переконаних в автентичності походження даної концепції.

Порівнюючи концепції поділу частин мови у грецьких теоріях з *Kitāb Sībawayhi*, Талмон Р. дійшов висновку, що *Sībawayhi* був ознайомлений з грецькими філософськими концепціями та розумів перекладені на арабську мову пов'язані з цими концепціями терміни. Однак він не прийняв їх буквально, а використав для створення незалежної системи. До того ж, переклад логічних та граматичних термінів не завжди був точним та адекватним, а здійснювався за принципом аналогії та подібності. Що стосується прибічників автентичного походження концепції частин мови, то вони спиралися на той факт, що праці з основних досягнень в галузі грецької філософії, логіки та граматики було перекладено на арабську мову після укладання „*Kitāb*“ *Sībawayhi*.

Можливо, грецький вплив на арабські науки мав місце на ранніх етапах Омеядського Халіфату. На початкових етапах розвитку

арабської лінгвістичної традиції деякі елементи давньогрецької культури застосовувалися в концепціях, які арабські дослідники використовували для опису своєї мови. Пізніші теорії узгоджувалися в тому, що грецький вплив на арабську граматику перебував у площині саме аристотелевої логіки. Вплив спадщини Древньої Греції виявлявся, насамперед, в таких галузях, як логіка та філософія. Зі становленням логіки як науки вивчення мовних явищ, концепцій та самої мови проводилося не лише граматиками, а й логіками.

Відомий ісламський філософ al-Fārābī (пом. 950) в праці *Kitāb al-'Alfāz al-Musta'amala fī l-Manṭiq* представляє лінгвістичні погляди на граматику арабської мови, зокрема, на концепцію частин мови. Його визначення імені та дієслова ґрунтуються на аристотелевій версії, а більш детальний поділ часток al-Fārābī проводить, керуючись класифікацією частин мови Д. Фракійського, наприклад – *hawālif* (αὐτὼνυμῖαι „займенники“), *wāṣalāt* (ἄρθρα „артиклі“).

Іншу точку зору на концепцію частин мови, на відміну від граматиків, поділяв філософ Ibn al-Muqaffa' (пом. 756 р.), праця якого *Kitāb al-Manṭiq* належить до спадщини другої половини VI-II ст., тобто він був сучасником Sībawayhi (пом. 793 р.). На думку Талмона Р., який провів детальний аналіз частин мови, не можна залишити поза увагою спорідненість концепції Ibn al-Muqaffa' з грецькою системою восьми частин мови.

В *Kitāb al-Manṭiq* Ibn al-Muqaffa' говорить про частини мови, яких вісім: *'asmā'* (такий-то), *hurūf* (yamši), *jawāmi'u* (слово, що приєднує *kalām* до іншого *kalām*: 'iẓa), *qawārin* (який для такого-то *li fulān* та до такого-то *'ilya fulān*, тобто слова, які зв'язують щонебудь з будь-чим), *'abdāl* (слова, які використовуються замість імен: я, ти, він та ін.), *luḥūq* (наприклад, „клянуся своїм життям, я зробив так і так, і не зробив так і так“), *lawāṣiq* (у вислові „той, хто пише, перебуває в будинку“ *al-kātib* та інші, подібні до нього, слова називаються *lawāṣiq*), *ḡayāt* (у вислові „той, хто пише, перебуває в будинку“ – „у будинку“ *fi al-dār* є *ḡayāt*).

Склад частин мови Ibn al-Muqaffa' є надзвичайно подібним до того, який встановив в грецькій мові граматист Діонісій Фракійський (170–90 рр. до н. е.): ім'я (ὄνομα), дієслово (ῥημα), дієприкметник (μετοχή), член (артикль) (ἄρθρον), займенник (ἀντωνυμία),

прийменник (πρόθεσις), прислівник (ἐπίρρημα), сполучник (σύνδεσμος).

Найлегшими для визначення є три терміни у вищевказаному списку автора *Kitāb al-Manṭiq*: перші два 'asmā', *hurūf*, які відповідають термінам Д. Фракійського ὄνομα та ρήμα, та п'ятий 'abdāl', що цілком співпадає з визначенням класу займенників Д. Фракійського. *hurūf* представлено прикладом у теперішньо-майбутньому часі, оскільки логіки брали до уваги ознаки дієслів, що належали до теперішнього часу.

Для групи *jawāmi'u* автор обмежився лише одним прикладом – складним реченням, в якому першим елементом є 'īza. Можна зробити припущення, що під даним терміном він мав на увазі сполучники, що об'єднують два речення (*kalām* і *kalām*) в єдине ціле.

Щодо прикладів четвертої групи *qawārin* („для такого-то *li fulān*, до такого-то '*ilā fulān*'”), то, поза сумнівом, йдеться про прийменники: *li*, '*ilā*.

Шоста частина мови (*luhūq*) містить найдовший коментар та потребує детального аналізу. Перший приклад до даної групи представлено стверджувальним реченням „клянуся своїм життям, я зробив так і так“, а другий – негативним: „клянуся своїм життям, я не зробив так і так“. Хоча в даних прикладах чітко не вказано, що є *luhūq*, імовірно, під ним розуміються прислівники.

Для останніх двох частин мови Ibn al-Muqaffa' наводить один приклад: *fulān al-kātib fi al-dār*. Талмон Р. вважає, що *lawāṣiq* є дієприкметником. Хоча, очевидно, „*fi al-dār*“ у прикладі, наведеному для останньої групи, з погляду синтаксису є ремою, але *gayūt* з погляду синтаксису є обставиною.

Таким чином, можна зробити висновок, що арабські філософи в своїх поглядах на принципи поділу частин мови перебували під впливом відповідних давньогрецьких концепцій, зокрема тих, що належали Арістотелю та Д. Фракійському.

Рубіновська М.А. (м. Львів)

ІСЛАМСЬКА РЕСПУБЛІКА ІРАН: МОВНА ПОЛІТИКА ТА ВИКЛИКИ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Фарсі, або перську мову, проголошено державною мовою Ісламської Республіки Іран у новій Конституції, що була прийнято

в грудні 1979 року. У дореволюційний період перська мова розглядалася як одна із головних консолідуючих ознак іранської нації, інструмент об'єднання великих та малих етносів, що проживали в країні, але належали до різних мовних спільнот. Формально її статус не було зафіксовано в першій іранській Конституції 1905–1911 рр., однак аж до самої Ісламської Революції перська мова де-факто виконувала функції єдиної державної мови багатонаціональної держави. Перська мова використовувалася для реалізації політики іранського великодержавного націоналізму та паніранізму, сприяючи мовній асиміляції неперських етносів, що становили близько половини населення країни.

Поняття мовної політики. Система заходів, які застосовує держава, суспільство, партія для збереження чи зміни мовної ситуації, для стабілізації чи зміни існуючих лінгвістичних норм. В багатонаціональній державі мовна політика має справу насамперед з вибором і утвердженням мови міжетнічного спілкування. (**Зарубежный Восток. Языковая ситуация и языковая политика.** Ред. М.С. Андронов. Москва, 1986; **Дешериев Ю.Д. Языковая политика // Лингвистический энциклопедический словарь.** Москва, 1990; **Никольский Л.Б. Язык в политике и идеологии стран зарубежного Востока.** Москва, 1986).

Ісламізація Ірану в ХХІ ст. основне завдання ісламської революції – це протидія проникненню в Іран західного стилю життя та створення самостійної життєздатної ісламської державності, яка базувалася б на ідеях солідарності ісламських країн. Ахмедінежад, на відміну від свого попередника, розуміє, що вестернізація місцевого режиму – вільний доступ іноземного капіталу до економіки держави, культурно-ліберальна революція по-європейськи, продовження витіснення ісламізму персизмом (націоналізмом) безперечно приведе до витіснення існуючого політичного ладу та радикальної зміни політичного балансу в регіоні. Згідно з пострадянським історичним досвідом, під “демократією” розуміють вільний допуск до політичної сфери зовнішніх капіталів, що, зазвичай, означає широке використання сучасних рекламних, політичних та інформаційних технологій для популяризації прозахідної інтелігенції.

Тому основний козир, який розіграє керівництво ІРІ, це – ісламські лозунги, тобто повернення до ідей Імама Хомейні в

консолідації мусульманських народів проти ворогів ісламу – Ізраїлю та США, укріплення культурно-моральних основ ісламу (*Ш. Ибрагимов. Идеиные угрозы для Ирана // Время Востока, 10.04.2007*).

Особливо жорстку позицію щодо західноєвропейської лексики послідовно посідає релігійний лідер країни аятолла Алі Хаменеї, який розглядає її як рецидив «культурної експансії Заходу», «своєрідну отруту». Однак потрібно зауважити, що політика щодо арабської мови не передбачає усунення арабізмів, як це було декілька десятиліть тому. Навпаки, вважає керівництво Академії перської мови та літератури, арабська лексика міцно закріпилася в перській мові, вона не вважається чужорідною і тому має активно використовуватися при створенні нової термінології.

Тотальна ісламізація усіх сфер культурного життя країни впливає на функціонування перської мови, насамперед – на її лексико-семантичну систему. Дуже часто вживаються релігійні та релігійно-філософські терміни ісламу. У перській мові сформувався своєрідний «ісламський стиль», що характеризується частішим використанням ламаних форм множини, зростанням частки арабізмів.

Мовна політика Ірану кін. XX – поч. XXI ст. Із середини 1990-их років в Ірані пропагується ідея перської мови як інструмента ісламської культури, другої мови ісламу. Іранське керівництво послідовно поширювало ідею перетворення фарсі в одну з офіційних мов Міжнародної ісламської організації. Цю думку висловили в грудні 2001 р. в Тегерані на самміті країн – членів організації «Ісламська конференція» тодішній президент Ірану Мохаммад Хатамі та релігійний лідер країни Алі Хаменеї, однак тоді ідею не було реалізовано. В червні 2006 р. перська мова, поряд з російською, китайською та англійською, було оголошено однією з офіційних мов Шанхайської організації співробітництва (ШОС) – що формується могутньою міжнародною структурою військово-політичного напрямку, та об'єднує Китай, Росію, Казахстан, Киргизію, Таджикистан та Узбекистан як повноправних членів, та Іран, Індію, Монголію та Пакистан як спостерігачів.

Іранське керівництво приділяє велику увагу пропаганді перської мови в іноземних країнах. Її реалізує спеціальна урядова структура – Організація ісламської культури та зв'язків

(*Месамед В. Фарси как интегрирующий фактор в Исламской Республике Иран. Институт Ближнего Востока, 11.10.2006 <http://i-g-p.ru/page/stream-exchange/index-8354.html>*).

Рябчук М.В. (м. Київ)

ФУНКЦІОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧНЕ ПОЛЕ СПІВВІДНЕСЕНОСТІ / НЕСПІВВІДНЕСЕНОСТІ В СУЧАСНІЙ ПЕРСЬКІЙ МОВІ

Інтенсивний розвиток функціональних напрямків в сучасній лінгвістиці зумовлено, з одного боку, внутрішніми закономірностями розвитку лінгвістичної теорії, а з іншого – потребами практики. Практика активного вивчення мови потребує пізнання, з одного боку, того, як побудовано мову, а з іншого – як вона функціонує. Об’єктивно, на сьогодні, лінгвістична наука може більше сказати у відповідь на перше питання, аніж на друге. В цьому виявляється одна з причин особливої актуальності функціонального напрямку в сучасній лінгвістичній теорії і в конкретних дослідженнях (*Бондарко А.В. Методологические проблемы языкознания. Киев, 1988*).

В мовну компетенцію мовця входить володіння функціональним потенціалом кожного з мовних засобів і правилами їхнього функціонування. Таким чином, для мовця стає актуальним підхід від форми до семантики (від засобів до функцій). Інакше кажучи, мовцю (чи тому, хто активно вивчає мову) важливо знати не лише шляхи від думки до слова та словесних форм, а й правила функціонування кожного з мовних засобів (*Бондарко А.В. Направления функционально-грамматического описания «от формы» и «от семантики» // Функциональный анализ грамматических форм и конструкций. Ленинград, 1988*).

Функціональний аналіз граматичних форм, конструкцій, груп і т.п. передбачає не лише дослідження їхньої структури (семантичної структури в її співвідношенні з формальною), але й вивчення їх функціонування. Інакше кажучи, дане граматичне явище вивчається не лише в системі мови, але й у процесі її функціонування, коли факти мови тісно взаємодіють з фактами мовлення. Звідси витікає зв’язок функціонального аналізу граматичних явищ з вивченням контексту та ситуацій, що він відображає – зв’язок “функціології” з “контекстологією”. В контексті нас цікавить те,

що має вплив на функціонування морфологічних категорій, вступає у взаємодію з ними, модифікує (уточнює, конкретизує, видозмінює і т.д.) реалізацію категоріальних граматичних значень, тобто впливає на варіанти їх реалізації при збереженні категоріального інваріанта. Інакше кажучи, мова йде про виділення граматично значущого в контексті, про граматично значущий контекст. Важливо підкреслити те, що граматично значущими можуть бути як граматичні, так і лексичні елементи контексту (*Бондарко А.В. О некоторых аспектах функционального анализа грамматических явлений // Функциональный анализ грамматических категорий. Ленинград, 1988*). Скажімо, в перській мові іменники з артиклем “-i”, до яких не належить підрядне означальне речення, часто мають значення неозначеності. Однак значення неозначеності створюється не артиклем, а контекстом, мовленнєвою ситуацією. Конкретне граматичне значення іменника з артиклем найбільш повно розкривається не в масштабі одного слова, а при застосуванні у реченні (*Рубинчик Ю.А. Сложные предложения с придаточными определительными в современном персидском языке. Москва, 1959*).

Певну функцію може бути реалізовано різними мовними засобами, а з іншого боку – один і той самий мовний засіб може мати різні функції. Лише «двосторонній» підхід може охопити всю повноту асиметричних співвідношень.

Різнорівневі мовні засоби мови, виражаючи певний мисленнєвий зміст, об’єднуються в функціонально-семантичне поле, займаючи в його структурі певне місце. Семантично пов’язані морфологічні категорії означеності/неозначеності та співвіднесеності/неспіввіднесеності утворюють ядро функціонально-семантичних полів мови. У зв’язку з семантичною пов’язаністю морфологічних категорій, функціонально-семантичне поле означеності/неозначеності входить до функціонально-семантичного поля співвіднесеності/неспіввіднесеності (*Федотова М.В. Артиклевые словоформы существительного как система морфологических значимостей и их функционально-семантический статус в современном немецком языке. Автореферат диссертации. Москва, 1990; Копанев П.И. Немецкая категория несоотнесенности/соотнесенности и ее русские параллели // Сопоставительные исследования грамматических категорий. Свердловск, 1985*).

Таким чином, ми можемо виділити три моделі даної категорії:

1) модель перша (центр мікрополя неспіввіднесеності): відсутність артикля. Неспіввіднесеність виступає поза контекстом, поза ситуацією. Наприклад, вивіски та оголошення: “post” – пошта, “ketabthane” – бібліотека;

2) модель друга (центр мікрополя неозначеності): неозначений артикль “-i”, нульовий артикль чи слова, які його заміняють (наприклад, “uek” – один в значенні “якийсь”). Неозначена співвіднесеність виражає семантику іменника як неозначене, невідоме, вперше назване, виділене з класу предметів, явищ. Наприклад: “U ketab-i harid” („Він купив якусь книгу”).

3) модель третя (центр мікрополя означеності): означений артикль “-i” та слова, що його заміняють (вказівні займенники “In” – цей, “An” – той). Означена співвіднесеність виражає семантику іменника як щось означене, відоме чи вже раніше згадане.

Хамрай О.О. (м. Київ)

АРАБСЬКІ ГРАМАТИЧНІ ПАРАДИГМИ, ІНВАРІАНТИ, ПРОТОТИПИ І ДЕТЕРМІНАНТИ МОВНОГО РОЗВИТКУ

Грамактична система арабської літературної мови (АЛМ) в структурному відношенні несе в собі як ознаки граматики розвиненої мови, пристосованої до передання розмаїття явищ оточуючої дійсності і складних суспільних відносин, так і велику кількість мовної архаїки, що пов'язане з тим, а це в свою чергу система грамактичних парадигм складалася під впливом численних факторів протягом тривалого часу. Тому дослідження грамактичної системи арабської мови (АМ) в діахронії пов'язане з певними труднощами: з одного боку, письмові пам'ятки АМ дозволяють судити про грамактичні форми, які були наявними в мові майже півтори тисячі років тому, а з іншого – з точки зору граматики мова арабських текстів являє собою майже “моментальний знімок” грамактичних парадигм, які були актуальними в мові на той час, а різниця в грамактиці класичної арабської мови (КАМ) та АЛМ стосується не стільки самих явищ, скільки їхньої інтерпретації. До того ж невеликий обсяг і відносно невеликий вік письмових пам'яток доісламської епохи разом із недостатніми відомостями про грамактичний лад давньоарабських діалек-

тів майже унеможлиблює застосування історичного підходу до вивчення граматичної системи в межах самої тільки АМ.

З іншого боку, просте порівняння АМ з іншими семітськими мовами далеко не завжди дозволяє адекватно інтерпретувати конкретні граматичні явища, які в ній зустрічаються, тим більше, коли йдеться про залишки колишніх парадигм, які не вмотивовані сучасним станом мовного розвитку.

Отже, для адекватного розуміння граматичних явищ АЛМ як системи буває необхідно брати до уваги граматичні парадигми, чий складові утворилися під впливом інших, відмінних від сучасних внутрішніх детермінант і часто представлені формами, які логічно ніяк не пов'язані з парадигмами сучасними і, можливо, виявляють значно тісніший зв'язок із семантикою, ніж це має місце на сучасному етапі розвитку мови.

Системність такого підходу забезпечується тим, що граматичні явища розглядаються як об'єкти, які вступають в різні відношення в межах граматичної системи мови в цілому і окремих її підсистем, а властивості об'єктів характеризують здатність цих об'єктів вступати в ті чи інші зв'язки та взаємодії з іншими об'єктами.

В результаті змін, що відбуваються в граматичній системі мови в процесі її розвитку, "сильні" та "слабкі" властивості граматичних об'єктів можуть по-різному впливати на утворювані лексико-граматичні парадигми. Втім, будучи частиною граматичної системи конкретної мови, названі властивості визначаються певним напрямком, в якому відбуваються зазначені зміни, отже, на кожному окремому етапі мовного розвитку можна виділити її домінуючу детермінанту. Зрозуміло, що описані зміни в такій складній системі, як природна мова, за визначенням повинні носити нелінійний характер, а відтак і мати етапи, які можна характеризувати як "стабільні" та "перехідні" стадії розвитку мови. Такий багаторівневий взаємозв'язок одиниць АМ завдяки тому, що значення морфем є посередниками у зв'язку між самими морфемами і смислом, без чого ніякий знак не може бути знаком мови, тобто універсальної знакової системи.

Картина впливу детермінант на розвиток мовної системи ускладнюється тим, що мова може рухатись як в напрямку ускладнення форми, так і в напрямку її спрощення, неодноразово

змінюючи напрямок цього руху, при цьому швидкість типологічної перебудови є принципово нерівномірною, що й обумовлює наявність об'єктивних кордонів між стадіями розвитку мови. Враховуючи таку нерівномірність перехід від однієї стадії до іншої може викликати в граматичній системі мови, яка переживає подібний перехід, нерівномірність швидкості змін, що відбувалися в різних граматичних підсистемах, а відтак і неминуче залучення мовної архаїки до обслуговування нових граматичних потреб. Граматичні системи як КАМ так і АЛМ, безсумнівно, містять сліди подібних процесів. Серед залишків парадигм граматичних підсистем, які мали місце на попередніх стадіях мовного розвитку і склалися в умовах домінування детермінант, відмінних від нинішніх, в АМ можна назвати такі її особливості, як ламана множина, система флексій, специфіка дієслівного керування у зв'язку із семантикою дієслова, семантика дієслівних форм, особливості побудови та узгодження низки типів речень тощо.

Взявши до уваги, що згадувані вище підсистеми формувалися і переживали часи свого продуктивного функціонування у віддаленому в мовному відношенні минулому, навряд чи доцільно говорити про наявність інтегруючої їх системи в цілому в межах якої-небудь конкретної мови. Тут доречно, на нашу думку, оперувати поняттям попереднього стану категорії, наслідки існування якого можна побачити в інших мовах, так чи інакше споріднених з АМ, а при наявності подібного явища в типологічно віддалених від АМ мовах можна досліджувати актуальний стан самого явища у зв'язку з попередніми в контексті мовних універсалій, що дає цінний методологічний інструмент, особливо за умов відсутності достатнього мовного матеріалу архаїчного стану АМ при наявності такого в інших афразійських мов.

Таким чином, для системної характеристики залишків граматичних парадигм попереднього стану нам необхідно виокремити детермінанти, головним чином, внутрішні, що визначали попередні стани мовних категорій. Найбільш продуктивним такий підхід буде, зрозуміло, при порівнянні детермінант, визначаючих актуальний стан підсистеми з детермінантами, характерними для стану, який безпосередньо йому передував. Зрозуміло, що в кожній мовній підсистемі паралельно можуть діяти різні детермінанти і їхнє дослідження саме по собі не дозволить виробити бажаний інтегра-

тивний системний підхід до вивчення арабської граматики. Тому необхідно обрати один ярус мовної системи, який би, з одного боку, впливав якомога більш суттєво на граматичну систему АМ, а з іншого – мав би якомога тісніші зв'язки з іншими ярусами. Такою частиною мовної системи є, принаймні, у випадку АМ, семантика, а відтак і детермінанти повинні бути семантичними.

Втім, найбільш пристосованими для поєднання в межах однієї теоретичної побудови мовних одиниць різних ярусів мовної системи є польові структури, що знайшли широке використання в межах функціональної граматики, одним з базових понять якої є розділення інваріантної та прототипічної компонент мовних об'єктів. Отже, для побудови наскрізних граматичних парадигм ми вважаємо виявити саме прототипічні властивості граматичних явищ АМ, які, в свою чергу, визначаються інваріантам граматичних значень арабської мови.

І. Мурат Чакмакчи (м. Едірне),

ГУМОР У ТУРЕЦЬКІЙ ТА БОЛГАРСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРАХ

Сучасна турецька та болгарська літератури кінця 19 – 20 ст. демонструють типологічну спільність у розвитку жанрів та стилів. Буде справедливим також періодизувати як болгарську, так і турецьку літератури відповідно на літературу до здобуття незалежності та період незалежної республіки в Болгарії та до-республіканську та республіканську в Туреччині. Цей період в обох літературах розпочинається добою літературного Ренесансу (Болгарія) та народного відродження (Туреччина). Так само як болгарську літературу цієї доби можна поділити на два періоди – літературу 80-90-х рр., та літературу від початку 20 ст. до завершення першої світової війни, в турецькій літературі цього періоду виділяють літературу національного пробудження на чолі із Genç kalemler, та народжену опісля 1923 року національну літературу. Нарешті, сучасні і болгарська, і турецька літератури мають точкою відліку кінець першої світової війни, в обох літературах виділяють періоди до 1940-х років та після 1940-х рр. обидві літератури розробляють типологічно схожі теми, сюжети та проблеми (маленька людина – ненаписаний епос - Анатолія). Одним із найбільш придатних, на наш погляд, для порівняння в цих літературах є момент комічного та гумору.

Гумор спостерігається у різножанрових творах, де зображується комічне. Метою використання гумору в літературі є викрити слабкі сторони суспільства або окремих особистостей, роблячи це добродушно, по-дружньому, з добрим наміром. Цим гумор відрізняється від сатири. Об'єктом гумористичного зображення може бути узяті з життя як ситуація, так і певна особи або особи, які є неприйнятними в даних умовах, середовищі або часі. Так само об'єктом гумору можуть стати події та ідеї, що були актуальними в певний період часу, проте на даний момент застаріли. Зауважмо, що все комічне народжується з навмисного перебільшення здебільшого невідповідності між формою та змістом описуваного явища, особи чи предмету.

І в турецькій, і в болгарській літературах гумор спостерігається значно частіше, ніж сатира. Насамперед це стосується поезії. Лінощі, ненажерливість, що є найбільш розповсюдженими темами гумористичних сюжетів в усіх фольклорах світу, займають важливе місце і в болгарській та турецькій літературах. Особливо гумористичні мотиви з'являються після 50-60-х років 19 ст. разом із ідеями національного відродження.

Короткі гумористичні сюжети стають темою віршів, діалогів, казок, байок та коротких жартівливих оповідань. В більшості з них гумор не образливий. Проте в деяких творах спостерігаються сатиричні мотиви, спрямовані на викриття міжкласового нерозуміння та кпини над представниками національних меншин.

Велике місце гумору в болгарській літературі приділив П.Р. Славейков (1827-1895). Наприклад, його вірш "Опак свят" (світ навпаки) висміює владу грошей над людиною, вірш "Песен за паричката ми" (Пісня про мою копійчку) критикує пройдисвітство та продажність державних чинів, адже завдяки грошам старі молодшають та женяться на молодих, брудні стають красенями, а закон не вартий і ламаного гроша. У творчості інших болгарських письменників – гумористів періоду національного відродження (І. Вазов "Чичовци", Любен Каравелов, "Българи от старо време") висвітлюється відсталість народу та його неосвіченість, бідність духовного світу та примітивність способу життя багатих. Разом з тим, уславлюється багатий духовний світ, високі людські чесноти простого народу.

В турецькій літературі того ж періоду, хоч і спостерігається більшою мірою сатиричний, аніж гумористичний елемент (Риза Тевфік), бере свої початки від жанру ташлама в турецькому фольклорі. Тут слід згадати традицію попередників гумористів – сатириків 20 ст., якими були Шейхі (14 ст., “Харнаме”), Нефі (16ст., Сіхам-і каза), Гамді, Таїб Сюрурі, Коджа Рагім Паша тощо. До тем і мотивів болгарської літератури велику близькість демонструють Фазил Агмед Айкач (“Азаб-и мукаддес”), Рафік Халід Карай та Фарук Нафіз Чамлибель (“Чам девірен”, “Делі Озан”).

Слід відзначити, що в 20 ст. Продовжує розвиватися турецька народна література, представниками якої є народні поети Дертлі, Байбуртлу Зіхні та Сейрані.

ТРАДИЦІЙНІ СУСПІЛЬСТВА ДАЛЕКОГО СХОДУ, ПІВДЕННОЇ ТА ПІВДЕННО-СХІДНОЇ АЗІЇ

Аганімова І.В. (м. Київ)

ЦИНСЬКИЙ КИТАЙ НА СТОРІНКАХ АМЕРИКАНСЬКОГО АЛЬМАНАХУ «THE CHINESE REPOSITORY» (1832–1851 pp.)

Періодична преса у формі журналу з'явилася в новий час (кінець XVII ст. – початок XVIII ст.). У Китаї і західноєвропейських країнах видавалися журнали, метою яких було об'єктивно знайомити читача з китайською дійсністю та історією. Особливий інтерес для історика становлять ті друковані видання, зміст яких відображав історичні реалії. До названої категорії ми, безумовно, можемо віднести англomовне періодичне видання «The Chinese Repository», що видавалося на ранніх етапах розвитку американської синології (Murray Rubinstein A., *The Origins of the English-American Missionary Enterprise in China, 1807–1840*. London: Scarecrow Press, 1996). У журналі було здійснено спробу обґрунтування цивілізаційний підхід на противагу концепції європоцентризму, яка домінувала в інших, більш політизованих журналах, наприклад, у «The North American Review», «The Democratic Review» та ін., які видавалися в Сполучених Штатах та Великобританії.

«The Chinese Repository» («Китайська суміш») – журнал, що виходив раз на місяць впродовж 1832–1851 pp. Засновниками цього видання були Е.К. Бріджман (Elijah Coleman Bridgman, 1801–1861) та Р. Моррісон (Robert Morrison). Е.К. Бріджман – перший американський протестантський місіонер в Китаї. Він був видавцем журналу, доки не переїхав до Шанхаю у вересні 1848 р. Тоді його замінив на посту головного редактора і видавця С.У. Уільямс (Samuel Wells Williams). Проте, Е.К. Бріджман залишався постійним і основним фінансовим спонсором видання (Malcolm Elizabeth L. *The Chinese Repository and Western Literature on China 1800 to 1850 Modern Asian Studies*, Vol. 7, No. 2 (1973), pp. 165–178., с. 167).

Курс, якого дотримувався журнал в своїх публікаціях, було визначено в першій статті Е.К.Бріджмана «Objects in publishing the Chinese Repository» (The Chinese Repository: I, с. 1), що відкри-

ла видання. Мета журналу полягала в поширенні інформації про Китай, його звичаї і історію, про поточні події, а також про діяльність місіонерів у країні. Спочатку журнал виконував функції літературного видання американських місіонерів. Південно-східна Азія була стратегічною базою для протестантської місії в Китаї. Таким чином, журнал також знайомив з деталями місіонерської активності в Сінгапурі, Малакі, Батавії, Індокитаї та прилеглих регіонах. Журнальне видання «Китайська суміш» дотепер зберегло значення першоджерела для вивчення історії Китаю першої половини XIX ст. і його відносин зі Сполученими Штатами та Європою (*The Cambridge History of English and American Literature in 18 Volumes (1907–21)*, – Vol. XVI, – *Early National Literature, Part II; Later National Literature, Part I.*, p. 20). Хоча він і друкувався в Кантоні для американських колоністів (як це написано на титульній сторінці), проте був відомий читачам і в Америці, і в Європі (*Missions in China // The American missionary.* – 1887. – Vol. 41. – №3. – с. 206).

Повний комплект усіх випусків журналу є лише в декількох бібліотеках світу. Серед них – Бібліотека в Макао, з люб'язного дозволу якої ми отримали репринтне видання раритетного журналу. Окремі номери журналу мали неперервну нумерацію впродовж року, і, таким чином, за рік це становить близько шестисот сторінок. Для зручності читачам подано рубрикація статей, складену за цілий рік. Усі двадцять випусків (з 1832 до 1851 рік) за періодами розподіляються наступним чином: випуски з першого до восьмого (1832–1840 pp.) включали публікації з травня одного року до квітня наступного. Дев'ятий випуск: травень 1840 – грудень 1840. Випуски з десятого по двадцятий виходили вже більш традиційно, за період з січня до грудня. Публікації в журналі не підписано. Лише в загальному рубрикуванні можна визначити авторів статей. Багатьох з них представлено ініціалами, які розшифровуються окремо. Найчастіше зустрічається і найпростіше ідентифікуються S.W.W – С.У. Уильямс та E.C.B – Е.К. Бріджман, R.M. – Роберт Моррісон, J.R.M – Р.Дж. Моррісон та C.G. – Карл Гюцлафф (в англійському варіанті Charles Gutzlaff). Серед авторизованих статей ми зустрічаємо праці багатьох з протестантських місіонерів, які працювали в Китаї в першій половині XIX ст. Крім редакторів журналу (Е.К. Бріджман та С.У. Уильямс), авторами були також

В.С. Мілн, Х. Медхерст, Т.Т. Мендоуз та інші. Тематичні публікації альманаху, присвячені різним аспектам культурного, політичного, соціального та релігійного життя Китайської Імперії, надалі було використано постійними авторами альманаху при написанні комплексних досліджень (Medhurst W. H. “The Shoo King” or Historical Classic; T.T. Mendous “The Chinese and their Rebellions, Viewed in Connection with their National Philosophy, Ethics, Legislation and Administration”; Williams S. Wells The Middle Kingdom; a Survey of the Geography, Government, Education, Social Life, Art, Religion, & History of the Chinese Empire and its Inhabitants).

Борділовська О.А. (м. Київ)
**МУСУЛЬМАНСЬКИЙ ЧИННИК
 ІНДІЙСЬКОЇ ДЕМОКРАТІЇ**

- Індійська цивілізація – одна з найдавніших у світі, її коріння сягає 5 тисяч років, і протягом такого значного терміну багато різних етнічних, лінгвістичних, релігійних та інших пластів додавали їй власного культурного надбання. Основною особливістю індійського суспільства став, таким чином, “плюралізм всього” – рас, етносів, релігій, соціальних прошарків, господарських укладів, культур та звичаїв. “Океаном людських спільнот” називав свою батьківщину відомий індійський поет Рабіндранат Тагор. Представники цих спільнот протягом тривалого часу не тільки збагачували культурну спадщину Індії, а й навчилися жити разом. Історичні умови сприяли тому, що індійське суспільство набуло власних специфічних рис та правил співіснування, які формувалися як у періоди мирного співіснування, так і часи кривавих протистоянь.

- Згідно з конституцією Республіка Індія є світською державою, яка не має “державної релігії” і громадяни якої можуть сповідувати будь-яку релігію і брати участь у богослужіннях за власним бажанням. Свобода совісті та нейтральне ставлення держави до всіх конфесій забезпечується рядом положень конституції (ст.25 – 28). Взагалі ж в країні представлені усі найпоширеніші релігії світу, більшість - майже 83% становлять індуси, майже 12% - мусульмани, 2,4% - християни, 1,9% - сикхи, 0,7% - буддисти, 0,5% - джайни, 0,1% – іудеї, 0,1% - парси. Секюляризм є одною з основних демократичних ознак сучасної Індії, держави, в якій представлені всі основні світові конфесії.

- Серед релігійних спільнот особливе місце займають мусульмани. В Індії сьогодні мешкає приблизно 140 млн. послідовників ісламу, переважно – сунітів, і вона є другою у світі країною (після Індонезії) за кількістю мусульман. Назвати таку спільноту «релігійною меншиною» навряд чи можливо. До того ж, тільки індуси та мусульмани є двома найбільшими релігійними спільнотами, які поширені на всій території країни, представники інших конфесій мешкають набагато компактніше (як сікхи у Панджабі та іудеї в Кочині). Той факт, що мусульмани протягом сторіч жили і працювали разом з індусами, знайшов відбиття в усіх сферах життя індійського соціуму. Насправді, індійські мусульмани не тільки стали невід’ємною частиною індійського суспільства, але й зробили величезний внесок у розвиток індійської культури, економіки та демократії.

- Говорячи про останній з вищеназваних проявів, слід відзначити, що навіть сам факт існування в незалежній Індії такої великої мусульманської громади, що приблизно дорівнює населенню сусіда – Пакистана, який створювався завдяки *теорії двох націй*, ідеї окремої держави мусульман Південної Азії, говорить про демократичний характер сучасного устрою Індії. По-друге, ідеї рівності всіх членів *умми* – мусульманської общини спричинили значні зміни у розвитку жорстко стратифікованого традиційного індійського суспільства, з його кастовим устроєм і безліччю обмежень у спілкуванні. Слід також брати до уваги, що іслам в Індії (на масовому рівні) поширювався більше під впливом *тарікату* суфіїв, ніж *шаріату* ортодоксальних улемів, тобто у більш демократичному і, водночас, більш духовному напрямку, що повною мірою «відповідало» духовним запитам Індії.

- Безперечно, саме суфії сприяли розвитку і поширенню таких суспільних рухів, як *бгакті*, а також – виникненню нових суспільних настанов, загальному пом’якшенню брахманських норм. В суспільстві будувалися нові зв’язки і створювалися нові можливості для взаємовпливу. Релігійно-культурний індусько-мусульманський синтез спричинив таке унікальне явище, як появу спільних для послідовників індуїзму та ісламу святинь (наприклад, Чара-е-Шаріф в Кашмірі). Відомим є і той факт, що саме в ісламі шукали спасіння від приниження представники найнижчих прошарків індійського суспільства – недоторкані та члени

низьких каст. Все це загалом породжувало нові течії у соціальному розвитку, і згодом сприяло оновленню всього суспільства, національно-визвольному руху та розбудові незалежної держави. Хоча сьогодні мусульмани є найбільш відсталим, як в економічній сфері, так і в галузі освіти, прошарком індійського суспільства, вони водночас (саме тому, можливо) чи не найбільш активні у проявах соціального реформування.

- Окремо слід наголосити, що вплив був взаємним: індійські мусульмани відрізняються від своїх одновірців в інших країнах значно більшою поміркованістю, толерантністю. Ідеї *джихаду* тут давно не мають великої кількості прихильників. Мусульманські правителі середньовічної Індії правили цією країною не як завойовники, а швидше як справжні господарі, вони ставали «своїми». Сьогодні серед імен найбільш популярних правителів найчастіше індійці поруч з Ашокою згадують Акбара – імператора з династії Великих Моголів, який передусім залишив свій слід в історії завдяки своїй загальній толерантності і конкретній спробі створити єдине релігійне вчення, яке б об'єднало його підданих. Саме великі мусульманські правителі середньовічної Індії сприяли також поширенню загальних правових норм, формуванню юридичних засад державності.

- Сьогодні індійські мусульмани становлять органічну частку багатогранного індійського соціуму, вони є суттєвим компонентом індійської «єдності у розмаїтті». Відчуваючи спорідненість зі своїми «братами за вірою» в інших країнах світу, мусульмани Індії в першу чергу вважають себе індійськими громадянами, розділяють гордості з приводу успіхів сучасної Індії. Згадаймо, що чинний Президент країни доктор А.П.Дж.Абдул Калам – мусульманин за віросповіданням (третій за часи незалежності), відомий вчений і справжній патріот, який у своїх книжках і виступах завжди наголошує, що тільки дрібні люди перетворюють релігію на засіб ворожнечі, для великих людей релігія – це шлях до заснування нової дружби.

Ботвінкін Ю.В. (м. Київ)

ПІВДЕННОІНДІЙСЬКЕ *БГАКТІ* ЯК ПОПЕРЕДНИК ЕПОХИ *БГАКТІ* В ПІВНІЧНІЙ ІНДІЇ

Незаперечним фактом є те, що рух *бгакті* в Північній Індії – це прямий наслідок впливу Півдня. Тому усвідомлення процесу

формування і функціонування середньовічного світогляду *бгакті* в Північній Індії є неможливим без вивчення південноіндійського (зокрема – тамільського) досвіду. Релігійна поезія шіваїтів і вішнуйтів тамільською мовою, що розцвіла в період з VI-го по XIII ст., справедливо вважається найбільш раннім і, водночас, цілковито зрілим плодом течії *бгакті* в Індії.

Епоха *бгакті* в тамільській історії визначається періодом від VI до XIII ст. В першій половині цієї епохи нове вчення поширювалося суто народними зусиллями, без втручання держави. Тоді групи одухотворених людей, що мали таланти поетів і музикантів, мандрували регіоном, відвідуючи храм за храмом і співаючи хвалебних пісень на честь божеств, які в цих храмах вшановувались.

Рух *бгакті* в Південній Індії започаткувала община з шістдесяти трьох *наянарів* (*бгактів* Шіви) і дванадцять *альварів* (*бгактів* Вішну), які жили в V-VII ст. Серед найперших шіваїтських *бгактів* була жінка на ім'я Карайккал Амайяр, яка жила приблизно в кінці V – на початку VI століття нової ери. Вона була сучасницею вішнуйтських *бгактів* Бгуттальвара і Пейяльвара. Карайккал Амайяр називала себе *ней* – привидом (Шіва вважався покровителем нечистої сили: демонів, привидів, упирів і т.д.), свої вірші вона співала у формі пісень і танцювала екстатичні танці, наслідуючи знаменитий руйнівний танок Шіви. Її соратник Тірумалар став реформатором шіваїтського вчення, він відкидав кастовий поділ і аскетизм і проголошував людське тіло істинним храмом Шіви.

Найвидатнішими *наянарами* VII ст. були Аппар і Самбандар, у VIII ст. прославився Сундарар. Аппар, перш ніж стати шіваїтським *бгактом*, був джайнським аскетом і займався суворим подвижництвом. Потім у своїх піснях він описував історію свого навернення до служіння Шіви як до «релігії любові». Після Аппара в літературну традицію тамільського *Шайва-бгакті* увійшло поняття *теварам* («особисте поклоніння»), яке означало хвалебний гімн. Подібні гімни писав і Самбандар.

Найпершим відомим вайшнавським *бгактом* був Періяльвар, який писав пісні, присвячені маленькому Крішні як божественній дитині. Цей тип поезії пізніше було названо в Північній Індії *васал'я бгао*.

Вайшнавські *бгакти* Південної Індії також розвивали і поширювали своє вчення і літературу за допомогою приналежності певних членів своєї общини до високих посад. Так, відомим поетом *Вішну-бгакті* був принц царства Чера Кулашекхара.

Особливе місце серед вайшнавських *бгактів* Південної Індії посідають поетеси Андаль, або Года-деві (VII ст.), одна з дванадцяти *альварів*, і в подальшому спадкоємиця її ідей – Аккамагадеві (XIII ст.). Саме в їхній творчості з'являється яскраво виражений «містицизм нареченої», тобто ототожнення власної суті з нареченою Бога – те, що в північноіндійській традиції Крішна-*бгакті* пізніше буде названо *мадгур'я бгао*.

Дванадцять *альварів* і шістдесят три *наянари* були проповідниками раннього *бгакті* в Південній Індії під час правління там династій Паллавів та Панд'я в V-VII століттях. Історики дають їм узагальнену назву «сімдесят п'ять апостолів *бгакті* в Південній Індії». Ці містики мали визначальний вплив на релігійну ситуацію в регіоні, а їхні ідеї «шляху відданості» пізніше зіграли головну роль у створенні філософських шкіл Рамананди і Мадгвачар'ї в Північній Індії.

Наступна віха розвитку тамільського *бгакті* супроводжувалась правлінням царів династії Чолів (X–XII ст.), за яких шіваїтському *бгакті* було надано статус мало не державної релігії. За підтримки влади процвітало будівництво шіваїтських храмів, які були також центрами поширення *Шіва-бгакті*. Найкращими свідченнями прихильності Чолів до шіваїзму є прекрасні храми Тханджавур і Гангакондачолапурам. В цей період співання гімнів *бгакті* стало невід'ємною частиною храмових обрядів. Також з'явилося певне напруження у стосунках між шіваїтами і вайшнавами внаслідок байдужого ставлення Чолів до вайшнавізму. Так тривало до XII ст.

Нову епоху започаткував Рамануджа, який популяризував примирливу ідею синтезу ведичних і тамільських традицій, наявного в творах *альварів*, синтезу Веданти і *бгакті*, ведичного соціального устрою і сектантської орієнтації південноіндійського *бгакті*.

Рамануджа писав коментарі до брахмасутр, Бгавадгіти і упанішад, проповідував *вішіштадвайту* («особливий монізм»). Він багато подорожував Індією, поширюючи вчення про *бгакті*. Його твори «Ведартха-санграха» («Збірка тлумачень до Вед») і «Шрі-

баш'я» – це коментарі до упанішад і Брахма-сутр, в них міститься основа вайшнавського *бгакті*.

Епоха Рамануджі не лише відкрила доступ до *бгакті* нижчим верствам суспільства, яких назвали *самтада мудліа* – «святі без священної нитки (ознаки брахмана)», але й сприяла наближенню традиційних вайшнавських храмових служінь до ідеалів *бгакті*, на зразок вищезгаданої подібної трансформації шівайтського храмового культу. Храмовими центрами вайшнавського *бгакті* стали Тірупаті і Канчіпурам – місця, пов'язані з життям і подвижництвом дванадцяти *альварів*.

Рух *бгакті* в Південній Індії поступово перейшов з рівня імпрорізованих новаторських сект на рівень храмового культу. Цей перехід частково розпочався ще за правління Паллавів (VII–IX ст.), поширився за Чолів (X–XII ст.) і остаточно закріпився в епоху держави Віджайнагар (XIV–XVI ст.).

Саме в період Віджайнагара філософські засади *бгакті* досягли рівня традиційної релігії в цьому регіоні. При цьому вчення значно формалізується і набуває обрядовості, втрачаючи свою первинну революційно-відроджувальну сутність. Цієї сутності *бгакті* набуває знову, перекочувавши на Північ, де знаходить благодатний ґрунт для релігійного реформаторства.

Величко В.В. (м. Київ)

**РЕГІОНАЛЬНА СТРУКТУРА ДЕРЖАВИ ЦІНЬ (221–
206 рр. до р.х.) ЯК МОДЕЛЬ ВИСОКОЦЕНТРАЛІЗОВАНОЇ
ІМПЕРІЇ КИТАЮ ТА ЇЇ ЗНАЧЕННЯ
ДЛЯ КРАЇН РЕГІОНУ**

У 221 р. до р.х. одна з мінідержав – Цінь, що виникла на теренах попередньої, Чжоуської держави шляхом послідовних військових дій та посилення свого політичного впливу підкорила шість інших (Хань, Вей, Ці, Чу, Янь та Чжао) міні та квазідержав сяого, припинивши правління Чжоуського дому.

Спираючись на економічну і військову міць, Цінь-ван проголосив себе хуанді – імператором і заснував першу централізовану державу Цінь. Вперше у історії Китаю у володаря з'явився новий найвищий титул, який означав необмежену владу його носія.

Перемога Цінь-вана означала кінець роздробленості давнього Китаю та початок ствердження нової централізованої держави.

Як мінідержаву Цінь ще до завойовних походів було поділено на 13 областей цзюнь і понад десяток повітів – сянь. Цей адміністративно-територіальний устрій, що довів свою життєздатність, і було покладено в основу структури централізованої імперії Цінь.

У зв'язку з цим було відповідно змінено статус мінідержав Шан, Ба, Ханьжун, Хедун, Наньян, Лунсі, Чуань, Тайюань, Дан, які було перетворено на області – цзюні. Було утворено повіти центрального підпорядкування – Ду, Чжен, Ян тощо. На їх кшталт, у цзюнях Чу, Цзінь, Юй було також утворено повіти. Частину з них було вилучено з підпорядкування царства Чу і передано до Цінь.

Таким чином, Цінь-ваном було створено сильну централізовану державу з новим, більш розгалуженим адміністративно-територіальним устроєм.

Силу держави Цінь і її військова перемога над іншими мінідержавами було обумовлено економічними чинниками: високою продуктивністю землеробства у державі. Розквіт її економіки забезпечували досконалі іригаційні системи аграрних районів та система землеробства. Їхня прибутковість, а також обсяги валового виробництва продовольства давали центральній владі можливість встановлювати високі податки, що, у свою чергу, давали Цінь-вану та його наступникам змогу утримувати велику армію і чиновництво, підтримувати транспортні зв'язки з іншими районами (Чжунго гудай цзнці цзяньши (Коротка історія економіки давнього Китаю). Шанхай: Шанхай женьмін'чубаньше, 1982, с. 35).

Централізована влада Цінь значно удосконалила законодавство – систему наказів. Вираз “фалін ю ітун” (“наказ має всеохоплюючу силу”) означав, що регіони позбавлялися права видавати свої “нормативні акти”, накази. Існували накази лише Центру, які мали універсальний характер і які треба було вчасно, не викривляючи, виконувати. За невиконання наказів винні підлягали покаранню.

Імператор мав повноваження регулювати не лише політичний устрій, але й економічне, релігійне, культурне життя організованої імперії. Судячи з виданих за його життя наказів, крім здійснення політичних і сакральних функцій, збирання податків або трудової повинності, формування бюджету, регулювання грошо-

вого обігу тощо, він відповідав за обробку землі, захист лісів, і навіть за заготовку кормів для свійських тварин, зерна для державних припасів.

Столицю імперії було перенесено на Захід (нині – м. Сяньян провінції Шеньсі) і відбудовано, перетворено на найбільше місто імперії. Більше того, наприкінці Цінської династії було завойовано частину земель кочовиків – сюнну. В історії давнього Китаю це був перший випадок, коли було завойовано і приєднано до нього територію з кочовим населенням (Гань Лінь. Бянь ге (Зміна положення). Шанхай: Шанхай женьмінь чубаньше, 1999, с. 80).

Водночас, на кордоні Китаю із сусідніми державами було побудовано Велику стіну, що сприяло досягненню відносно сприятливих умов для ефективного проведення внутрішньої політики. Але, незважаючи на досягнення у зовнішній політиці правляча династія стикнулася з опором централізації усередині країни – через надмірний розвиток державного централізму.

Адже до функцій центральної влади належали: відбування служби чиновниками, призначення і відкликання послів, несення військової та прикордонної служби, судочинство, виконання вироків суду, розробка законодавчих актів тощо.

Крім того, з метою зміцнення центральної влади Цінь Шихуан впровадив єдину систему звань і рангів, єдиний вид грошей, уніфіковану систему писемності, встановив єдині для імперії міри ваги.

У кожній області – цзюнь – владні повноваження було делеговано цзюньшоу – адміністратору області. Вкупі зі своїми чиновниками він виконував адміністративні функції (цивільні і військові), а також контрольні – щодо підпорядкованих повітів – сянь.

Повіти сянь ділилися на дві категорії – за числом дворів: понад 10 тис. (під повітовим управлінням сяньліна) і менше 10-ти тис. (під керуванням начальника повіту сяньчжана).

Найнижчими адміністративно-територіальними одиницями були волості сянь, та села – лі.

Адміністратори областей і повітів призначалися імператором (спочатку Цінь Шихуаном, а згодом – його наступниками). Фактично було створено модель централізованої влади.

Особливостями цієї моделі були:

1) дуже обмежена автономія округів і повітів, або навіть повна відсутність її;

2) безмежна влада центру. У політичному та економічному житті практично не було жодної сфери, де центральна влада не здійснювала б своїх функцій;

3) центральну владу було зосереджено в руках імператора, тому відносини між центром і регіонами уособлювали відносини між імператором і місцевими правителями;

4) у владній вертикалі відповідальність лягала на нижчі щаблі влади перед вищими в жлданому разі – не навпаки.

У подальшій історії Китаю організаційні основи його регіональної структури не зазнавали істотних змін, що спричинило їхній вплив на становлення державності залежних від Китаю країн Південно-Східної Азії, Корейського півострова, Центральної Азії, а також держав з некитайським населенням, які утворилися на теренах сучасного Китаю (Ляо, Сіся, Цзінь, Бохай, Тибет, Уйгурський каганат та ін.).

Івахненко М.О. (м. Київ)

КОНЦЕПТ БОГА-ДРАКОНА У ЯПОНСЬКІЙ ЧАРІВНІЙ КАЗЦІ

У культурі різних народів міф посідає одне з чільних місць. Більшість дослідників сходяться на думці, що в давнину міфи мали сакральне значення, та з часом священні тексти пережили певну десакралізацію. Однак це вплинуло лише на зовнішню форму міфу, а не на його зміст. Згодом виникає казка, яка містить у собі всі знання попередньої міфологічної стадії у дещо спрощеному вигляді.

Дослідження казкових героїв, сюжетів та мотивів дає нам інформацію про первісні вірування та міфосприйняття світу різними народами. Одним із важливих питань для дослідження міфів та казок є концепт Бога-Дракона, на якому ми зупинимось детальніше.

Образи драконів та похідний від них мотив змієборства присутні у міфології та фольклорі переважної більшості народів. Вони беруть свій початок і є якнайтісніше пов'язаними з давніми релігійними уявленнями про створення світу, Велике Начало тощо. На думку російського фольклориста Володимира Проппа, формування образу дракона можна віднести до того періоду, коли міфологічні символи тварин поступаються місцем богам, які поєднують у собі риси як людини, так і тварини.

Якщо у переважній більшості українських казок змії є демонічною, ворожою до головного героя істотою, викрадає дівчат і є, за визначенням Афанасьєва “скупим хранителем скарбів” (А. Афанасьев. **Поэтические воззрения славян на природу**. Т. 2. Москва, 1995), то, розглядаючи японські міфологічні тексти та чарівні казки, не можемо не помітити, що дракони уособлюють два протилежні начала – добра і зла.

Вперше концепт Дракона у японській міфології зафіксовано у міфологічній збірці “Кодзікі”. У першому сувої, в розділах про створення світу насамперед постає образ Прихованого Дракона, який уособив у собі Велике Начало. Згодом з’являються Бог-Дракон Ущелин (Кураокамі-Но-Камі) та Бог-Дракон (Окамі-Но-Камі), від шлюбу з доньками якого народжуються наступні боги.

Розглядаючи концепт Дракона у японській міфології та казці, слід звернутися до тогочасних вірувань, зокрема до культу води, присутнього у японському синтоїзмі. Культ повітря, землі, вогню мали неабияке значення для синтоїзму. Однак саме культ води відігравав чи не найбільшу роль. Це пояснюється географічним розташуванням Японії – країни, зусібіч омитої водою. До того ж, цьому сприяла культура вирощування рису, урожай якого безпосередньо залежав від рівня води на полях.

Зважаючи на те, що значною мірою японська культура формувалась під впливом китайських традицій, звернімось до деяких вірувань Китаю. Російський китаїст Леонід Васильєв зазначає, що справжніми господарями всіх вод країни були божества і духи окремих морів, річок, озер і каналів, серед яких особливе місце посідали Лун-вани – дракони-покровителі водяної стихії (Васильєв Л.С. **Культы, религии и традиции в Китае**. 2-е изд. Москва, 2001). Морські дракони вважалися могутніми владиками, що мали на морському дні незліченні скарби, яким поклонялися, вони були символом імператора. Однак у першу чергу дракон розглядався як символ дощу та усієї водної стихії, покликаної запліднити землю.

У японському фольклорі таке бачення богів-драконів знайшло своє відображення. Морський Дракон, або Морський Цар, що найчастіше фігурує у чарівних казках – безпосередньо пов’язаний з культом води і є уособленням доброго начала, помічником, що дає людям багатство та знання. Яскравими прикладами,

зокрема, є чарівні казки “Урасіма Таро” та “Два брати”, герої яких зустрічаються саме з Морським Драконом і отримують відповідну нагороду – доброту і порядність.

У той же час частина драконів має негативну функцію – ворога головного героя. Це також зафіксовано у “Кодзікі”, зокрема у розповіді про те, як бог Сусаноо-Но-Мікото убиває дракона Ямата-Но-Орочі, та рятує Чудесну Діву Із Інада – Кусінада-Хіме. Таким чином вперше проявляється мотив змієборства у японській міфології. Згодом він знаходить своє відображення у казках, де дракон фігурує як знайомий нам Змій-Горинич з українських чарівних казок (яскравий приклад – казка “Кендзо-звितяжець”). Цікаво, що у російськомовному перекладі “Кодзікі” Євгенія Пінус застосовує термін “дракон” до істот, що уособлюють добре начало і “змій” до тих, що символізують зле.

Це питання ще потребує подальшого дослідження, але спробуємо припустити, що негативне зображення дракона безпосередньо пов’язане з його позитивним образом. Оскільки дракон мав владу над водою та дощем, був покровителем урожаю, йому, відповідно, поклонялись. Серед ритуалів безперечно були присутні і жертвоприношення. Що ми і спостерігаємо у казкових сюжетах про порятунок діви від дракона. Такі ритуали мали місце не лише в Японії, а й у всіх країнах, де землеробство безпосередньо залежало від водоймищ.

Таким чином, концепт Бога-Дракона у японській казці заслуговує на якнайдетальніше вивчення. Варто дослідити, як вплинули китайські традиції на формування образу бога-дракона у японській міфології та казці, і як вони узгоджуються з японським синтоїзмом.

Капранов С.В. (м. Київ)

КОНФУЦІАНСЬКИЙ ХРАМ:

РЕЛІГІЙНІ І СВІТСЬКІ АСПЕКТИ ФУНКЦІОНУВАННЯ

Загальноприйнятою в науці сьогодні є думка, що конфуціанство не є релігією, хоча має деякі риси, що наближають його до релігії. Проте деякі вчені (І. І. Семененко, Л. Д. Позднєєва, Л. С. Васильєв тощо) розглядають конфуціанство як релігію. У КНР офіційно конфуціанство вважається не релігією, а філософією та етико-політичним вченням. На Тайвані конфуціанство

кваліфікується як “філософія з релігійною функцією”. Натомість у Південній Кореї та Індонезії конфуціанство визнане релігійною конфесією.

Одним з аргументів на користь релігійної природи конфуціанства є наявність конфуціанських храмів. У цій доповіді ми розглянемо релігійні та світські аспекти функціонування цих храмів.

Насамперед зазначимо, що слід розрізняти храми Конфуція в системі державних культів, родові храми Кунів та приватні храми при приватних-таки академіях.

За легендою, перший храм на честь Конфуція було побудовано вже через рік після його смерті (478 р. до н.е.) у його рідному місті Цюйфу. Йдеться про вшанування пам’яті Конфуція його нащадками й учнями, що було цілком природно – кожна сім’я приносила жертви духам предків, і Конфуцій, як відомо, вважав такі ритуали важливими. У 195 р. до н.е. засновник династії Хань – імператор Гаоцзу приніс жертви на могилі Конфуція в Цюйфу. У 169–170 р. н.е. починаються регулярні осінні та весняні жертвоприношення в Цюйфу. У 241 р. н.е., за династії Західна Цзінь офіційне жертвоприношення духові Конфуція було здійснено в Імператорському університеті. Перший державний храм Конфуція було побудовано у V ст. У тому ж столітті з’явилися перші храми за межами батьківщини Конфуція. Тим не менше, систематична побудова конфуціанських храмів у містах почалася лише за династії Тан, за наказом імператора Тайцзуна у 630 році. Храми будувалися при повітових та провінційних школах. У мінську добу остаточно затвердилася канонічна іконографія Конфуція. Ритуали в храмі почали проводитися за імператорським рангом. При храмах стали будувати окремих зал для вшанування батька Конфуція – Шулян Хе. Водночас на початку династії на деякий час припинилися жертвоприношення всюди, окрім Цюйфу. У 1530 р. за наказом мінського імператора Тай-цзу в усіх храмах, окрім Цюйфу, статуї Конфуція та його учнів було замінено та поминальні таблички – адже, як пояснювали “іконоборці”, у державних храмах шанують вчення Конфуція, а не людину, яка його створила. Крім того, статуї нагадували буддійські храми (що недвозначно вказує на вплив буддизму: адже поширення храмів Конфуція починається за доби Тан, періоду найбільшого розквіту китайського буддизму). Ця аргументація, пізніше поширення конфуціанських храмів, а також

надання Конфуцію імператорами посмертних аристократичних титулів – князя (гуна) у I ст.н.е., шляхетного царя культури (веньсюань ван) у 739 р. тощо вказують на те, що конфуціанські храми мали радше не релігійний, а меморіальний характер, і Конфуція у них ніколи не вшановували як божество.

За межами Китаю храми Конфуція з'явилися спершу в Кореї у період Корьо (935–1392 рр.). У В'єтнамі перший такий храм було побудовано в Ханой в XI ст., а з 1397 р. (за династії Чан) конфуціанські храми будували по всій країні. В Японії храми Конфуція починають будувати лише за доби Токугава (з XVII ст.). Крім того, конфуціанські храми є в Індонезії (найдавніший – у Сурабаї, побудований в XIX ст.), Малайзії, Сінгапурі тощо. З XVIII ст. такі храми з'явилися в чайна-таунах у Європі та Америці. Конфуціанський храм стає маркером етнокультурної ідентичності.

Загалом у світі налічується бл. 3000 конфуціанських храмів, хоча не всі з них є зараз діючими. За межами Китаю найбільше число діючих храмів Конфуція – в Південній Кореї (232 офіційних, 12 родинних, 2 приватних при конфуціанських школах). Близько 100 храмів (літан – зал ритуалу) діє в Індонезії. Є конфуціанські храми у Малайзії, Сінгапурі тощо. У Японії є храми в Токіо, Бідзен (преф. Окаяма), Таку (преф. Сага) і Наха (преф. Окінава).

Діяльність конфуціанських храмів у сучасному Китаї (Шанхай, Нанкін) та Японії (Токіо, Нагасакі, Наха), про яку автор може судити з власних спостережень, є переважно світською. Вони функціонують як культурно-освітні заклади – проводять виставки, лекції, концерти, конференції, різні урочисті заходи тощо. На території багатьох храмів діють музеї, присвячені традиційній китайській культурі. Урочистості з приводу Дня народження Конфуція та інших традиційних свят також не мають виразно релігійного характеру, хоча й світськими їх назвати, мабуть, не можна. Суто релігійна функція наявна не в усіх храмах (з розглянутих – лише в храмах Шанхаю, Токіо та Нагасакі). Вона полягає насамперед у зверненні до Конфуція з проханнями – головним чином, про успіх на іспитах у школі чи університеті. Така практика вочевидь належить не до конфуціанства, а до народних вірувань, у яких Конфуцій посів місце божества освіти.

Маслей М.О. (м. Київ)

ОСОБЛИВОСТІ ПОРІВНЯЛЬНИХ ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ІНДІЇ

Якщо порівняльне літературознавство в Західному світі на сьогодні переживає своєрідну кризу, то порівняльні дослідження в Індії навпаки викликають все більш зростаюче зацікавлення. В першу чергу це пов'язано з потребою вивчення феномену індійської літератури. Виділяються три основні фактори розвитку порівняльного літературознавства Індії зокрема: 1) традиційний білінгвізм та бікультурність без критичного самоусвідомлення; 2) критичні методики запозичені із Заходу, що сприймаються як засоби модернізації індійських літературознавчих досліджень; 3) полілінгвістичні літературні дослідження в контексті сучасних індійських мов.

1) Традиційна порівняльна свідомість

Історичне літературне минуле Індії виявляє численні приклади міжлінгвістичних та міжлітературних взаємообмінів. Існують численні свідчення того, що літературні дослідники минулого не забували про пан-індійську природу індійських літературних практик. Дослідники мови узагальнювали полілінгвістичний матеріал; дослідники літератури нерідко працювали з кількома літературними традиціями одночасно, як панівними, так і маргінальними; письменники використовували полілінгвістичні ситуації у своїх творах, і самі писали кількома мовами; аудиторія розуміла літературу більш, ніж однією мовою; літературні твори зазнавали трансформації та нових перевтілень у географічно та часово відмінних місцях. Тексти перетворювалися, перекладалися, адаптувалися, імітувалися, іноді в оригінальній формі інкорпоровалися в новий літературний твір. Полілінгвізм та полікультуралізм, що існував в Індійській культурі в минулому, сьогодні в осучасненій формі проявляється в створенні федеральної політичної структури, постколоніальної економіки, системи цінностей та англіканізованої вищій освіти. Ці умови сучасного життя Індії не залишають можливості особистості бути монолінгвістичною чи монокультурною¹.

¹ Sisir Kumar Das. Indian Ode to the Western Wind / Studies in Literary Encounters/ - Delhi: Pencraft International, 2001, 248p. – 235-236.

Іншою причиною сприйняття білінгвістичної літературної культури в Індії можна вважати відсутність „націоналізму”, заснованого на концепції суверенної держави, що складається з особистостей, та вважає людей автономними, а державу неподільною. В індійському розумінні культурна федерація базувалась на концепції держави як довіри і людей як „вйактіс” окремих виразів неподільного Брахми. Тому традиційний індійський дослідник не розглядав лінгвістичний та культурний розрив між літературою та критикою як певну кризу, і не бачив нічого надзвичайного в полілінгвістичному характері літератури. Саме тому, хоча міжкультурні та міжлінгвістичні літературні зв'язки й були природними для індійської літературної традиції, вони не призвели до свідомого теоретичного порівняння. Навіть сьогодні ряд літературознавчих досліджень, які *de facto* є порівняльними, не вдаються до використання самого терміну „порівняльне дослідження” (В.К. Гокак „Інтегральне бачення поезії”, Крішна Чайтанья „Санскритські поетики” та ін.)².

2) Порівняльне літературознавство як засіб модернізації

Поява порівняльного літературознавства як свідомо прийнятого критичного підходу співпала в Індії з зародженням сучасного націоналізму. В той час, коли на Заході порівняльні літературознавчі дослідження часто позиціонуються як альтернатива національним літературним дослідженням, в Індії націоналізм та порівняльні дослідження тісно пов'язані. На ранніх етапах сучасного індійського націоналізму порівняльне літературознавство, шляхом якого автори апелювали до пан-Індійського характеру, був покликаний утвердити національний культурний характер. В історії політичної філософії існує бачення того, що націоналізм в Індії став стратегією протистояння колоніальному пануванню, використовуючи проте західний ідеологічний дискурс. Аналогічно порівняльні літературознавчі дослідження в Індії оперували в рамках західної системи літературних та культурних цінностей, хоча метою було національне самоствердження. Три визначні постаті індійського націоналізму: Рабіндранат Тагор, Шрі Аура-

² G.N. Devi. Comparatism in India and the West. In: Critical Theory/ Western and Indian. Essays presented to Professor V.Y.Kantak. Ed. by Prafulla C. Kar. – Delhi: Pencraft International, 1997, 253p. – P. 12- 35.

біндо та Ананда Кумарасвами виступили з національними літературними проектами; всі три, будучи великими письменниками, запропонували власні концепції „світової літератури” з метою зменшення ролі західної та відтворення індійської літератури на карті світу.

Проте в будь-якому колоніально-національному дискурсі початкова реакція проти колоніальної культури поступово слабшає, переростаючи у ставлення співпраці. Зважаючи на те, що колонізація неминує призводить до культурної деморалізації серед колонізованих, такий історичний прогрес є до певної міри неминучий. Індійське порівняльне літературознавство, що появляється з націоналізму вказує на відповідну зміну в орієнтації. Так, більшість курсів порівняльного літературознавства в Індії відкриті до західних критичних текстів та концепцій. Існує також й інший напрямок відкритості індійського порівняльного літературознавства, а саме, спроба знайти місце для індійської літератури в міжнародному каноні (зокрема, як приклад, вивчення літератури Співдружності відбувається, власне, в рамках порівняльного літературознавства, що розглядає індійську літературу створену англійською чи перекладену англійською з інших індійських мов з метою, перш за все, поширення Індійської літератури за межами Індії). Залишаючи в стороні академічні наслідування в порівняльному літературознавстві та дослідження літератури в рамках Співдружності, слід звернути увагу на ряд праць, що, застосовуючи принципи західного порівняльного літературознавства досліджують літературу, як індійську, так і неіндійську (зокрема, праці Сісір Кумара, Амія Дева, Чандра Мохана та ін.).

3) Полілінгвістичні дослідження в сучасній Індії

Цей фактор виник завдяки літературам регіональними мовами. Його метою є перетин кордонів літератури конкретно взятою мовою, з метою з'ясування історичних, стилістичних та тематичних відповідностей з літературами іншими індійськими мовами. До таких праць належить робота К.М. Джорджа „Порівняльне індійське літературознавство (1984-86)”, а також ряд періодичних видань, що подають матеріали для конструювання пан-Індійської історіографії літератури. Ці дослідження спонукають визнати, що так звана „світова література” є переважно євроцентристською і байдужою до незахідних літературних культур. Розглядаючи

створення літератури як процес, що органічно пов'язаний з рідною культурою, та визнаючи складнощі в застосуванні готових критеріїв створених іншою літературною культурою для оцінки творів індійських авторів, цей напрямок досліджує як місцевий характер Індійської літератури, так і її сучасність. Хоча, звичайно, повна відсутність західного впливу на порівняльні дослідження в постколоніальну епоху практично неможлива.

Зважаючи на ряд факторів, які відрізняють характер порівняльних досліджень літератури Індії від західного порівняльного літературознавства, дослідники вирізняють порівняльне індійське літературознавство в окрему галузь порівняльного літературознавства³.

Отрощенко І.В. (м. Київ)

ДРУГЕ ХЕМЧИЦЬКЕ ПОВСТАННЯ У ТУВИНСЬКІЙ НАРОДНІЙ РЕСПУБЛІЦІ (1930)

У нетривалій історії Тувинської Народної Республіки (1921–1944) є низка непересічних подій, що на сьогодні залишаються недостатньо висвітленими. Зокрема, це антиурядові виступи під панмонгольськими гаслами 1930-х років. Друге Хемчицьке повстання 1930 року було найсерйознішим серед цих заворушень. Воно розпочалося у березні 1930 року. Один із ватажків повстанців Темурдун нібито до початку руху мав домовленість із ініціаторами повстанського руху у Західній Монголії. Так чи інакше, але тувинці виступили першими. 25 березня 1930 року здійняли повстання лами монастиря Тугус-Буянту у Західній Монголії, що трактувалося спостерігачами як продовження тувинського виступу. За словами монгольських повстанців, тувинські повстанці неодноразово повідомляли їм про свої наміри скасувати існуючу систему правління і закликали до єдиних дій. 27 березня колишній захірагчи Бато-Джаргал виїхав до Туви з проханням надіслати 50–100 солдатів, 500 гвинтівок. Тувинці стали перекочувувати на монгольську територію. За їхніми словами, вони прагнули об'єд-

³ C.R. Viswesara Rao. Comparative Indian Literature: An Introduction // Comparative Indian Literature/. Essays in honoure of Prof. A.V. Krishna Rao, Ed. by C.R. Visweswara Rao & R.K. Dhawan. – New Delhi: Prestige books, 2001. – 238p. – P. 11-16.

натися з дюрбетами (дербетами – монгольським народом, який мешкав у Західній Монголії). На монгольські терени в районі р. Сакіль перейшли всього 512 тувинців, разом із юртами та худобою. Нібито, 80 з них були озброєні. За другими даними, кількість, принаймні, вогнепальної зброї була мізерна. Загалом, було схоже, що ця частина населення просто вирішила перекочувати до МНР. Тувинці казали, що вони вже об'єдналися з дюрбетами та впроваджують спільне управління. До влади повстанці думали запросити Далай-хана – поважного західномонгольського аристократа. Монгольські повстанці разом із представниками тувинців організували штаб в Тугус-Буянту, який з часом був заарештований монгольськими військовими. Переважна кількість емігрантів з Туви була передана на кордоні тувинському загону, що їх переслідував. 11 тувинцям вдалося втекти за Алтай до Сінцзяну.

Тувинський уряд звернувся до СРСР із проханням про допомогу у боротьбі з повстанцями. Наприкінці березня 1930 року радянське Політбюро винесло рішення: загін до Туви не відправляти, залишивши тувинському урядові справлятися з повстанням власними силами. Отже, частина тувинських сил (їх всього налічувалося чоловік 200) була кинута у район Хемчику. Ще у травні місяці тувинські військові займалися ліквідацією Хемчицького повстання, аж ось виникло нове заворушення вже серед російського населення Туви. 4 травня 1930 року заступник наркома закордонних справ Л. Карахан звертається до Й. Сталіна із повідомленням, мовляв, тувинський уряд у зв'язку із цим знову просить про негайне уведення радянського військового загону до Туви. Тамтешній радянський повпред А. Старков також наполягав на негайному введенні в повстанські райони радянських військ, указуючи на небезпеку, що виникла для Кизила (столиці ТНР), де наявних сил тувинців і радянської колонії могло виявитися недостатньо. З огляду на це, радянський МЗС підтримав клопотання тувинського уряду та Старкова про термінове уведення до Туви кавалерійського загону з Мінусинського округу. Судячи з усього, у травні 1930 року Хемчицьке повстання було остаточно придушене. Виявилось, що кількість учасників повстання та їхніх родин дорівнювала 261 особі (або 270), які представляли всі верстви тувинського суспільства, зокрема членів партії й Революційного союзу молоді – 39 осіб. З колишніх правих керівників безпосередню

участь у повстанні брали колишній міністр внутрішніх справ і колишній комісар ескадрону, обидва зміщені в 1928–1929 роках. До судової відповідальності притягнули 130 осіб. Проте ідейні вожді повстання залишилися не виявленими.

Агітація, що її вели повстанці серед населення, зводилася до того, що: Панчин-Богдо з мільйонним військом зайняв Улан-Батор. Монгольська Революційна Партія вже розбита. Революційна Партія існує лише у Кизилі, її можна швидко ліквідувати. Повстанці слушно стверджували, що не лише вони наразі підняли повстання (“Ми об’єдналися з Монголією та Тибетом”). За їхніми словами, конфіскації будуть піддані всі господарства – і бідняцькі, і заможні. Конфісковане майно призначається для забезпечення голодних росіян, що живуть у місті. Мета конфіскації – розорити тувинське населення. Ліпше своє майно та худобу роздати аратам, аніж годувати голодних росіян. Повстанці наголошували: у Туві хочуть ліквідувати релігію й насадити тваринну мораль. Позбавлені виборчих прав будуть вбиті або вислані за кордон. На всіх учасників Хемчицького повстання 1924 року і осіб, причетних до нього, а також усіх шаманів і лам чекає неминуча смерть.

Гасла та звернення повстанців переконливо демонструють, що саме їх підштовхнуло до виступу. Повстанці стверджували, що вони відновлять старе, колишнє правління, що також воскресить релігію. Один з організаторів повстання повідомив, мовляв, вони казали, що чим умирати після конфіскації від голоду, краще спільними силами повстати. Тувинські урядовці визнавали, що ситуацію погіршила обстановка передвиборної компанії. Спалах повстання прийшовся на день закінчення виборів у низові органи самоврядування. Вибори, супроводжуючись позбавленням виборчих прав (уперше заможних громадян та лам), роз’ясненням питань конфіскації, проведенням кампанії вилучення податків, надзвичайно напружили обстановку в худоні. До того ж, мовляв, у цих районах був значніший вплив монгольських (дюрбетських) лам і князів. ЦК ТНРП зробив висновки: відстрочка конфіскації, робота серед незаможних верств, виправлення допущених помилок на місцях, уточнення питань антирелігійної боротьби та конфіскації – такими мали стати основні заходи партії.

Наведені приклади спротиву тоталітарній системі серед тувинського населення переконливо свідчать, що серед тувинців

зберігалось прагнення консолідуватися з монголами, принаймні, на початку 1930-х років. Як і повстання 1924 року, Хемчицьке повстання 1930-го мало зв'язок, і не лише моральний, з мешканцями Західної Монголії. Характерно, що тувинці закликали до повстанського руху і спільно діяли разом із монголами, а не з російським населенням самої Туви, серед якого з часом виникло своє власне заворушення. Це доводить, що спільне майбутнє вони бачили разом із західними монголами, згодні були прийняти провід Далай-хана, тобто фактично приєднатися до новоутвореної західномонгольської держави. Одним із шляхів реалізації цих об'єднавчих прагнень вбачалася еміграція до Монголії, який всіяко перешкоджала тувинська влада. Отже, південні хошуни Туви залишалися об'єктом постійного спостереження та особливої уваги тувинських урядовців.

Чувпило О.О. (м. Харків)

ФІЛОСОФСЬКІ ПОГЛЯДИ ДЖ. НЕРУ

Філософські погляди видатного діяча індійського національно-визвольного руху, першого прем'єр-міністра незалежної Індії Джавахарлала Неру (1889–1964) ще не знайшли достатнього висвітлення в сходознавчій історико-філософській літературі, незважаючи на наявність величезної кількості робіт різного характеру й спрямованості про життя, діяльність та світогляд цієї неординарної особистості. Найбільший внесок у їх вивчення зробили провідний радянський та російський філософ-індолог О.Д. Літман, який першим привернув увагу автора до індійської філософії і вказав на необхідність її дослідження й з точки зору історика, а також історики О.В. Мартишин, А.Х. Вафа та О.В. Ленько (учень О.О. Чувпило). У даному нарисі, зважаючи на його стислий характер, висувається завдання не детального аналізу всіх аспектів проблеми, а лише винесення на обговорення наукової індологічної громадськості питання про сутність та особливості філософського світогляду одного з найкращих представників людства за всю його історію, жодним чином не дискредитованого своєю політичною діяльністю.

Беручись до його розгляду, слід зазначити, що Дж. Неру за фахом не був професійним філософом. Проте, оскільки все своє свідоме життя він присвятив духовним пошукам, то його можна

вважати філософом і мислителем за станом душі, а головні праці Дж. Неру “Автобіографія”, “Відкриття Індії” та “Погляд на всесвітню історію” містять чимало філософських положень. Їхнє уважне вивчення дає змогу стверджувати, що формування філософських поглядів Пандітджі (так в Індії називають Дж. Неру) проходило під впливом давньоіндійської релігійно-філософської спадщини, насамперед – вед, упанішад та буддизму, філософії гандизму, західноєвропейських ідейно-філософських традицій та марксизму. У цьому загальному комплексі ідейних впливів дуже важко віддати кому-небудь перевагу. Повністю солідаризуючись з О.Д. Літманом, робимо висновок, що вони в однаковій мірі впливали на світогляд Дж. Неру, який містив у собі різномірні ідеологічні течії, проте не став тотожним жодній з них, а сам Дж. Неру не створив цілісної філософської системи або концептуально сформованого вчення і не дотримувався якогось певного філософського методу. Він і не намагався робити цього, вважаючи, що людське життя – занадто складна річ, і в ньому так багато нелогічного, що його неможливо вмістити в рамки якоїсь однієї доктрини. Однак погляди Дж. Неру на життя і все, пов’язане з ним, були настільки глибокими й оригінальними, що й зараз породжують гострі суперечки.

Під філософією Дж. Неру розумів всеохоплююче вчення про буття та його пізнання, а також своєрідний засіб інтелектуального та морального обґрунтування або виправдання політичних доктрин і принципів, які здійснюються у процесі суспільно-політичної діяльності. Тому її практичне завдання полягало в розробці відповідних наукових підходів до загальних проблем історичного процесу, а також до конкретних соціально-економічних та політичних питань. Причому перевага надавалася не теоретичному мисленню та абстрактним судженням, відірваним від життя та його проблем, а практичній діяльності на благо суспільства. Він вважав, що філософські вчення не можуть бути результатом розвитку чистих ідей, а є продуктом того соціально-історичного середовища, в якому вони виникли, а також відповідного рівня розвитку людського мислення, що їх створило. При цьому Дж. Неру поділяв філософію на два типи: філософія звичайної людини і філософія теоретика. У пересічній людини світогляд міг бути результатом власного осмислення життя, запозичення чужих ідей

або, частіше, поєднання власного й чужого. У теоретиків філософія є наслідком творчого аналізу та узагальнення історичного розвитку філософської думки, реальних процесів об'єктивної дійсності і потреб практики (детально див.: *Литман А.Д. Современная индийская философия.* – Москва, 1985).

Що ж до конкретних, суто філософських проблем, особливо тих, які в 20–50-ті роки ХХ ст. хвилювали не лише науковців, а й були іноді предметом жорсткого ідеологічного протистояння, то Дж. Неру намагався їх уникати або не давати категоричної відповіді. Це передусім стосується питань первинності буття чи свідомості, матеріального й духовного, пізнаваності світу, єдності та боротьби протилежностей, співвідношення абсолютної та відносної істин тощо. Торкаючись їх, мислитель намагався примиряти крайні точки зору, винести якесь середнє, виважене рішення. Звідси з'явилася теорія створення нового світогляду на основі прагматичного синтезу кращих рис різних філософських систем, яку Дж. Неру назвав філософією синтезу або третьою ідеологією. Вона могла об'єднати й примирити навіть антиподи: ідеалізм та матеріалізм, буржуазну ідеологію й марксизм, науку та релігію. Причому це мало велике значення насамперед для суверенної Індії, де, на думку Дж. Неру, цілком реально міг виникнути синтез двох протилежних ідеологій як новий зразок економічного розвитку, заснований на поєднанні кращих рис марксистського соціалізму та буржуазної демократії. На практиці філософія синтезу знайшла своє конкретне втілення в реалізації концепції індійського соціалізму, розробленої Дж. Неру, яка за його життя набула реальних форм як єдина ненасильницька демократична альтернатива тоталітарним моделям соціалізму та дикому капіталізму, що панував тоді в Індії.

МОВИ І ЛІТЕРАТУРИ НАРОДІВ ДАЛЕКОГО СХОДУ ТА ПІВДЕННО-СХІДНОЇ АЗІЇ

Аністратенко Л.С. (м. Київ)

ВІДОБРАЖЕННЯ ТРАДИЦІЙ ЯПОНСЬКОЇ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ЛІТЕРАТУРИ У ТВОРЧОСТІ ЯСУНАРІ КАБАБАТА

Японські національні символи знайшли своє вираження як у всесвітньо відомих романах та повістях Ясунарі Кабабата, так і в невеликих оповіданнях, які, на жаль, лишаються поза увагою літературознавців. Серед них – оповідання «Голос бамбуку, квітка персика», обсяг якого, обмежений кількома сторінками, сконцентрував не менше образів-символів, ніж, наприклад, роман «Стогін гори». В обох творах присутні образи-символи старої сосни – могутнього дерева, яке, за словами одного з героїв оповідання «Голос бамбуку, квітка персика», є «Символом довголіття». Сосна як символ вічності є обов'язковим атрибутом п'єс театру Но.

В японських коротких віршах обмеженість вербального простору спричиняє необхідність вираження глибини почуттів за рахунок асоціативних підтекстів. Аналогічне використання підтекстів знаходимо і в коротких творах Ясунарі Кабабата із циклу «Оповідання величиною в долоню», серед них «Осінній дощ», де дощик порівнюється з міріадами вогників; «Камелія», де однойменна розквітла квітка після довгих років війни знаменує початок миру.

У творчості Ясунарі Кабабата знайшли своє вираження і середньовічні естетичні категорії *моно-но аваре* та *сабі-вабі*, про що зазначав і сам письменник у промовах «Красою Японії народжений» та «Відкриття та існування краси».

Образ лисиці в повісті Я. Кабабата «Країна снігу» прийшов до Японії з фольклору країн Далекого Сходу з уже сформованими асоціативними рядами (перевертня, духу, що насилає морок, хвороби або, навпаки, сприяє коханому), які відрізняються від асоціацій цього образу в європейській літературі, де він асоціюється лише із хитрістю та підступністю.

Асоціативний ряд образу борсука характеризується здатністю до перевтілень, і при взаємодії зі світом людей він певним чином

впливає на їхні долі, спричиняючи інколи несподівані комічні розв'язки.

Предмети побуту в художньому творі як елементи інтер'єру створюють асоціативне поле включеності в традиції, звичаї та збереження літературних канонів.

Пейзаж як елемент природи в творах Ясунарі Кавабата, входячи в структуру твору через сезонні слова *кіто*, через жанри пейзажної лірики (*хайку* та *кансі*), а також через елементи пейзажу в інших поетичних та прозових творах, створює асоціації невід'ємності людського існування від інших природних елементів (тварин, рослин, і навіть каменю, гори, води тощо).

Отже, у розглянутих творах Ясунарі Кавабата присутні типові для середньовічної літератури естетичні категорії *моно-но аваре*, *сабі*, *вабі* тощо, а також образи-символи сосни, лисиці, борсука, камелії тощо.

Вовк В.В. (м. Київ)

ВИВЧЕННЯ БЕЗЕКВІВАЛЕНТНОЇ ЛЕКСИКИ У ФОРМУВАННІ ЛІНГВОКРАЇНОЗНАВЧОЇ КОМПЕТЕНЦІЇ (НА ПРИКЛАДІ КОРЕЙСЬКОЇ МОВИ)

На сучасному етапі розвитку освіти однією з основних цілей вивчення іноземної мови є формування комунікативного мовлення, тобто вміння спілкування для подальшого її використання у всіх сферах суспільного життя. Зважаючи на те, що протягом останнього часу у нашій країні помітно зріс інтерес до вивчення іноземних мов, щодо східних (у нашому разі – корейської), та недостатньої розробленості методик для вивчення саме таких специфічних мов, ця проблема набуває ще більшої значущості.

Існує велика кількість теоретичних досліджень, присвячених проблемі відбору матеріалу для створення навчальних посібників – одній з найвагоміших у методиці викладання іноземних мов загалом (6). Разом з тим майже недослідженим питанням залишається введення лексичних одиниць на позначення специфічних мовних реалій або таких, що не мають відповідників у рідній мові. Саме це зумовлює необхідність формування в учнів лінгвокраїнознавчої компетенції, метою якої є ознайомлення та вивчення особливостей мовленнєвої та немовленнєвої діяльності носіїв мови в певних ситуаціях, тобто формування системи знань про

національно-культурні особливості країни, мова якої вивчається, що дозволяє асоціювати з мовною одиницею ту ж інформацію, яку асоціює носій мови, і це сприятиме найбільш повноцінній комунікації (4, 37–48).

Задля виконання поставленої задачі насамперед слід відібрати та проаналізувати слова на позначення специфічних реалій – такі, що відображають поняття духовної та матеріальної культури народу. Адже розуміючи такі слова, учні створюють ніби тло для свого майбутнього спілкування з носіями мови. Саме воно сприятиме правильному розумінню поведінки та висловлювань представників іншої культури.

Такі лексичні одиниці Є. Верещагін і В. Костомаров назвали лексикою з країнознавчим культурним компонентом (3, 68), до якої у свою чергу належать безеквівалента та фонові лексика.

До безеквівалентної лексики належать слова, семантику яких неможливо передати за допомогою простого перекладу. Вони фіксують своєрідність світосприйняття окремої нації. Наприклад, *кімчі* (квашена капуста з червоним перцем, гостра маринована капуста), *кин* (специфічна міра ваги на позначення 600г), *аджума* (жінка віком понад 30 років), *аджуші* (чоловік віком понад 30 років). Як правило, для розуміння того, що певне слово належить до даного прошарку, необхідно спробувати знайти подібну реалію в іншій мові. Так, при перекладі даних одиниць виникає чимало труднощів, оскільки їх можна найчастіше передати лише за допомогою описового перекладу.

Саме така безеквівалентна лексика є характерною для певної мови, оскільки містить поняття на позначення предметів матеріального і духовного життя національно-культурного колективу та сегментує дійсні реалії саме у такому вигляді, якими вони є, не звужуючи й не розширюючи їхнього значення.

Оскільки безеквівалентна лексика є джерелом знань про народ, його культуру та побут, норми поведінки, можна зробити висновок, що знання подібної лексики сприяє не лише повноцінному мовному спілкуванню, й культурному розумінню носіїв мови, а, отже, потребує особливої уваги при вивченні іноземної мови, що сприятиме взаємній інтеграції культур та більш результативній комунікативній діяльності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Бим И.Л. Методика обучения иностранным языкам как наука и теория школьного учебника.* Москва, 1977.
2. *Вежбицкая А. Понимание культур через посредство ключевых слов.* Москва, 2001.
3. *Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура: Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного.* Москва, 1983.
4. *Методика викладання іноземних мов у середніх навчальних закладах: Підручник.* Київ, 2002.
5. *Основы методики преподавания иностранных языков.* Под ред. Бухбиндера В.А. Киев, 1986.
6. *Пассов Е.И. Коммуникативный метод иностранному говорению.* Москва, 1991.
7. *Шубин Э.П. Языковая коммуникация и обучение иностранным языкам.* Москва, 1972.

Городній С.М. (м. Київ)

ЛЕКСИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ МОЛОДІЖНОГО СЛЕНГУ В СУЧАСНІЙ ЯПОНСЬКІЙ МОВІ (ПРОФЕСІЙНА ЛЕКСИКА)

В Японії, як і в будь-якій іншій країні світу, певні професії викликали (й викликають зараз) певну зневагу й негативне ставлення суспільства, ставали об'єктом насміхань й знущань.

Так, наприклад, зневажливе ставлення до селян виражається наступними лексемами: **haykushyou**, **inakappe** та **tagosaku**. В українській мові також майже не існує зневажливих слів щодо селян, на відміну, наприклад, від англійської мови. Це пояснюється тим, що в Японії офіційно, а в Україні фактично (щоправда, лише деякий період) селяни становили найбільший й найпотужніший прошарок тогочасного суспільства. В епоху Токугава, наприклад, селянам офіційно надавався другий з чотирьох суспільно важливих рангів – після самураїв. Хоча, насправді, вони були найбільш експлуатованим прошарком японського суспільства.

Hyakushyō дослівно означає “сто імен”. Спочатку ця лексема використовувалась на позначення людини, в якій не було жодних офіційних посад, потім – на попередження грубої, незграбної

та неакуратної людини, незалежно від її освіти, фаху, і роду діяльності. Згодом цим словом почали зневажливо називати селян. Тепер це слово використовується разом зі словами **tagosaku** та **inakappe** на позначення лайкуватої, грубої та безалаберної людини. **Donbyakushyō** – це ще грубіше слово, якщо вживати лексему **hyakushyō**, додаючи до неї гонорифічну префіксальну частку **-o** та префікс **-san**. Проте, сьогодні у повсякденних розмовах японці вживають нейтральні зі стилістичного погляду слова **nōmin** (селяни) та **nōka** (селянська сім'я).

Inkappe – (літературна форма: **inaka-bei**) складається з двох слів: **inaka**, що означає “село” або “рідне місто”, та фонетично зміненого варіанту суфікса **-bei**, який має значення – “людина”, “чоловік”. Скорочена форма **kappe** є більш поширеною в повсякденному вжитку, і може використовуватися, наприклад, у фразі “*aitsu ha kappe da wakatcha inai*” – “той хлопчина – селяк, нічого не шарить”.

Bun-ya – зневажлива назва журналістів, це слово походить від лексеми **shinbun-ya** (журналіст). Останнім часом це слово почало вживатися представниками японського кримінального світу, які ненавидять журналістів не менше, ніж поліцейських, і також називають їх презирливим словом **bun-ya**. Цікаво зазначити, що певний час такі професії, як **kishya**, **yakushya** та **geisha** вважалися **yakuza(-na) kagyō** – тобто “темними справами”, такими, які ні до чого доброго не приводять. Представники цих спеціальностей вважалися скандалістами, які паразитують на здоровому суспільстві. Проте сучасні молоді японці вважають професію журналіста однією з найбільш бажаних й привабливих.

Префікс **-ya** вживається також в зневажливому значенні й щодо політиків. Так, слово **seiji-ya** означає продажного, хитрого й нечесного політичного діяча. **Seijika** – це нейтральне слово, яке вживається на позначення політика.

Розмовними словами, що вживаються на позначення музикантів в японській мові є наступні лексеми: **ongaku-ya**, **oto-ya** (oto японською мовою – “звук”). Проте, літературною мовною нормою є слово **ongakuka**, а літературним відповідником розмовного **ōkestra** є лексема “**ongakutai**”. Сьогодні в Японії кожен відомий співак або музикант називається словом **aatisto** (артист).

Найбільш зневажливим словом на позначення художника є

лексема **peinki-ya** (від англійського “painter”). Менш зневажливим, проте розмовним його відповідником є слово **ekaki** (дослівно: “той, хто малює картини”), стилістично нейтральною назвою цієї професії є слово **gaka**.

Письменник японською мовою буде **sakka**. Це слово є абсолютно стилістично нейтральним і не виражає жодного ставлення мовця. Негативно стилістично маркованим словом є **bunshi**, ця лексема дуже часто вживається у словосполученні **sanmon bunshi**; **sanmon** – це, дослівно, “три гроші”, а вислів **sanmon bunshi**, можна перекласти як “дешевий писака”. Лексема **monokaki** (також має значення “секретар”) дослівно означає “людина, що пише речі” і вживається на позначення людини, яка любить писати, проте не має жодного до цього таланту, графомана. Вислів **takaga monokaki** означає “я знаю, що вона/він може писати, то й що з того?” й використовується на позначення людини з яскраво вираженими графоманськими нахилами. **Takaga** означає “лише”, “тільки”.

Треба зазначити, що значна кількість назв професій та спеціальностей, які вживалися ще якихось 20–30 років тому, вже вважаються застарілими, і в японській мові їх замінено сучасними відповідниками. Цей факт ще раз підтверджує те, що японська мова, як і будь-яка інша, не є чимось сталим й незмінним – вона, як живий організм, змінюється й відповідає усім запитам суспільства, а надто такого динамічного й водночас консервативного, як японське.

Є також декілька традиційних назв професій, які хоч їх і було замінено сучасними, політично коректними відповідниками, не мають негативного змістового навантаження й використовуються нарівні з сучасними відповідниками. Проте, вживання їх є поширенішим і користується, так би мовити, попитом серед молоді. Так, зараз вважається модним називати старого доброго **toko-ya** (перукаря, перукарню) словом **rihatsu-ten**, хоча в усному мовленні ми можемо досить часто почути слово **toko-ya san**. Суфікс **-san** додається до традиційних назв професій та спеціальностей для висловлення поваги.

Дана таблиця відображає деякі застарілі назви професій, а також їхні сучасні відповідники.

Стара назва професії	Переклад	Сучасна назва
tosatsujō	звіробійня	Tojō, shokuniku shorijō
gomi-ya	прибиральник, прибиральниця	seisō sagyō-in, seisō
Un-chan Takushii no unchan	водій, водій таксі	Untenshu Takushii no untenshu, takushi doraibaa
Bōzu	буддійський монах	obō-san
Sōshokusha	буддійський священник	Sōryo
Dokata	будівник	Kensetsu rōdōsha, kensetsu sagyō-in
Bataya	двірник	Hainin kaishuu, gyōsha
Yabu-isha Yabo isha Hebo isha	цілитель (в значенні шарлатан)	—
Yaoya	продавець овочів	Seikashō
Niku-ya	м'ясник	Shokuniku hanbagyō
Sakana-ya	рибалка	Sengyōsho

Дебейко О.В. (м. Київ)

ВИДИ ПИСЕМНОСТІ І ЖАНРОВО-СТИЛІСТИЧНІ РІЗНОВИДИ ЯПОНСЬКОГО ТЕКСТУ В ДІАХРОНІЇ

Проблема типології тексту у жанровому, стилістичному тощо аспектах в ієрогліфічних мовах є пов'язана з типом писемності. В японській мові впродовж багатьох століть – від перших апокрифів, літературних, адміністративних та інших джерел, зафіксованих на письмі виключно в ієрогліфічних варіантах 漢文 камбун (ханські тексти) та 万葉仮名文 ман'йоганабун (переважно фонетичний різновид запозичення китайської писемності) і до завершення формування японського письма у його сучасному варіанті 漢字かな混じり文 кандзікана мадзірібун (змішаного ієрогліфо-силабічного типу писемності) – диференціація текстових різновидів проводилася за критерієм типу писемності, або за мовно-графічним критерієм. Така типологія тексту 文章 бунсьо є широкоживаною в японській науковій літературі: усталеними є терміни 変体仮名 хентайгана (скорописно-ієрогліфічний тип письма), 草仮名 согана (“трав'яне письмо”), 仮名文 канабун та 真名文 манабун (японський і китайський варіанти вступних текстів до антологій тощо), не кажучи вже про відомі не лише науковцям чисто силабічні різновиди писемності 片仮名文 катаканабун і 平仮名文 хіраганабун. Тип письма корелює з певним мовно-графічним стилем та жанром: в японській історичній філологічній традиції зафіксовано японські ієрогліфічні стилі 漢字文 кандзібун (китайський стиль), 変体漢文 хентайкамбун (видозмінений китайський стиль), 和化漢文 вакакамбун (японізований китайський стиль), 東鑑体 адзумакагамітай (периферійний стиль східних провінцій, зафіксований у фольклорних, поетичних та адміністративних жанрових різновидах), 宣命体 семмьотай (стиль і жанр імператорських наказів), 和文 вабун (японський придворний стиль повістей моногатарі, есеїв, щоденникової літератури тощо), 和文和漢混交文 ваканконкобун (змішаний японсько-китайський стиль середньовічних військових епопей тощо), 仮名文 канабун (стиль середньовічних оповідок для простого люду) та інші. Проте, питанню трансформації тексту в діахронічному аспекті в його жанрово-стилістичних різновидах увагу практично не приділяли як в японській, так і іншомовних філологічних школах.

У наших дослідженнях проведено порівняльний аналіз текстів різних жанрово-стилістичних різновидів у їхніх діахронічних варіантах, тобто трансформація тексту з незмінними фабулою і сюжетом, проте відмінними на рівні вербального вираження у жанровому та стилістичному аспектах. Аналіз стилістичних відмінностей проводився методом порівняння одиниць фонетичного, лексичного, морфологічного, синтаксичного та текстового рівнів, а в жанровому аспекті – аналіз трансформації формальних та семантичних ознак жанру. Виявлено різні ступені жанрово-стилістичної трансформації тексту – від збереження жанрових ознак у текстах міфів 神話 *сінва* до повної втрати жанрових ознак у текстах китайських віршів 漢詩 *кансі*. Стилiстична трансформація текстiв простежується на усiх мовних рiвнях, включно зi специфiчними для японських текстiв орфографiчними рiзновидами.

Козуб С.А. (м. Київ)

НАСЛІДКИ КУЛЬТУРНИХ ЗМІН КІНЦЯ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ У ЯПОНЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ; НОВІ ДІАЛЕКТИ, ЗМІНА СПОСОБУ ЖИТТЯ СУЧАСНИХ ЯПОНОК

У процесі розвитку, демократизації суспільства, рівноправ'я жінок з чоловіками, все більшої інформативності та зацікавлення молоді суспільними процесами виникають нові поняття, які потрібно називати. Людина дедалі глибше пізнає навколишній світ, відкриває нові явища, котрі теж потребують номінації. Мова приймає виклики суспільства і розвивається динамічно, але не завжди рівномірно. Нові слова з'являються в більшій чи меншій цільності в тому чи іншому функціональному стилі. Спираючись на визначення неологізму за Котеловою, яка виділяє параметри-конкретизатори, які знімають відносність і абсолютну властивість новизни, ми будемо спиратися в нашій доповіді на конкретизацію за параметром „мовний простір” (сфери і жанри вживання).

За параметром “мовний простір” можуть існувати наступні конкретизатори :1) у мовах взагалі; 2) у даній мові; 3) у літературній мові; 4) даній підмові (Котелова 1978 с.14). Ці конкретизатори змінюють статус слова як неологізму, визначаючи сферу функціонування мовної системи. Встановлюючи склад нових слів певного періоду, потрібно вказувати, де саме ці слова

нові, і порівнювати їх зі складом слів іншого часового періоду, але до того ж ареалу.

Кінець ХХ початок ХХІ століть, з одного боку, ознаменувався активним втручанням молоді у словотворчі процеси. Пов'язано це з тим, що сучасні молоді люди, є переважно, добре освідченими й гарно обізнаними, інтегрованими в суспільне життя. Проте, їхній активний спосіб життя значно відрізняється від способу життя людей старшого віку і дозволяє їм абсорбувати, переусвідомлювати і творити нові реалії. З іншого боку, протягом останніх років в японській мові з'явилася велика кількість неологізмів, які позначають різноманітні відношення сучасних, позбавлених соціальної нерівності японок. Потенціал таких змін безпосередньо впливає на мовні процеси. Виникають нові поняття, потенційні неологізми, та власне неологізми, які згодом входять до сталого лексичного складу японської мови. Звичайно, багато таких лексем так і залишаються на периферії мови, проте велика кількість переходить до розряду загальноновживаної лексики.

Розглянемо ці два процеси, які прогресують на сучасному етапі розвитку японської мови.

Увагу мовознавців, які досліджують зміни в сучасній японській мові, все більше привертають „нові діалекти” *singo gen*. Зазвичай, „нові діалекти” визначаються як нові мовні форми, що з'являються в мові молоді різних районів Японії і можуть поширюватися.

З одного боку, „нові діалекти” мають розглядатися як територіальні, оскільки вони виникають у певних районах. Проте, з іншого боку, форми про які йде мова, в період виникнення є характерними для певної частини суспільства, а саме – молоді й можуть, відповідно, розглядатися як соціальні діалекти. Саме молодь яка створює, або повертає слова до життя з історичного небуття, є носієм японської мови майбутнього.

Такі нові мовні форми не є правильними в стандартній японській мові. Так, під впливом „нових діалектів” пояснюється широке застосування в японській мові так званих *ra-nuki kotoba* (дієслівні форми, які характеризуються відсутністю афікса *ra*, який є обов'язковим у стандартній японській мові для утворення пасивного стану) та деяких інших форм, що не відповідають стандартним граматичним нормам японської мови.

Прикладом аксіологічних змін може бути лексема *aotan*, яка раніше означала – „стрічку блакитного кольору, якою перев’язували сувої з віршами”. В кінці 70-х у „нових діалектах” острова Хоккайдо було зафіксовано слово *aotan*, до того часу воно вважалося історизмом, із значенням „синець”, „крововилив”. Пізніше це слово з новим значенням стали вживати і в інших районах Японії. Наведемо ще приклади, коли нова лексема чи вже існуюча в певній підмові (діалекті), при переході до загальноновживаної, набуває нового рівня і стає **„повноцінним неологізмом”**. *Uzuttai* у значенні „нецікавий, буденний”, *kattrui* – „втомлений”, *ken-ken* – „стрибки на одній нозі”, *moro* – „відверто”, *tikketta* – нова назва для гри „джанкенпонь”, в яку зазвичай грають, щоб кинути жереб, кому бути першим чи першим зробити хід. Всі ці лексичні одиниці вживаються в не формальних ситуаціях і не належать до лексики літературної. Однак, на відміну від багатьох інших **неологізмів-модних слів**, одиниці, наведені вище, не зникають з мови чи швидко відходять на периферію – так само швидко, як з’являються. Це дозволяє зробити висновок про те, що лексичні одиниці, запозичені з „нових діалектів”, з часом можуть не лише закріпитися в мові, а й увійти до основного словникового складу японської мови.

Соціальне походження японських неологізмів по-різному проявляється в різних аспектах існування і розвитку лексики. Це може бути підставою для розмежування зовнішніх факторів прямого й безпосереднього впливу суспільства на появу неологізмів та факторів внутрішніх, пов’язаних власне з будовою лексичної системи. Співвідношення вказаних факторів можна розуміти як співвідношення необхідності і можливості. Зовнішні фактори визначають необхідність змін, а внутрішні вказують на ті можливості, якими мова володіє. Так, позбавлення соціальної нерівності японських жінок стало зовнішнім фактором, який визначив необхідність утворення потрібної лексики, а в способах її утворення проявилися внутрішні ресурси сучасної японської мови. Відповідно до них, така лексика утворюється за рахунок нових слів (*ippaiyoku* – жінки у яких аксесуари і кожна деталь гардеробу від одного дизайнера; *chokuegambo* – неологізм на позначення жіночої мрії, щоб на якійсь певній вулиці було більше модних магазинів; *yubisakibijin* – жінка, яка витрачає значну

частину свого бюджету для догляду за своїм манікюром), або за рахунок стійких складових найменувань (*nakayoshi ninpu* – буквально „вагітність за компанію”, коли дві подружки намагаються завагітніти одночасно, щоб разом пережити досвід народження дитини) чи за рахунок вторинного значення (*rakuda raifu* – „життя як у верблюда”, стосовно жінок, які проводять багато часу у вихідні, готуючи їжу, а потім протягом тижня розморожують, розігрівають її після роботи).

Тож робимо висновок, що соціальні потреби, спрямовані до мовної дійсності, є дуже різнобічними, іноді суперечливими й завжди динамічними. Їх можна узагальнити такими вимогами, як: актуальність і стійкість, різнобічність і уніфікація, виразність і стандартність, економність і багатство. Реагуючи на ці потреби, японська мова по мірі необхідності змінюється та вдосконалюється.

Коливай М.А. (м. Київ)

ХАЙКУ В КОНТЕКСТІ ТЕОРІЇ КОНЦЕПТУАЛЬНОЇ МЕТАФОРИ (НА ПРИКЛАДІ ПОЕЗІЇ НАЦУМЕ СОСЕКІ)

1. Поезію спрямовано не на відображення події життя, а на створення певного ставлення до нього. Поетичний твір викликає задоволення за умови наявності в ньому парадоксальної думки, вираженої метафорою, зміст якої не узгоджується зі сталим уявленням про аналогію речей. Така метафора дивує, затримує увагу, змушує до міркування. Іншими словами, подовжує, уповільнює когнітивний процес обробки інформації. Однак, наскільки дане твердження є справдливим для японського хайку? Для хайку зовнішній лоск, прикрашання поезії мереживом приголомшливих оригінальних метафор, авторська інтенція, – все це є втручанням у власні переживання читача, який мав би доторкнутися до реальності прямо.

Існує правило з певною кількістю винятків: в хайку не вживаються метафори і порівняння. Можна було б віднайти хайку, які містять метафору або порівняння і нібито кидають виклик правилу. Але порівняно із західною поетичною традицією, насиченою прекрасними порівняннями і переконаною, що нібито вся цінність поезії полягає в метафоричній винахідливості, хайку

традиційно уникає незвично скомбінованих приголомшливих порівнянь.

Цьому є декілька причин. За часів молодого Басьо хайку і ренга повнилися гострослів'ям, лінгвістичною сенсаційністю і особливо витонченістю; революція творів Басьо мала привернути увагу від зарозумілості панування їхньої власної мови до високої серйозності предмету їхньої поезії. Основна задача поета, за Басьо, полягає в репрезентації реальності шляхом абстрагування від власного его поета.

В хайку переважно не використовуються екстраординарні порівняння, і в цілому переважає простий стиль, при чому центр вірша – це *річ в собі*. Але, хоча в хайку не містять метафор, вони самі можуть бути метафоричними. Хайку дає нам мало образів. Якщо в хайку міститься лише повідомлення, то вірш може викликати певний інтерес і шарм, проте виникає небезпека віднесення його до категорії хайку – „то й що?” (вірш, який просто фіксує певні навколишні предмети і не має універсального значення).

Найкращі хайку мають метафоричну силу, оскільки конкретне споглядання (предмет поезії) має ширший резонанс. В цьому сенсі поет хайку є чимось на зразок великого фотографа. Пересічна людина може фотографувати будь-що, проте лише образи, в яких закодовано універсальне значення, які показують баланс сил, заслуговують на визнання.

2. У когнітивній лінгвістиці найбільш поширеною є діяльнісна теорія концептуальної метафори. Її розробили американські мовознавці Дж. Лакофф і М. Джонсон – в аспекті постульованої ними експерієнталістської парадигми. Згідно з їхньою теорією, метафора є використанням знака однієї концептуальної сфери на позначення складника іншої, і є притаманною повсякденній мові й мисленню людини, а не лише художньому дискурсу, керується набутиим у процесі спільної діяльності етносу досвідом. Концептуальна сфера, що позначає знаки, які переносяться до іншої сфери, називається “джерелом” (source domain), або “донорською зоною” у термінах інших дослідників. Сфера, яка запозичує знаки із джерела, є мішенню (target domain) або реципієнтною зоною. Сфера джерела є зрозумілішою, конкретною й пов’язаною з більш фізичним або просторово первинним досвідом.

Хайку, з огляду на його метафоричність, сам по собі є сферою

джерела. Хайку відбиває когнітивну здібність людини до концептуалізації (осмислення) й категоризації (класифікації) знань про об'єкти, явища й події реальності.

3. У руслі дослідження поезії Нацуме Сосекі розгляд метафоричності як риси хайку є досить актуальним, адже характеризує мовностилістичні особливості хайку цього японського поета. Ми зазначали, що хайку зазвичай не містить метафори, а просто володіє метафоричністю. Але серед хайку Нацуме Сосекі присутні винятки, які містять метафори. Розгляд даних винятків з лінгвокогнітивному аспекті допоможе окреслити його портрет як мовної особистості.

Нагорна В.М. (м. Київ)

СЕМАНТИЧНА СТРУКТУРА БАГАТОЗНАЧНОГО СЛОВА В ЯПОНСЬКІЙ МОВІ

Проблема вивчення багатозначності слова бере свій початок в античності і полягає у відмінності дефініцій значення полісемії, у нерозрізненні полісемічних одиниць з позиції мовця та з позиції слухача, у розмежуванні двох видів лексичної невизначеності як омонімів та багатозначних слів, у лексикографічному визначенні кількості семем, їх ієрархічній послідовності та спільному семантичному центрі.

Проблемі вивчення явища багатозначності в мовознавстві присвячено чималу кількість праць, вони пов'язані з такими питаннями, як семіотичні проблеми асиметрії мовного знака, з проблемою подвійного смислу у комунікації, з розмежуванням окремої семеми від слововжитку тощо. В розробках використовуються різні підходи до розв'язання проблем мовних аспектів полісемії в діахронії, синхронії та панхронії (О.Д. Огуй 1998).

Питання багатозначності в сучасній українській японістиці було частково висвітлено у дисертаційному дослідженні Т.І. Корчагіної та в оглядовій статті російського дослідника О.В. Костиркіна, але воно досі залишається недослідженою проблемою, тому автор, з метою деталізованого вивчення проблеми багатозначності за матеріалами енциклопедичного *koujien*, тлумачного *kokugojiten*, Великого японсько-російського словника під редакцією М.І. Конрада та японсько-російського словника під редакцією Т. Фудзінума, проаналізував приклади багатозначних

слів у словникових статтях з визначенням у семантичному полі цих слів „центра” та „периферії” значення слова.

Виходячи з існуючих у східній та західноєвропейській лінгвістиці (О.Д. Огуй 1998, 39–40) трьох концепцій щодо семантичної структури багатозначного слова, автором розглядалися лексеми найбільш репрезентативної парадигми значень (від трьох до дванадцяти) – такі, як *ageru*, *ukeru*, *utsu*, *sikumi*, *dasu*, *tsuku* та інші. За обраним першим ієрархічним критерієм, концепція В.В. Виноградова, В. Шмідта, де домінуючим є головне значення, а навколо нього розташовуються інші периферійні значення (В.В. Виноградов 1986, 22; В. Шмідт 1966, 27), при аналізі семантичної парадигми японських лексем було зроблено спробу визначення ядра у семантичній структурі багатозначного слова та порівняння ієрархічності цих слів у словникових статтях, які подано у вищезазначених словниках.

Дані нашого дослідження свідчать, що семантична структура кожного із зазначених полісемічних слів відрізняється за ступенем ієрархічності і обсягом семантичних різновидів. Це може свідчити про відсутність єдиного наукового підходу до визначення парадигми багатозначності у японській лінгвістиці.

Отже, можна зробити висновок, що перший критерій є релевантним, але недостатнім. І ми маємо шукати чи використовувати інші критерії, які дадуть змогу глибше дослідити і чітко визначити головне значення у структурі полісемічного слова.

Москалев Д.П. (з. Киев)

ДЕСАКРАЛИЗАЦИЯ ЯЗЫКА ЛИТЕРАТУРЫ В ТВОРЧЕСТВЕ Х. МУРАКАМИ

Одна из существенных особенностей японского языка – наличие в нем ряда грамматических и лексических явлений, придающих высказыванию неоднозначность и намек, ведущих к нечеткости и расплывчатости речи. Обилие некатегоричных форм высказывания, стремление к многозначности, находят свое выражение в речевом этике и присущи всем стилям речи, что связано, во-первых, с жесткой структурированностью японского общества, идущей от «феодално-патриархальной системы» (3: 8), во-вторых, с традиционной японской культурой, основывающейся на принципах эстетики “дзен”, согласно которым главное – не-

выразимо, прекрасное заключается в полутонах, оно неуловимо, его невозможно выразить словами. Язык японской литературы был ориентирован на выработанные в средневековые эстетические нормы вплоть до конца XX века, когда стал очевиден кризис традиционных ценностных ориентиров, предполагающих, среди прочего, уникальность всего японского, в том числе и языка, который, судя по произведениям современной японской литературы и в первую очередь – писателя Харуки Мураками, подвергся «реконструкции», поскольку, «если говоришь о чем-то новом, необходимо создать и новый язык <...>. Большинство японских писателей без ума от красоты японского языка. Я хотел изменить это. Кто знает, что такое красота?» (6). Х. Мураками стремится десакарализировать язык литературы.

Текст Х. Мураками преимущественно состоит из коротких фраз, как правило, это простые или сложные нераспространенные предложения, в которых избегается присущая японскому литературному языку двусмысленность и неоднозначность. Характер связи друг с другом членов предложения – однозначен и согласован. В его текстах отсутствуют многие синтаксические явления, ведущие к многозначности и неопределенности, перечень которых приводит И.Г. Шкловский, где, среди прочего, говорится: «Неопределенность смысловых отношений между отдельными компонентами и сказуемостными единицами сложного предложения и структурная сложность предложения в ряде случаев дополняется значительной его протяженностью, что можно наблюдать практически во всех стилях литературы, начиная от описания к патентам, в котором одно предложение может занимать целую страницу, и кончая художественными произведениями, публицистикой и даже разговорной речью» (4: 450). Основные особенности языка Х. Мураками – четкость и лаконичность высказываний, состоящих, как правило, из обыденных и бытовых слов (при наличии многообразия терминов, специально употребляющихся в языке художественной литературы, в первую очередь, в поэзии, и фиксирующихся в специальных словарях). В лексический состав его произведений входят специальные (в том числе – «сезонные») слова постольку, поскольку они находят употребление в разговорном бытовом языке, однако полностью отсутствует какой-либо намек на дискурс погоды, любования природой и т.п. –

особенность японской речи, не в пример западному сознанию, использующему разговор о погоде как предлог для разговора или смены его темы. Для японца – это и есть предмет диалога, что также связано с традиционной эстетикой с ее установкой на гармонию природы.

В романе Х. Мураками «Охота на овец» (1985 год) фразы лишены витиеватости и видимой многосложности, его почти репортажный стиль не в последнюю очередь объясняется влиянием английского языка, если принять во внимание тот факт, что автор, стремясь создать «новый язык», по его словам, в поиске подходящей формы составлял предложения на английском языке, а затем переводил их на японский, а поскольку владел языком не достаточно свободно, фразы получались сухими и односложными, что дало повод исследователям говорить о сходстве структуры языка Х. Мураками с английским (5). Факт сам по себе – двусмыслен, поскольку предложения англоязычных художественных текстов нельзя однозначно назвать простыми для восприятия. Однако в данном случае имеется в виду, что японский художественный текст (а в ряде случаев, не только художественный) обычно строится с помощью многосложных, запутанных предложений, ориентированных на многозначительность и стремление сказать не прямо, а с помощью намека.

Особенности языка Х. Мураками, с присущей ему установкой на однозначность и простоту формы, отсутствие неопределенности, отказ следовать традиционным эстетическим нормам (и нормам общепринятого речевого поведения вообще: в Японии не принято говорить ни о своих, ни о чужих неудачах и нелюбимых фактах, одним из которых является зверства японцев в войне – одна из центральных тем Мураками), обнаруживают, что говорить так, как принято, уже невозможно. Канонический язык литературы, ориентированный на эстетику недосказанности и возвышенности, перестал «говорить» с читателем: «мы все понимаем друг друга, но коммуникации между нами нет» (1: 536). Этот язык стал «языком группы», наполнился «коннотациями принадлежности», стал «предметом внутреннего потребления» (2: 163). Этим и объясняется стремление Х. Мураками употреблять новые формы, говорить новыми словами, ведь производство текста «абсолютно свободно, поскольку в нем нет почтения

к Целостности (Закону) языка» (1: 539). Закон в данном случае выступает как тоталитарная и центрирующая система, противостоять которой стремится Х. Мураками.

ЛИТЕРАТУРА

1. *Барт Ролан. Избранные работы. Семиотика. Поэтика.* Москва, 1989.
2. *Бодрийяр Жан. Общество потребления.* Москва, 2006.
3. *Фролова О.П. Японский речевой этикет.* Новосибирск, 1997.
4. *Шкловский И.Г. Практический синтаксис японского языка.* Сложное предложение. Харьков, 2006.
5. *Norimitsu Onishi. The New York Times*, June 15, 2005.
6. *The New York Times Book Review*, September 27, 1992.

Олійник М.В. (м. Київ)

РЕДУПЛИКАЦІЯ. МОРФОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ ВИВЧЕННЯ КОРЕЙСЬКИХ ОНОМАТОПЕЙ

Поняття “редуплікація” (від лат. reduplicatio – подвоєння) не має чітко сформованого дослідниками визначення. В різних трактуваннях до цього поняття подають неоднакові явища – подвоєння всередині слова та між словами. (Крючкова О.Ю. Редупликация как явление русского словообразования. Саратов: Изд-во СГУ, 2000, с. 1).

Досить цікавим є той факт, що редуплікація (морфологічні повтори) у різних мовах світу використовуються для позначення різних мовленнєвих категорій. В індонезійській та малайській мові – для позначення множини buku – книга, buku-buku – книги, а також для позначення подовженості, повторення. В китайській мові – для утворення найвищого ступеня порівняння прикметників hao – гарний, hao-hao – дуже гарний, найкращий. В луораветланській мові повна або часткова редуплікація кореня виражає однину, абсолютний називний відмінок : liŋliŋ – яйце, нимним – село (повна редуплікація), тиркитир – сонце (часткова редуплікація). “У індо-європейських мовах часткова редуплікація використовується для утворення перфекту та презенсу та для передачі звуконаслідувань” (“Большая Советская Энциклопедия”). Неточна (часткова) редуплікація “досить часто виступає у контексті

заперечення, наприклад, у турецькій *dergi mergi okumuyor* – “він не читає журналів і нічого подібного”. “У мові урду – *deco bas-se-wasse kukh nahihn pahluhnga* – “послухай я не буду виховувати усяких там дітей”. (Ф.Р. Минлос “Неточная редупликация как средство выражения значения репрезентативной множественности”, Институт славяноведения РАН).

Редуплікація – це найпоширеніший спосіб словотвору, характерний для східних мов світу і найбільш притаманний для утворення ономапопей (звуконаслідувальних слів). Корейська мова є одним з найяскравіших прикладів мови, у якій досі сьогодення активно вживається близько 6000 ономапопей, вивчення яких є значним кроком до розуміння корейської мовленнєвої традиції.

Редуплікація корейських ономапопей представлено абсолютною комплексною редуплікацією (*dong-im-ban-pok-hyong*), частковою комплексною редуплікацією (*yu-im-ban-pok-hyong*), подвоєнням (звукові повтори) простих слів, змішаною редуплікацією (деформовані повтори). Кожен з виділених способів має свої правила й методи формування звуконаслідувальних слів.

Як було зазначено, у корейській мові переважає складна форма утворення звуконаслідувальних повторів (комплексна редуплікація, *ban-pok-hyong*), і, на відміну від української мови, у корейській мові такі повтори поділяються за певними групами. Абсолютна комплексна редуплікація (*dong-im-ban-pok-hyong*), де складові елементи ономапопей можуть вживатися самостійно і включають в себе: односкладові складні повтори (*irum-chol ban-pok-hyong*) *sal-sal* трошки, проходно; двоскладові складні повтори (*ium-chol ban-pok-hyong*) *kamul-kamul*, три-складові складні повтори (*sam-um chol ban-pok-hyong*) *kan-du-rang-kan-du-rang*. Важливо зазначити, що до цієї групи також входять ономапопеї, частини яких не вживаються окремо, бо не мають конкретного значення, а лише у подвоєній формі набувають певного значення з підсиленням ефектом, який надається таким повтором, привносячи у новостворене ономапоетичне слово відтінок повторюваності, подовженості, підсилення та ускладнення дії або явища, що описується або позначається даним ономапоетичним словом: *po-dil-po-dil*, *pu-dil-pu-dil*, *pa-dil-pa-dil* – дуже м'який, ніжний, *tun-gil-tun-gil* – зовсім круглий, *to-ran-to-ran* – дуже тихо і ніжно розмовляти. Цікавим є той факт, що серед корейських ономапопей на позначення звуків

тварин та птахів можна зустріти слова, що можуть однаково вживатися як окрема основа так і у складі повної подвоєної основи ониматопеї (ya-ong-ya-ong unda / ya-ong unda – м'якати), а також ониматопеї, що мають лише складну подвоєну форму (kul-kul – хрю-хрю, ke-kul-ke-kul – ква-ква та інші).

Часткова комплексна редуплікація (yu-im-ban-pok-hyong). Жоден з елементів цієї групи ониматопоетичних слів (o-sun-to-sun – дружно, мирно; ong-ki-chong-ki – нерівно) не може вживатися у реченні самотійно, а лише у безпосередньому зв'язку один з одним. До цієї групи складних ониматопей з частковим подвоєнням форми належать: повтори з заміною приголосного звуку (cha-im kyo-che-hyong) – характерною рисою якої є заміна голосного першого складу кореня приголосним у складі другого кореня-повтору (a, o, u – ch; o, u – chch; u – ch-h; a, o, uo, u – p(b); o – ph; a, o, uo, u – t(d); o – th; o – m; wa – t); повтори з послідовною заміною, де замінюються тільки початкові приголосні склади основи: th – tt, td, ch/chh – ch/tch (таке чергування присутнє лише у двоскладових словах, до того ж слабкі проривні приголосні чергуються тільки з відповідними сильними); слабкий проривний замінюється відповідним придиховим (b, p – pp – ph, t, d – tt – th); слабкий проривний замінюється відповідним сильним (ch – chch, k, g – kk); слабкий проривний замінюється відповідним придиховим (kk – kh); приголосний одного ряду замінюється приголосним іншого ряду (h – k); замінюється приголосний середнього складу (k, g – t, d); замінюється приголосний останнього складу одного ряду (p – ph), різного ряду (kk – k, g), варіюється один приголосний (l – r); повтори з заміною голосного звуку (mo-im kyo-che-hyong), в яких, як правило, всі склади повністю редуплікуються, і лише змінюється голосний першого складу за певними правилами (i – e; i – ja; i, u – a; u – a; wi – e; we – e); повтори з заміною складу ониматопей (um-chol kyo-che-hyong), повтори в яких замінюється весь склад ониматопей. Виділяють 13 найпоширеніших моделей: a, o – p(b); o – ch; o, u – t(d); e, o – k; o, i – m; wa – t(d); h – ch; h – p; h – m; s – p; s – k; k – ch; k – m.

Отже, з наведеного вище матеріалу бачимо, що питання редуплікація є дійсно важливим у вивченні корейської лексики, а саме – корейських ониматопоетичних слів.

Осадча Ю.В. (м. Київ)

НОВЕ ПОТРАКТУВАННЯ ПОНЯТЬ “СЬОСЕЦУ” І “БУНСІН” У ТРАКТАТІ ЦУБОУТІ СЬОЙО “СУТНІСТЬ РОМАНУ”

Присвячений проблемам сюжетної прози теоретичний трактат “Сутність роману” (1885), який належить перу одного з найвідоміших культурних діячів і реформаторів японського письменства кінця XIX – початку XX ст. – Цубоуті Сьойо (1859–1935), став віхою, що відзначила суттєві зміни функціонування понять і термінів традиційної японської поезики.

Переосмислення та наповнення нового змісту зазнало повернене до вжитку і одне з найдавніших понять традиційного японського літературознавства “бунсін” (кит. “веньсін”), запозичене у китайського літератора Лю Се (456?–520) з трактату “Дракон, вирізьблений у серці письмен” (“Веньсін дяолун”). Термін “бунсін” згадується у першій частині трактату, де викладено загально-теоретичні питання тогочасної поезики та естетики, в зв’язку з не менш традиційним поняттям “сьосецу” (кит. “сяошо”), яке в “Сутності роману” також набуло сучасної інтерпретації.

Цубоуті Сьойо ще на самому початку трактату стверджує, що сучасне “сьосецу” належить до сфери мистецтва (“бідзюцу”), а не є розважально-дидактичною літературою, призначеною для “малих дітей та обмежених жінок”, і не є засобом ілюстрації догматів релігійно-філософської спрямованості. Традиційна інтерпретація японськими філологами поняття “бунсін” наслідувала китайську традицію, за якою “вень” – це “прекрасний візерунок слів і письмен. Подібно до будь-якої іншої речі, такий візерунок мав і певний організуючий його центр, “серце” (“вень сін”)) (2, с. 46). Сам Лю Се щодо нерозривної єдності мови/мовлення (“вень”) і серця (“сін”) говорив наступне: “Коли серце народжується, проявляється мовлення, а мовлення проявилось – і “вень” стає чітко видно. <...> Коли з’являються форми – [на них] накладаються візерунки “чжан”, коли лунають звуки – народжуються письменна “вень”. Якщо безглузді речі та істоти до такої міри наділені мальовничістю, невже могло не бути письмен “вень” у [людини] – вмістилища серця?!” (цит. за 2, с. 18–19).

У главі “Користь від роману” Цубоуті не лише пише про головне завдання сьосецу нового часу, що було надзвичайно рево-

люційним для літературно-критичної думки тієї доби, а й надає власне тлумачення поняттю “бунсін”: “Перед тим, як говорити про користь “сьосецу”, необхідно розмежувати пряму та опосередковану користь. Безпосередня користь полягає у догоджанні людській душі чи, кажучи тими ж самими словами, мета “сьосецу” полягає у задоволенні людини. Насолоди бувають різні. Тому мета “сьосецу” – дарувати насолоду від “бунсін”. Що таке є “бунсін”? Це весь спектр чудових і дивовижних почуттів. Це скоріше не [почуття] дикуна, а насолода, яку приносять усі витончені ідеї (“фурю-но мьосі”), милування шляхетними й вишуканими речами-явищами. <...> Письменник-художник, передбачаючи, що може дарувати насолоду людській душі, зобов’язаний зображати почуття, співзвучні почуттям читача. У цьому й полягає завдання японських “сьосецу”” (5, с. 169).

Фактично, наповнюючи сучасними конотаціями поняття класичної японської поетики, зокрема – “сьосецу” і “бунсін”, Цубоуті Сьойо заснував принципово відмінний від попереднього літературно-критичний дискурс нового часу. Використання термінів традиційного літературознавства засвідчує спробу Цубоуті, з одного боку, побудувати концепцію нової літератури і критики на базі національної поетики, не відкидаючи безапеляційно її здобутки та пояснюючи терміни західної літературно-критичної думки традиційними, а з іншого – підкоряючись вимогам часу, надати звичним, а, отже, й почасти архаїчним, поняттям новітнього, модерного значення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Лисевич И.С. *Литературная мысль Китая на рубеже древности и средних веков*. Москва, 1979.

2. Цубоуті Сьойо. Сьосецу сіндзуй (Сутність роману) // Ніхон гендай бунгаку дзенсю: Цубоуті Сьойо. Фтабатей Сімей 4 (Повне зібрання творів сучасної літератури Японії: Цубоуті Сьойо. Фтабатей Сімей), Т. 4. Токіо, 1963.

Мосенкіс Ю.Л., Синишин Р.І. (м. Київ)

НЕВИРІШЕНІ ПРОБЛЕМИ ГЕНЕАЛОГІЧНОЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ СХІДНИХ МОВ

Після розподілу за принципами порівняльно-історичного мовознавства масиву мов світу за родинами, а далі – і надродинами, залишилася низка мов, генеалогічна приналежність яких викликає жваві дискусії. Це передусім такі мови, як баскійська, етрусська, шумерська, хаттська, хурритська і урартська, бурушаскі, нівхська, айну, корейська, японська та ін. Слід гадати, що неоднозначність вирішення питання про місце перелічених мов у генетичній класифікації й численність гіпотез з цього приводу пояснюється насамперед гетерогенністю цих мов – наявністю в них численних субстратів, суперстратів та адстратів. Адже, за словами видатного лінгвоконтактолога Г.Шухардта, всяка мова утворена з різних джерел.

Так, наприклад, у японській мові поряд із головним (алтайським) шаром, що пов'язує цю мову з тюркськими, монгольськими та тугнгусо-маньчжурськими (а через них і з іншими “ностратичними”) наявний австронезійський (малайсько-полінезійський) адстрат і айнський субстрат (при тому, що сама айнська мова, вірогідно, є раннім відгалуженням австронезійських). Окрім того, архаїчна японська лексика (що нерідко належить до спільного японсько-корейсько-айнського прошарку) виявляє яскраві паралелі з фіно-угорською лексикою, і особливо лексикою такої архаїчної мови, як саамі. На території Японії не виключено і дуже давній палеоазійський (чукотсько-камчатський і навіть ескімосько-алеутський) субстрат (пор. гіпотетичне ототожнення легендарного доайнського населення Японії з ескімосами).

Корейська ж мова виявляє зв'язки з алтайськими (основний компонент), а також із австронезійськими та айнською (субстрат-адстрат, значною мірою спільний із японською мовою), австроазійськими й чукотсько-камчатськими мовами. Давно висловлювані припущення про паралелі корейської мови з дравідійськими й індоєвропейськими варто розглядати частково в аспекті “ностратичної теорії”, частково в аспекті давніх контактів.

Таким чином, гетерогенність компонентів “генеалогічно невізначених” мов істотно ускладнює їхню генеалогічну ідентифіка-

цію, але все ж не є непереборною перешкодою для порівняльно-історичного дослідження.

Мусійчук В.А. (м. Київ)

ДВОМОВНИЙ В'ЄТНАМСЬКО-УКРАЇНСЬКИЙ СЛОВНИК ПАРЕМІЙНИХ ОДИНИЦЬ: УПОРЯДКУВАННЯ ЗА КОНЦЕПТУАЛЬНОЮ СТРУКТУРОЮ

Більшість двомовних словників, в яких за основу беруться паремії (прислів'я, приказки) в'єтнамської мови, укладено за алфавітним принципом. В'єтнамські паремійні одиниці надаються в алфавітному порядку, до кожної паремії наводиться або переклад, або еквівалентна паремія іноземною мовою, іноді також надається тлумачення паремії. Такі словники – зручні в користуванні, коли потрібно знайти конкретну (відому) в'єтнамську паремію. Інший поширений принцип укладання двомовних паремійних словників – це укладання за тематичними групами або лексичними гніздами. В таких словниках в'єтнамські прислів'я та приказки угруповано в розділи за семантичною ознакою. Нев'єтнамська частина словника (так само, як і в алфавітних словниках) може варіюватися: переклад, паремійний еквівалент, тлумачення або поєднання цих форм.

Перераховані особливості відомих нам двомовних словників в'єтнамських паремій мають свої переваги та недоліки. Алфавітний порядок надає можливість швидкого пошуку конкретної паремії. Це зручно, наприклад, при перекладі. Проте необхідно знати точну мовну форму паремії. Враховуючи те, що в'єтнамські паремії часто мають кілька варіантів, з яких не всі можуть потрапити до словника, то існує небезпека не знайти потрібної паремії. Словники, укладені за тематичними групами, потрібні тим, хто прагне збагатити своє мовлення паремійними перлинами, влучно підкреслити думку. Однак, як правило, двомовні тематичні словники охоплюють обмежену кількість тем. Крім того, теми занадто широкі, і щоб знайти потрібне прислів'я, доводиться перечитувати весь перелік прислів'їв з перекладами до певної теми. Поділ паремій за лексичними гніздами – більш диференційований, тому не містить таких великих статей, як в тематичних словниках. Проте виділення потрібного лексичного гнізда, особливо в іноземній мові, завжди спричиняє труднощі у пересічного користувача.

Щодо вибору перекладу, паремійного еквіваленту чи тлумачення, то маємо наступні зауваження. Переклад дає змогу передати образність в'єтнамського прислів'я чи приказки. Проте знання перекладу кожного слова в паремії ще не означає розуміння значення паремії, її основної ідеї. Тлумачення, на нашу думку, – корисніше. Саме з тлумачення можна зрозуміти зміст паремії, зрозуміти, чому саме цю паремію вжито в тексті (якщо маємо справу з перекладом тексту), знайти відповідник в іншій мові. Проте пояснення змісту паремії зазвичай громіздкі, часто вони містять не лише пояснення самої паремії, а й приклад вживання, роз'яснення національних реалій. Паремійний еквівалент іншої мови в цьому розумінні є більш лаконічним. Однак не до кожної паремії можна знайти точний еквівалент, особливо в таких генетично і культурно віддалених мовах, як в'єтнамська та українська.

Враховуючи переваги та недоліки існуючих в'єтнамсько-іншомовних словників паремійних одиниць, ми пропонуємо нову структуру укладання в'єтнамсько-українського словника паремій. На нашу думку, для сприймання і розуміння прислів'їв та приказок при нагоді можна скористатись в'єтнамськими тлумачними словниками паремій. А тому важливіше укласти словник, зручний у користуванні для мовців, тобто для тих, хто спілкується, досліджує, вивчає в'єтнамську мову. Такий словник ми укладаємо на основі концептуально-ономасіологічного моделювання паремійних одиниць. Ономасіологічний підхід забезпечує розгляд паремій з точки зору мовця і має напрям: ідея вислову (зміст паремії) → мовна форма → мовлення. Таким чином, ми об'єднуємо паремії зі схожим змістом в групи за логемами. Проте таких груп буде досить багато, що створить незручності в користуванні словником. Групи об'єднуємо в концепти. Під поняттям "концепту" ми розуміємо лінгвокультурний концепт як умовну ментальну одиницю, що експлікує елементи культури в мові/мовленні. Отже, структура словника матиме такий вигляд: концепт → підрозділ концепту → логема → паремії в'єтнамської мови та паремії української мови. Під однією логемою можливий перелік кількох в'єтнамських та кількох українських паремій, при цьому вони мають однаковий зміст, проте можуть відрізнятись за образним вираженням, граматичною будовою та відтінками значення, залежно від контексту вживання. Таким чином, немає чіткого протистав-

лення ”один до одного” певної в’єтнамської до певної української паремії, натомість є вільний вибір серед кількох в’єтнамських та кількох українських паремійних одиниць, простір для творчого осмислення. На нашу думку, в’єтнамсько-український словник паремійних одиниць такої структура стане в нагоді студентам, викладачам, всім, хто цікавиться в’єтнамською мовою та хоче ознайомитися зі скарбницею паремійного фонду в’єтнамської мови. Крім того, якщо подати назви концептів, підрозділів концептів та логем не лише українською, а й в’єтнамською мовами, то його можна використовувати в обох напрямках, тобто з в’єтнамської мови на українську та навпаки – з української на в’єтнамську.

Шекера Я.В. (м. Київ)

ДЕЯКІ ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ПЕРЕКЛАДУ КИТАЙСЬКОЇ КЛАСИЧНОЇ ПОЕЗІЇ

Переклад китайської класичної поезії (доба Тан, VII–X ст.) українською мовою пов’язано з багатьма теоретичними і практичними питаннями, наприклад: чи є правомірним перефразування значення слів і словосполучень, коли буквальний переклад – кострубатий? Якими є особливості перекладу контекстуальних синонімів? Що для перекладача має бути важливішим – форма чи зміст?

За В.М. Алексєєвим, «у вірші образ принаймні злитий з формою в одне, якщо просто не залежить від неї безповоротно» (Книга о... 2002, 252). Отже, вірші слід перекладати лише віршами, і в жодному разі не прозоподібною «поезією». Тому перекладач (інтерпретатор) поетичної творчості будь-якого народу насамперед має бути майстерним поетом, уміло володіти лексикою рідної мови, добре знаючи й ту, з якої перекладає.

У перекладі важливо адекватно відтворити формальні особливості вірша: кількість слів у рядку, мелодику, риму тощо. Щодо кількості стоп у рядку, то вона може визначатися, наприклад, кількістю ієрогліфів у кожному рядку оригіналу. Якщо ж розмір оригіналу не є сталим, то доведеться «ламати» й переклад, утворюючи рядки різної довжини. Проте, як вважає С.Торопцев, абсолютизація таких формальних вимог, як дотримання кількості слів чи стоп оригіналу, мелодики, малюнка рими, навіть цезури, є руйнівною для перекладу (Книга о... 2002, 249). Тому найвищою

мірою майстерності перекладача є, певно, гармонійне поєднання близької до оригіналу форми (наскільки це можливо у китайських віршах) і лаконічного, виписаного кількома багатозначними лексемами, змісту. Щодо мелодики, то, беручи до уваги надто далеку відстань між нашими мовами й культурами, вважаємо, що шукати при перекладі слова з подібним звучанням у нашій мові – безглуздо, тим паче, що явищ алітерації, асонансу й дисонансу у класичній китайській поезії не існувало. Натомість відтворення рими у перекладі цілком правомірне, адже рима – важлива складова національної поезики.

Безперечно, набагато важливіше передати зміст, конотацію окремих образів, а також емоційний настрій вірша, аніж його формальні особливості. Оскільки у китайській класичній поезії (а надто – в давній) рядки є дуже насиченими змістовно, спостерігається певна неузгодженість у співвідношенні рядків перекладу: в одному рядку оригіналу маємо кілька контекстуальних синонімів (вони найчастіше відіграють роль нарощення емоційності вірша) чи службових слів, що не мають жодного значення, і змісту як такого мало, а образний підтекст іншого рядка – величезний, проте лаконічність і завуальованість уможлиблюють передачу цієї інформації в п'яти чи семи ієрогліфах. Відтак перекладачеві з метою уникнення зайвої примітки (на думку більшості науковців, глибокі й надто детальні примітки засмічують текст перекладу і розсіюють увагу читача), доводиться робити два рядки, “ламаючи” форму оригіналу.

Сумлінному перекладачеві, однак, не уникнути приміток – наприклад, у разі наявності в оригіналі географічних та власних назв, специфічних для китайської культури реалій та образів, незрозумілих українському читачеві. Часте використання алюзій у класичній китайській поезії (порівняння описуваного з історичними подіями чи особами) також вимагає неодмінного наведення приміток. Бажано пояснювати й характерне для класичної поезії явище омонімії, за допомогою якої поети завуальовано виливали свої мрії, уникаючи забороненого конфуціанськими догмами прямого зображення. Очевидно, що перекладати в такому випадку слід безпосередній зміст вірша.

Загалом, у роботі перекладача простежується два етапи, що стосуються первинного аналізу твору-оригіналу: 1) логічне

осмислення образу в цілому; 2) аналіз чергування складів, виділення ритмічної структури матеріалу. Таким чином, відбувається емоційне сприйняття образу перекладачем, а відтак – синтезоване відтворення його у перекладі (Венгреневская 1980, 69). Отже, після комплексного сприйняття поетичного мегаобразу перекладач має вловити так звані “паузи предикації”, що мають семантичний відтінок, і передати їх у перекладі. Щодо китайської класичної поезії, то такими «паузами» є цезури перед останніми трьома ієрогліфами в рядку; можливо, поширений російський принцип перекладу китайської поезії (один рядок в оригіналі – два в перекладі, згідно з цезурою) і є виправданим. Однак, аби уникнути при такому перекладі перетворення класичного жанру чотиривіршів (*цзюецзюй*) у восьмивірші, пропонуємо все ж використовувати цезуру всередині рядка у віршових розмірах української поезики.

Таким чином, переклад класичної китайської поезії є невід’ємним від адекватного сприйняття образності, національного колориту та формальних особливостей оригіналу; відтворення цих аспектів у перекладі має бути таким, що якнайкраще передасть українському читачеві специфіку китайської поезії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Венгреневская М. А. О воссоздании метра и ритма при переводе поэзии // **Теорія і практика перекладу.** – 1980. – Вип. 3.
2. **Книга о Великой Белизне (Ли Бо: Поэзия и Жизнь)** / Сост. С. Торопцев. Москва, 2002.

Шуть М.М. (м. Харків)

ТРАНСФОРМАЦІЯ КЛЮЧОВОЇ ГРАФЕМИ «ЖІНКА»

В ході історичного розвитку китайської писемності виробилася чітка система запису висловлювання, яка на сьогодні є єдиною прийнятною для китайської мови з її діалектним розмаїттям. Глибоке вивчення китайської ієрогліфіки передбачає дослідження трансформацій структури ієрогліфів, знання якої допоможе зрозуміти значення ієрогліфа, його етимологію, дозволить адекватно інтерпретувати їх лексичне значення.

Графічний образ кожного китайського ієрогліфа або складових його частин, як правило, прямо пов’язаний із зображальним

знаком, в основі якого є певний прадавній малюнок. Це дозволяє говорити про глибоко детермінований взаємозв'язок графіки та переданого за допомогою ієрогліфа значення.

Базовими і найпростішими знаковими одиницями китайської ієрогліфіки, її мінімальними графічними побудовами, що мають стійкі лексичні значення, є графеми.

Враховуючи складність і багатоплановість семантики ієрогліфів китайської мови, можливість широкого трактування їх значення і недостатність методичних матеріалів, що допомогли б китаїстам системно дослідити лексику мови Китаю, ми вирішили вивчити структурні особливості однієї з найпоширеніших ключових графем – «жінка».

Для дослідження розвитку структури ієрогліфів, до складу яких входить дана ключова графема, ми використали матеріали словника порівняльного аналізу сучасних та прадавніх ієрогліфів («Словарь сравнительного анализа современных и древних иероглифов». – 上海:汉语大词典出版社, 1997) та стислого російсько-китайського та китайсько-російського словника («Краткий русско-китайский и китайско-русский словарь». Москва, 2003). Нами було взято експериментальну групу з 112 ієрогліфів, до складу яких входить ключова графема «жінка». Деякі з них на цей час вийшли з ужитку (ми будемо позначати такі в тексті у квадратних дужках), решта ж є присутніми і в сучасній китайській мові (далі такі подаються без дужок).

На основі проведеного аналізу, нами було висунуто гіпотезу, за якою ключова графема «жінка» мала чотири шляхи розвитку:

1. Ієрогліф від стадії формування мав у собі дану ключову графему, і вона залишилася незмінною дотепер. Наприклад, сучасний ієрогліф 奶 раніше мав таке написання [孃], з чого видно, що ключова графема «жінка» не змінилась. Наведемо інший приклад: у первинному [嫩] та у сучасному написанні 嫩 ієрогліф має незмінену ключову графему «жінка».

2. Ієрогліф у початковому написанні мав ключову графему «жінка», але в процесі історичного розвитку та реформування зовсім втратив її. Наприклад: сучасний китайський ієрогліф 褰 раніше мав у своєму складі ключову графему «жінка» [孃].

3. Ієрогліф у первинному написанні мав у своєму складі ключову графему «жінка», але у процесі реконструкції його зовніш-

нього вигляду ключову графему «жінка» було замінено іншою графемою. Розглянемо приклад: у первинному написанні ієрогліф [姪] містив у собі ключову графему «жінка», але пізніше її було замінено ключовою графемою «людина» 亼. Ще один приклад: у давні часи ієрогліф [姪] мав ключову графему «жінка», яку у сучасному написанні було замінено іншою ключовою графемою – «вода» 氵.

4. Ієрогліф у вихідному написанні мав іншу ключову графему, яку у процесі його розвитку було замінено на ключову графему «жінка». Наприклад: сучасний ієрогліф 妙 із ключовою графемою «жінка» у давнину містив у собі ключову графему, яка нині не існує, і виглядав таким чином – [𠂇]. Другий приклад: давній ієрогліф [𡇗] у процесі розвитку та зміни набув такого сучасного вигляду – 婪. Як бачимо, у первинному вигляді ієрогліф мав ключову графему «людина», яка трансформувалася у ключову графему «жінка».

Виведені нами шляхи трансформації ключової графеми «жінка» ми виклали у вигляді оригінальної схеми.

Отже, китайська ієрогліфічна писемність пройшла досить довгий та складний шлях розвитку – від піктографічного зображувального знаку до сучасного ієрогліфа. В різні історичні періоди конструкція і графіка ієрогліфічних знаків зазнала певних трансформацій.

Виведені нами шляхи трансформації ключової графеми «жінка» можуть бути використані як модель підходу для аналізу трансформації інших ключових графем.

ЗМІСТ

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

<i>Матвеева Л.В. (г. Киев)</i>	
История Востока (по работам В.П. Бузескула)	3
<i>Арапов Д.Ю. (г. Москва)</i>	
Исследователь Центральной Азии генерал Георгий Александрович Арендаренко	12
<i>Арендаренко І.В. (м. Київ)</i>	
Імідж Єгипту в “Подорожі з Парижа до Єрусалима і з Єрусалима до Парижа” Ф.-Р. де Шатобріана.....	13
<i>Баженова Г.Ю. (м. Київ)</i>	
Участь російських істориків у Міжнародних конгресах орієталістів (1873–1912).....	15
<i>Василюк О.Д. (м. Київ)</i>	
Передумови видання книжки В. Клоустона у Львові	17
<i>Дашкевич Я.Р. (м. Львів)</i>	
Український сходознавець Арсен Радкевич (1759–1821).....	20
<i>Дрига І.М. (м. Київ)</i>	
Стан вивчення караманлійських писемних пам’яток в Туреччині	21
<i>Кіктенко В.О. (м. Київ)</i>	
Новий гуманізм Дж. Нідема в концепції історії наукової думки	24
<i>Кочубей Ю.М. (м. Київ)</i>	
Французька орієталістика – від “примирення релігій” до “діалогу цивілізацій”: Луї Массіньон і Роже Гароді.....	29
<i>Прохоров Д.А. (г. Симферополь)</i>	
Ученый, педагог, просветитель И.И. Казас и его вклад в развитие отечественного востоковедения (к 175-летию со дня рождения)	30
<i>Романова О.О. (м. Київ)</i>	
Марко Дмитрович Антонович: його значення у становленні української єгиптологічної науки.....	33

<i>Циганкова Е.Г. (м. Київ)</i>	
Вивчення Сходу	
у Київській Духовній Академії.....	34
<i>Чувпило Л.О. (м. Харків)</i>	
Вивчення історії Сходу	
в Харківському університеті (1945–2007 рр.)	36

САКРАЛЬНИЙ ТЕКСТ НА СХОДІ: ТРАДИЦІЙНЕ ПОБУТУВАННЯ ТА СУЧАСНІ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ

<i>Вертієнко Г.В. (м. Київ)</i>	
Письмові джерела для реконструкції	
уявлень про смерть	
у іраномовних номадів	40
<i>Зелінський А.Л. (м. Київ)</i>	
Аполлон, Селевк і перші Птолемеї:	
приклад міфу і контр-міфу	
в елліністичній пропаганді.....	44
<i>Огнєва О.Д. (м. Луцьк)</i>	
“Діамантова сутра” в державних	
та приватних зібраннях України.....	46
<i>Приймаченко В.В. (м. Київ)</i>	
Двомовність <i>Vorlage</i> Септуагінти	
(арамейський та єврейський компоненти).....	49
<i>Радівілов Д.А. (м. Київ)</i>	
Абу-л-Му'сір ас-Салт б. Хаміс	
про статус <i>ахл ал-каба 'ір</i>	51
<i>Тарасенко Н.А. (г. Киев)</i>	
Хитрость Исиды.	
К «игре слов» в папирусе	
<i>Chester Beatty I, recto, VI. 8 – VI. 14.</i>	53
<i>Туров И.В. (г. Киев)</i>	
Внешний и внутренний мир	
как пространство служения Создателю	
в вероучении раннего хасидизма.....	58
<i>Шестопалець Д.В. (м. Луганськ)</i>	
Тора, Євангеліє та Коран	
у творі Ібн Теймійї	
«ал-Джаваб ас-сахих».....	59

КОЧОВІ ТА ЗЕМЛЕРОБСЬКІ СВІТИ: КОНФРОНТАЦІЯ ЧИ СПІВІСНУВАННЯ?

Аксенов В.С. (г. Харьков)

К вопросу о контактах полукочевого и оседлого населения
VIII – начала X вв. в бассейне Северского Донца
(по материалам женских украшений из захоронений
салтовского времени)..... 62

Біляєва С.О., Фіалко О.О. (м. Київ)

Крос-культурні контакти на прикладі окремих категорій
матеріальної культури Південної України..... 65

Бороздина А.К. (г. Киев)

Лук как один из основных видов
вооружения печенегов 67

Бубенок О.Б. (м. Київ)

Осіле населення причорноморських степів
під владою кочівників
алтайського походження (VI–XV ст.)..... 69

Бушаков В.А. (м. Асканія-Нова)

До ідентифікації деяких тюркських племен,
згадуваних у «Літописі руському»
(берендії, боути, ковуї, торки)..... 78

Головко О.Б. (Київ)

Половецький хан Котян Сутоєвич у політичному житті
Центрально-Східної Європи
першої половини XIII ст. 80

Калинина Т.М. (г. Москва)

Восточная Европа
в арабо-персидских источниках IX–X вв.:
«контактная зона» или «зона контактов»?..... 83

Карашевич І.В. (м. Київ)

Воєнно-оборонні фактори у системі
співіснування різних історико-культурних світів
(елементи фортифікації Аккерманської фортеці) 86

Мавріна О.С. (м. Київ)

З історії взаємовідносин Кримського ханату
і черкесів в період
Пізнього Середньовіччя
(до постановки проблеми) 88

Пилипчук Я.В. (м. Київ)

Кумани Нижнього Подунав'я у 50-х –
на початку 70-х рр. XIII ст. 90

Сикало О.С. (м. Харків)

Ірано-тюркомовні народи як посередники
у поширенні культури народів Середнього Сходу
серед південної частини східних слов'ян
за часів Середньовіччя 92

СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ТА ЕКОНОМІЧНІ ПРОЦЕСИ В КРАЇНАХ СУЧАСНОГО СХОДУ

Барвінський І.І. (м. Одеса)

Розпад СРСР та результати перерозподілу
військово-політичного впливу в чорноморському
регіоні на початку 90-х рр. XX ст. 95

Боярська З.І. (м. Київ)

Розвиток ісламської банківської системи
як прояв посилення ролі мусульманських країн
у світових економічних процесах..... 97

Вишневська І.Г. (м. Київ)

На шляху до реформ ойкумени
„Розширеного Близького Сходу”
Північної Африки (GMEI)..... 100

Драган П.І. (м. Київ)

Питання боротьби з тероризмом у зовнішній
і внутрішній політиці Японії 103

Ігнат'єв П.М. (м. Київ)

Розширення Південноазійської
Асоціації Регіонального Співробітництва:
наслідки для регіону 105

Кіпцар І.А. (м. Краматорськ)

Діяльність спільної українсько-китайської
комісії з науково-технічного співробітництва
як фактор оптимізації двосторонніх
відносин України і КНР на сучасному етапі 108

Крисенко Д.С. (м. Київ)

Ірак у системі
зовнішньої політики США (1991–2003) 111

<i>Лобанова (Тортика) М.В. (з. Харьков)</i>	
«Восточный вопрос» на Балканах в социокультурном контексте «азиатского» и западноевропейского социализма марксистских партий Болгарии	113
<i>Павлішина Л.Ф. (м. Київ)</i>	
Особливості системи розпуску парламенту Японії.....	116
<i>Соколовська С.В. (м. Одеса)</i>	
Сучасне положення жінки в арабських країнах (західна концепція та її арабська альтернатива)	119
<i>Черкас Б.О. (м. Київ)</i>	
Ісламістські партії та рухи у політичних системах країн Близького Сходу	121
<i>Швед Ю.В. (м. Київ)</i>	
Сучасні процеси розвитку економічного співробітництва між країнами Близького Сходу та Азійсько-Тихоокеанського регіону	123
<i>Щербина Т.І. (м. Миколаїв)</i>	
Американська суспільна думка щодо політики Абдул Хаміда.....	126
<i>Яценко Б.П. (м. Київ)</i>	
Основні риси просторово-економічного каркасу території Японії.....	128
<i>Benhur Cagatay (Konya)</i>	
The Russian and Ukraine Studies in Türkiye after the Period Following the Corruption of the U.S.S.R.	132

МОВИ І ЛІТЕРАТУРИ НАРОДІВ БЛИЗЬКОГО ТА СЕРЕДНЬОГО СХОДУ

<i>Арнаут Ф.І. (м. Київ)</i>	
Становлення і формування жанру гагаузької ліричної пісні.....	133
<i>Босак Т.О. (м. Київ)</i>	
Фонетичні аспекти порівняльного аналізу сирійського та єгипетського діалектів арабської мови.....	135
<i>Дрига І.М., Василевич М.Ю. (м. Київ)</i>	
Історичний розвиток урумської писемно-літературної мови (19–20 ст.).....	138

<i>Кулик А.С. (м. Київ)</i>	
Художні засоби у персомовній поезії Аміра Хусро	140
<i>Петрова Ю.І. (м. Київ)</i>	
Співвідношення непохідних основ перфекта й імперфекта арабської літературної мови та єгипетського діалекту	142
<i>Рижук І.П. (м. Київ)</i>	
Вплив логічних концепцій на теорію частин мови в традиційній арабській граматиці	145
<i>Рубіновська М.А. (м. Львів)</i>	
Ісламська Республіка Іран: мовна політика та виклики глобалізації	147
<i>Рябчук М.В. (м. Київ)</i>	
Функціонально-семантичне поле співвіднесеності / неспіввіднесеності в сучасній перській мові	150
<i>Хамрай О.О. (м. Київ)</i>	
Арабські граматичні парадигми, інваріанти, прототипи і детермінанти мовного розвитку	152
<i>І. Мурат Чакмакчи (м. Едірне)</i>	
Гумор у турецькій та болгарській літературах	155

ТРАДИЦІЙНІ СУСПІЛЬСТВА ДАЛЕКОГО СХОДУ, ПІВДЕННОЇ ТА ПІВДЕННО-СХІДНОЇ АЗІЇ

<i>Аганітова І.В. (м. Київ)</i>	
Цинський Китай на сторінках американського альманаху «The Chinese Repository» (1832–1851 pp.)	158
<i>Борділовська О.А. (м. Київ)</i>	
Мусульманський чинник індійської демократії	160
<i>Ботвінкін Ю.В. (м. Київ)</i>	
Південноіндійське <i>бгакті</i> як попередник епохи <i>бгакті</i> в Північній Індії	162
<i>Величко В.В. (м. Київ)</i>	
Регіональна структура держави Цінь (221–206 pp. до Р.Х.) як модель високоцентралізованої імперії Китаю та її значення для країн регіону	165

Івахненко М.О. (м. Київ)

- Концепт Бога-Дракона
у японській чарівній казці..... 168

Капранов С.В. (м. Київ)

- Конфуціанський храм: релігійні
і світські аспекти функціонування..... 170

Маслей М.О. (м. Київ)

- Особливості порівняльних
літературознавчих досліджень Індії..... 173

Отрощенко І.В. (м. Київ)

- Друге Хемчицьке повстання
у Тувинській народній республіці (1930)..... 176

Чувпило О.О. (м. Харків)

- Філософські погляди Дж. Неру..... 179

МОВИ І ЛІТЕРАТУРИ НАРОДІВ ДАЛЕКОГО СХОДУ ТА ПІВДЕННО-СХІДНОЇ АЗІЇ

Аністратенко Л.С. (м. Київ)

- Відображення традицій японської
середньовічної літератури
у творчості
Ясунарі Кавабата..... 182

Вовк В.В. (м. Київ)

- Вивчення безеквівалентної лексики
у формуванні
лінгвокраїнознавчої компетенції
(на прикладі корейської мови)..... 183

Городній С.М. (м. Київ)

- Лексичні особливості молодіжного сленгу
в сучасній японській мові
(професійна лексика)..... 185

Дебейко О.В. (м. Київ)

- Види писемності і жанрово-стилістичні різновиди
японського тексту в діяхронії..... 189

Козуб С.А. (м. Київ)

- Наслідки культурних змін кінця ХХ – початку ХХІ століття
у японському суспільстві; нові діалекти,
зміна способу життя сучасних японок..... 190

<i>Коливай М.А. (м. Київ)</i>	
Хайку в контексті теорії концептуальної метафори (на прикладі поезії Нацуме Сосекі)	193
<i>Нагорна В.М. (м. Київ)</i>	
Семантична структура багатозначного слова в японській мові	195
<i>Москалев Д.П. (г. Киев)</i>	
Десакралізація мови літератури в творчестві Х. Мураками	196
<i>Олійник М.В. (м. Київ)</i>	
Редуплікація. Морфологічний аспект вивчення корейських ономацій	199
<i>Осадча Ю.В. (м. Київ)</i>	
Нове трактування понять “сьосецу” і “бунсін” у трактаті Цубоуті Сьойо “Сутність роману”	202
<i>Мосенкіс Ю.Л., Синишин Р.І. (м. Київ)</i>	
Невирішені проблеми генеалогічної ідентифікації східних мов	204
<i>Мусійчук В.А. (м. Київ)</i>	
Двомовний в'єтнамсько-український словник паремійних одиниць: упорядкування за концептуальною структурою	205
<i>Шекера Я.В. (м. Київ)</i>	
Деякі теоретичні засади перекладу китайської класичної поезії	207
<i>Шуть М.М. (м. Харків)</i>	
Трансформація ключової графеми «жінка»	209

XI Сходознавчі читання А. Кримського
Тези доповідей міжнародної наукової конференції
(7–8 червня 2007 р.)

Дизайн обкладинки
Литвин М. О.

Верстка Приймаченко В. В.

Підписано до друку 22.05.2007. Формат 60х84/16. Папір офс.
Трафаретний друк. Умов. друк. арк. 12,79. Тираж 200 прим. Зам. 75.